

نگاهی شتاب زده به

رواداری

در فرهنگ و ادب ایران



احد قربانی

نشر ماز

گوتنبرگ، ۱۳۸۷

نگاهی شتاب زده به

رواداری

در فرهنگ و ادب ایران

احد قربانی

نشر ماز

گوتنبرگ، ۱۳۸۷

قربانی، احد
نگاهی شتاب زده به رواداری در فرهنگ و ادب ایران
چاپ نخست: ۱۳۸۷
نشر ماز
سوئد، گوتنبرگ
شمارگان: به تعداد درخواست
نشانی:

Ahad.Ghorbani@gmail.com

http://hem.passagen.se/ahad_ghorbani/

نمایه

| | |
|----|------------------------------|
| 11 | چکیده |
| 11 | واژه های کلیدی |
| 13 | پیشگفتار |
| 14 | تعریف رواداری |
| 17 | رواداری در فرهنگ و ادب ایران |
| 17 | تعالیم زردشت |
| 19 | هخامنشیان |
| 21 | تعالیم مانی |
| 22 | تعالیم مزدک |
| 23 | ارداویرفنامه |
| 24 | قران |
| 27 | حسن بصری |
| 28 | رابعه عدویه |
| 28 | بشار بن برد |
| 30 | فضیل عیاض |
| 31 | ابن مقفع |
| 32 | ابونواس |
| 33 | حنظله بادغیسی |
| 33 | فاطمه نیشابوری |
| 33 | اسحاق موصلی |
| 34 | بشر حافی |
| 35 | ایرانشهری |
| 36 | محمد بن زکریای رازی |
| 38 | رودکی |
| 39 | رابعه قزداری |
| 39 | عبدالله مبارک |
| 40 | سفیان ثوری |
| 40 | معروف کرخی |
| 41 | یعقوب کندی |
| 41 | طیب سرخسی |
| 42 | جنید نهاوندی |
| 42 | منصور حلاج |
| 44 | شبللی |
| 45 | هجویری |
| 45 | ابن راوندی |
| 47 | سهل تستری |
| 48 | اخوان الصفا |
| 49 | فردوسی |
| 51 | ابوذر ترک کشی |
| 52 | عرفان |
| 53 | قصاب آملی |
| 53 | ابوالحسن خرقانی |
| 55 | طاهر چغانی |
| 55 | ابوسعید ابوالخیر |
| 56 | ابوشکور بلخی |
| 57 | ابوالفضل بیهقی |

| | |
|-----|-----------------------------------|
| 64 | اسدی طوسی |
| 65 | منوچهری دامغانی |
| 66 | فخرالدین اسعد گرگانی |
| 66 | خواجہ عبداللہ انصاری |
| 67 | بایزید بسطامی |
| 69 | شہاب الدین ابوسعید |
| 69 | مسعود سعد سلمان |
| 70 | عین القضات |
| 71 | مہستی گنجوی |
| 74 | فضل اللہ نعیمی |
| 74 | سیف بن محمد ہروی |
| 74 | راغب اصفہانی |
| 75 | ناصر خسرو |
| 77 | ابن یمین |
| 78 | امام محمد غزالی |
| 80 | نظامی عروضی |
| 80 | انوری ابیوردی |
| 80 | ابن رشد |
| 81 | ابوعلی سینا |
| 82 | نظامی گنجوی |
| 83 | سیف الدین باخرزی |
| 83 | عنصر المعالی کیکاوس |
| 84 | ابن عربی |
| 85 | عبدالرحمان جامی |
| 87 | بابا فغانی |
| 87 | وحشی بافقی |
| 87 | فیض کاشانی |
| 88 | عمرانی |
| 88 | مولانا ترکی قلندر |
| 88 | رضی آرتیمانی |
| 88 | بسمل شیرازی |
| 89 | پیرزادہ مشہدی |
| 89 | نظام دستغیب |
| 89 | کلیم کاشانی |
| 90 | نجم الدین زرکوب |
| 90 | بابا افضل کاشانی |
| 91 | محمد عوفی |
| 91 | عمر خیام |
| 94 | شہاب الدین سہروردی |
| 95 | مشائیون، اشراقیون، عرفا و متکلمین |
| 96 | ابونصر فارابی |
| 96 | قطران تبریزی |
| 97 | عبید زاکانی |
| 100 | سنائی غزنوی |
| 101 | روزبہان بقلی |
| 102 | فخر رازی |
| 102 | فخرالدین عراقی |
| 104 | امیر خسرو دہلوی |
| 105 | عطار نیشابوری |
| 107 | پوریا ولی |

| | |
|-----|-----------------------|
| 108 | سیف فرغانی |
| 109 | میر سید علی همدانی |
| 110 | بابا طاهر همدانی |
| 110 | شمس تبریزی |
| 111 | مولوی |
| 117 | کمال خجندی |
| 117 | علاءالدوله سمنانی |
| 118 | سعدی |
| 121 | اوحدی مراغه‌ای |
| 121 | مجدالدین نسقی |
| 121 | مکتبی |
| 121 | قاسم انوار |
| 122 | سلمان ساوجی |
| 122 | حافظ |
| 126 | شاه نعمت الله ولی |
| 126 | عبدالرزاق اصفهانی |
| 126 | ظهیرالدین فاریابی |
| 127 | محمود شبستری |
| 129 | ظهیرالدین مرعشی |
| 129 | أصفی هروی |
| 129 | قاضی حسین میبدی |
| 130 | نظیری نیشابوری |
| 130 | بیدل دهلوی |
| 131 | چاپخانه |
| 133 | خیالی بخارایی |
| 133 | کمال سبزواری |
| 133 | عرفی شیرازی |
| 134 | طالب آملی |
| 134 | شیدا دزفولی |
| 134 | صائب تبریزی |
| 135 | حزین لاهیجی |
| 136 | واعظ قزوینی |
| 136 | بهاء الدین محمد عاملی |
| 137 | فوجی |
| 137 | قدسی مشهدی |
| 137 | هاتف اصفهانی |
| 138 | آذر بیگدلی |
| 138 | سانسور |
| 141 | فروغی بسطامی |
| 141 | یغمای جندقی |
| 142 | میرزا ابوالقاسم توحید |
| 142 | زرگراصفهانی |
| 142 | شاه جهان بیگم |
| 142 | شاه سلیمان |
| 142 | فقیر شیرازی |
| 143 | قالیم مقام فراهانی |
| 143 | قائمی شیرازی |
| 143 | میرزا فرهنگ شیرازی |
| 143 | جلوه |
| 143 | همای شیرازی |

| | | |
|-----|-------|----------------------------|
| 144 | | محتشم کاشانی |
| 144 | | روزنامه |
| 145 | | عارف قزوینی |
| 146 | | مدهوش تهرانی |
| 146 | | میرزا فتحعلی آخوندزاده |
| 149 | | عبدالرحیم طالیوف |
| 150 | | حاج زین العابدین مراغه ای |
| 152 | | صغیر اصفهانی |
| 152 | | قره العین |
| 154 | | میرزا آقاخان کرمانی |
| 157 | | رجاء اصفهانی |
| 157 | | آزاد کشمیری |
| 157 | | مستشار الدوله |
| 160 | | خانم دکتر حسین خان کحّال |
| 160 | | صدیقه دولت آبادی |
| 160 | | بی بی خانم وزیرف |
| 161 | | بی بی خانم استرآبادی |
| 161 | | میرزا آقا تبریزی |
| 162 | | میرزا حبیب اصفهانی |
| 165 | | سید جمال واعظ اصفهانی |
| 167 | | شیخ احمد مجدالاسلام کرمانی |
| 167 | | ابوالقاسم لاهوتی |
| 168 | | فرخی یزدی |
| 169 | | میرزاده عشقی |
| 171 | | محمد علی جمالزاده |
| 172 | | صادق هدایت |
| 175 | | علی دشتی |
| 176 | | شجاع الدین شفا |
| 176 | | شیخ احمد روحی |
| 176 | | شمس کسمایی |
| 177 | | عالم‌تاج قائم مقامی |
| 178 | | عبدالحسین صنعتی زاده |
| 178 | | نسیم شمال |
| 180 | | ملک الشعرا بهار |
| 183 | | ایرج میرزا |
| 188 | | دهخدا |
| 190 | | مجتبی مینوی |
| 191 | | نیما یوشیج |
| 192 | | محمد علی افراشته |
| 194 | | مجدالدین میرفخرایی |
| 195 | | عماد خراسانی |
| 195 | | فریدون آدمیت |
| 196 | | پروین اعتصامی |
| 200 | | احمد کسروی |
| 201 | | قمر بیگم شیدا |
| 201 | | فاطمه سیاح |
| 201 | | مفتون همدانی |
| 202 | | اقبال لاهوری |
| 202 | | ژاله اصفهانی |
| 203 | | سیمین دانشور |

| | |
|-----|------------------------|
| 203 | ادیب برومند |
| 205 | امیری فیروز کوهی |
| 206 | امیر حسین آریان پور |
| 206 | احمد شاملو |
| 209 | سیمین بهبهانی |
| 212 | محمد علی اسلامی ندوشن |
| 213 | هوشنگ ابتهاج |
| 215 | سیاوش کسرائی |
| 223 | شفیعی کدکنی |
| 224 | احسان طبری |
| 230 | مهدی اخوان ثالث |
| 230 | آرامش دوستدار |
| 232 | داریوش آشوری |
| 233 | علی اکبر سعیدی سیرجانی |
| 235 | تقی مدرسی |
| 235 | غلامحسین ساعدی |
| 235 | سعید سلطان پور |
| 238 | محمد مختاری |
| 246 | حسن یوسفی اشکوری |
| 248 | علی میرفطروس |
| 248 | رحمان هاتفی |
| 249 | اکبر گنجی |
| 250 | محمد جعفر پوینده |
| 251 | میرزا آقا عسگری |
| 253 | ناشناس ها |
| 255 | فرهنگ مردم |
| 261 | برخی نتیجه گیری ها |
| 263 | یاد آوری ضرور |
| 265 | کتابشناسی |
| 265 | فارسی |
| 267 | انگلیسی |
| 268 | پیوندگاه ها |

چکیده

این نوشته نگاهی داردشتاب زده به رواداری (تساهل، تسامح) در فرهنگ و ادب ایران با تکیه بر آثار مکتوب و تلاشی دارد برای جمع بندی و دریافت رهنمود. رواداری می تواند زاویه دید سیاسی، مذهبی، فلسفی و یا اخلاقی داشته باشد و تحمل اندیشه و رفتار و اعمال دیگران در عرصه های نامبرده را شامل شود. بزرگان ایران عمدتاً با وسعت مشرب تحسین برانگیزی به رواداری مذهبی پرداخته اند یعنی تحمل ادیان و مذاهب دیگر و همزیستی صلح آمیز با آنها. شاید از آنجائی که در جامعه ما تنوع سیاسی هرگز وجود نداشته، آرزوی آن نیز انعکاسی قابل ملاحظه ندارد. از اینرو این نوشته عمدتاً، تکیه بر رواداری مذهبی یا آزادی اعتقادات دینی دارد.

نگارنده بر این باور است که مشرب وسیع بزرگان ما، بلند نظری و جهان بزرگ و وجدان آزاد آنها، ما را در تلاش امروزمان برای ساختن جامعه ای بدون قهر و خشونت و مبتنی بر خلاقیت و سازندگی، آبادانی و احترام متقابل، و پرورش روح آزادگی و انسان دوستی و ترک تعصبات به نحوی کارا، یاری خواهد کرد.

واژه های کلیدی

آزاداندیشی، اغماض، بردباری، پیگرد، تسامح، تساهل، تحمل، تضییق، تعصب، خشونت، خودکامگی، رواداری، سعه صدر، سیاست، گفتگو، مدارا

پیشگفتار

کرامت و حقوق انسان، همگام با ارتقاء شناخت بشر تکامل و ژرفش یافته است. جان بشریت از قشریت و تنگ نظری زخم های عمیق و جانفرسا برداشته است. از اینرو بسیاری از اندیشمندان، سیاستمداران و رهبران مذهبی از دیرباز به همزیستی مسالمت آمیز اندیشه ها، مذاهب، فرهنگ ها و سیاست ها نظر داشته اند و تلاش نظری و عملی پیگیری در این راستا کرده اند.

ایران همواره تازشگاه بی آرام شاهان، خلفا، روحانیون، امیران، خانها، اقوام و قبایل مهاجم و میدان کارزار تعصب و خشونت عریان حامیان دین و سیاست بوده است. تاریخ ایران تقریباً در تمامی طول خود شاهد حکومت تعصب، تنگ نظری و سختگیری نسبت به اقلیت های سیاسی، مذهبی، فرهنگی و قومی بوده است. اندیشمندان، نواندیشان، دگراندیشان و عادت شکنان هم از سوی حاکمان و هم از سوی توده های ناآگاه به شدت مورد آزار، شکنجه و پیگرد قرار گرفته و می گیرند. در سیاست دگرگونی خواهی و در علم تجربه گرایی و نوآوری با چماق تکفیر سرکوب می شد و می شود. یک مبارزه دائمی و غم انگیز بین تعقل و آزادی از یک سو و تعبد و استبداد از سوی دیگر در سراسر تاریخ ایران پیوسته در جریان است.

یک جریان سمج، پیگیر، عبوس و جزمیگرا می کوشد هر چه در زندگی رنگ شادی و نشاط و شادمانی دارد را به نسیه واهی از مردم دریغ کند؛ درون و برون انسان خلاق و تنوع طلب را یکسان کند و هرچند این جریان نمایندگی خدا در زمین را بدون هیچ مدرک و استدلالی از آن خود می داند و با چماق "امر به معروف و نهی از منکر" خود را متحقق و موجه دانسته، و خصوصی ترین حریم شخصی را نشانه گرفته، اندیشمندان آزاده ما، با بهائی گزاف، آنها را با نام های "محتسب"، "فقیه"، "شیخ" و... به انتقاد گرفته اند.

هرچند حکومت ها و مذاهب رسمی، شدیدترین سیاست های تنگ نظرانه و قشری را اعمال می کردند، اندیشمندان و آزادگانی قد علم کرده و در مقابل آنها مستقیم و غیر مستقیم ایستادگی کرده و نظرات روادارانه و انسانگرایانه را ترویج کردند. این اندیشه های روادار، هرچند در یک جامعه بسته شکل گرفت، با ژرفش کرامت و حقوق انسان در دوران ما هنوز صادق و معتبر است.

پاسداری از کرامت انسان همواره با مقاومت قشریون و تنگ نظران مواجه شده است. واکنش به اندیشه های انسانی که پیش رو شماسست قتل ها، اعدام ها، تکفیرها، تعزیرها، تبعید هاست. این جنبه پاسداری از کرامت انسان در نوشته دیگری آمده است. (نگاه کنید به کتاب «تاریخ قشرده مردم ایران با تکیه بر قربانیان قشریت و تنگ نظری» از همین قلم). در این نوشته تاکید بر اندیشه های روادار است.

رواداری، سکولاریسم، حقوق بشر، فردگرایی، برابری حقوق زن و مرد، حقوق کودک، حق شهروندی و... مقولاتی نوین است و از درس گیری از فجایعی کلان چون دادگاه های تفتیش عقاید کلیسا (انگیزاسیون)، جنگ جهانگیر اول و دوم از یک سو و

تلاش پیگیر فلاسفه، اندیشمندان، سیاستمداران انسانگرا برای ترسیم حدود حقوق و حرمت انسان از سوی دیگر، شکل گرفته است. (نگاه کنید به کتاب «روند شکل گیری و ژرفش رواداری در غرب» از همین قلم).

گفتار روادارانه و اندیشه های تساهل و آزادی عرفا و اندیشمندان گذشته ما، با آزادی و رواداری نظام مند اجتماعی مدرن همسنگ نیست. اولی تک جرعه های جدا جداست که تلقی اخلاقی و انفرادی دارد با تاثیر اجتماعی ناچیز دارد دومی مفهوم نظام مند اجتماعی و سیاسی است در پی نهادینه کردن رواداری در اجتماع و روابط انسانی.

مدارای سنتی یک ارزش، روش و منش فردی است. بر کیفیت رفتار و برخورد انسان در برابر انسان های دیگر دلالت و اشارت دارد.

رواداری مدرن یک روش و باور سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است که تحقق آن در یک نظام سیاسی، فرهنگی و اجتماعی مبتنی بر ساخت های لازم رواداری، حقوق عمومی، جامعه مدنی دست یافتنی است.

من ضمن تاکید بر این ناهمانی، که هرگونه چشم پوشی از آن مردم فریبی دغلكارانه است، اعتقاد راسخ دارم که این اندیشه ها ما را در روند دشوار و توانفرسای تلاش در راه نهادینه کردن رواداری در جامعه ما کمک خواهد کرد.

توده های مردم ایران از آزادی و حقوق دموکراتیک فردی و اجتماعی، نهاد های دموکراتیک، حق فرد در تعیین سرنوشت خویش، آزادی احزاب سیاسی، تفکر انتقادی و رواداری تجربه و درک تاریخی ندارد. پی آمد این عدم درک تاریخی را عدم وجود زبانی مشترک در این زمینه و زبانی موثر و گویا بین توده ها و اندیشمندان است.

پیش از طرح اندیشه های روادارانه بزرگان ما، بجاست که نگاهی بیندازیم به تعریف رواداری.

تعریف رواداری

رواداری (عربی تساهل یا تسامح، انگلیسی tolerance / toleration، فرانسه tolérance، لاتین tolerare، یونانی τλιναι، روسی терпимость) همزیستی مسالمت جویانه، برابر حقوق و احترام آمیز با مخالفان سیاسی، مذهبی، فکری، فرهنگی، رفتاری و اخلاقی در جامعه است. رواداری درجه ای از بلوغ انسان و جامعه است که اکثریت صاحب قدرت با اقلیت فاقد قدرت همزیستی برابر حقوق دارد و اختلاف در افکار، عقاید، رفتار، نژاد، قومیت و جنسیت منجر به تضییق و تبعیض اقلیت نمی شود.

رواداری دفاع از حق انتقاد و مخالفت است. دفاع از حق رزمیدن و بسیج شدن و بسیج کردن در پیشبرد اندیشه های انتقادی و مخالف است. رواداری از تکرار بی پشتوانه شعارهای انسانگرایانه و آزادیخواهانه فراتر رفته حرمت انسان را با هر اندیشه، نژاد و جنس پاسداری می کند.

بدیل رواداری انحصارطلبی، تعصب، قشریت، تنگ نظری، نهی، منع، تضییق، پیگرد و سرکوب است. صاحبان قدرت سیاسی، اقتصادی و مذهبی هر گونه تفاوت و دگراندیشی در سیاست، مذهب و جهان بینی را با محور قرار دادن و مطلق کردن حقیقت خویش، با توسل به زور سرکوب و در نطفه خفه می کنند.

رواداری با تحمل، بی تفاوتی و بی اعتنائی مرز مشخص دارد. تحمل دگراندیشان از روی ناچاری و یا با ملاحظات سیاسی، اجتماعی و تاکتیکی رواداری نیست. رواداری همانا توانائی و کمال خوداری انسان از تحمیل ارزشهائی که خود به آن باور دارد و به آن ارج می نهد به دیگران است. انسان روادار به خود و انتخاب خود اطمینان دارد و علیرغم توانائی تحمیل اراده و نظر خود به دیگران، به دلیل ایمان به حق طبیعی آزادی انسان، از آن اجتناب می ورزد.

ارجمندی و کرامت انسان تنها در ارزش نهادن به انتخاب انسان ها نمود پیدا می کند. نشانه رواداری در جامعه آزادی و برابری حقوقی دگراندیشان، نواندیشان، بدعت گذاران، عادت شکنان، اقلیت های سیاسی، فرهنگی، قومی، و مذهبی است. به آزادی و شخصیت انسان، به حق انتخاب او، قدرت تشخیص و داوری او ارج نهاده می شود

در یک جامعه روادار هیچ دیدگاهی ادعای جامعیت مطلق ندارد. پی آمد و دستاورد این نگرش، نیل به آرامش و آسایش و رفاه و شکوفائی همه جانبه انسانی، علمی، اقتصادی و فرهنگی است.

رواداری در فرهنگ و ادب ایران

هرچند تنگ نظری، قشریت، نواندیش-ستیزی و دگراندیش-گریزی در سراسر تاریخ رنجبار مردم ایران مسلط است، هرچند تحزب در سیاست و تنوع در فرهنگ هرگز تجربه نشده است، ما به اندیشمندانی برمی خوریم که دارای عقاید و عمل توأم با سعه صدر و رواداری هستند. این اندیشه ها می تواند ما را در تلاش امروزمان در ایجاد جامعه ای مبتنی بر رواداری و تساهل یاری بخشد.

اندیشمندان ما فرزند زمان خویش و پرورده جامعه سنت گرا و تنگ نظر خویش هستند. هرچند اندیشه های تابناک و انسانگرای آنها به قلب ها، دستان و زانوان ما گرمی و توان می بخشد، اما برخی از این اندیشه ها، به ویژه راجع به زنان، نژادهای غیر ایرانی و مذاهب غیراسلامی و خدابی باوران با ارزش های امروز ما همخوانی ندارد.

تلاش ما در این نوشته بر آن است که برخوردی شبیه برخورد علوم دقیقه با گذشته خود داشته باشیم بدین سان که اندیشه های نادرست و نادقیق را بدور می اندازیم و درست ترها را که از کوره آزمون و محک تجربه سربلند بیرون آمده اند پیش رو قرار داده، سکوی پرواز به سوی آینده بهتر می کنیم. به زبان دیگر نفی دیالکتیکی در مقابل پذیرش در بست گذشته و یا نفی مکانیکی هر آنچه که به گذشته تعلق دارد. کهن ترین آموزش روادارانه را در آموزش های زردشت می توان یافت.

تعالیم زردشت

زردشت (متولد ۶۵۰ پیش از میلاد) آئینی بر پایه های پندار نیک، گفتار نیک، کردار نیک بنیان نهاد که تاثیری جهانی داشت. آیین زردشت مثبت و به آینده خوشبین است. انسان در نبرد خویش برضد نابخردی و دروغ پیروز خواهد شد و راستی را در جهان می گستراند، جایی که انسانها، حیوانات و گیاهان و تمامی هستی به همزیستی رسیده، در آرامش بسر خواهند برد:

" اینک من سروش، آن آوای درونی تو را که از همه ی آوای شنیدنی رساتر است، فراز می خوانم تا به آرمان خود برسم و زندگانی درازی را بیابم و به شهر یاری منش نیک در آمده، بر راه راست راستی گام بزنم و به جایگاهی برسم که خدای دانا می باشد. " (سرود ششم، بند ۵)

زردشت از خشونت و جنگ و تحمیل آیین خود به دیگران بیزار بود. او گوهر انسان، خرد، دانش و وجدان را می ستود و تاکید داشت که شریف ترین انسانها کسی است که اندیشه آزار کسان در او نباشد:

"... بشود که بدست یاری فرمانروایان خوب، آسیب و کشتار بند آید و آرامش به خانه ها و آبادیها در آید و آزار ناپدید گردد. آن کس از همه والاتر است که راه کشتن را می بندد، بشود که چنین کاری هر چه زودتر انجام گیرد." (سرود هفدهم، بند ۸)

زردشت می خواهد با راستی و دانش انسان را به خوشبختی، سعادت و آسایش رهنمون گردد، نه با تحمیل حقیقت خود به دیگران:
" منم آن نیایشگر راستین که از راه راستی و با بهترین دانش و بینش خود، تو را در می یابم و با این اندیشه در سر، می خواهم رایزن و راهنمایی برای مردم آباد باشم. پس، ای خدای دانا، می خواهم تو را ببینم و با تو هم سخن بشوم." (سرود ششم، بند ۶)

اوستا برای هر زردشتی سه وظیفه بزرگ و اساسی بر می شمارد:

- دشمن را دوست کن!
- پلیدی را پاکیزه بدار!
- نادان را دانا گردان!

وظیفه نخست رواداری و انسان دوستی را در دل بیدار و تقویت می کند. وظیفه دوم می کوشد تا با رفتار و کردار نیک خود سرمشق دیگران شود و دیگران را پاک و منزه سازد و پلیدی های بیرون و درون را بزداید. وظیفه سوم شرکت و کمک به آموزش و پرورش دیگران است: بی سواد را سواد آموختن و بی دانش را دانش بخشیدن.

دین زردشت آموزش و پرورش نسل ها را به انسان توصیه می کند و در «وندیداد» می گوید: از سه راه به بهشت برین می توان رسید:

- اول، دستگیری به نیازمندان و بینوایان.
- دوم، یاری کردن در ازدواج دو نفر بینوا.
- سوم، کوشش و کمک به تعلیم و تربیت نوع بشر زیرا که به نیروی دانش، می توان شر و ستم این دو پدیده جهل را از جهان بر انداخت.

زرتشت خطاب به دخترش می گوید: آن کسی را به همسری برگزین که «خرد» تو فرمان می دهد.

در ایران باستان، قبل از گسترش و تحکیم سلطه مغان، شهریاری و پیامبری دو مقوله جدا و مکمل یکدیگر هستند. گشتاسب دین زردشت را پذیرفت و سوگند یاد کرد که آئین او را در ایران رواج دهد و در مقابل زردشت نیز بهره ای از «نور ایزدی» به گشتاسب ارزانی داشت. این اندیشه جدائی نسبی شهریاری و پیامبری با اصل جدائی دین و دولت در دموکراسی جدید شباهت دارد و به روشنی در مقابل اندیشه خلیفه و امام به عنوان رهبر سیاسی و مذهبی قرار دارد.

هخامنشیان

در امپراطوری هخامنشی (۵۵۰-۳۳۰ قبل از میلاد) ملل غیر ایرانی در حفظ زبان، دین، آداب و رسوم و نظام اجتماعی خود آزاد بودند. این آزادی در دوران حکومت کوروش و داریوش برجسته است. ولی، در دوران کمبوجیه و خشایارشا و دیگران کم‌رنگ و محو می‌شود.

کوروش و داریوش ملل گوناگون را با حفظ ویژگی‌هایشان زیر چتر دولتی یگانه و متمرکز در آوردند. ملل مغلوب قادر به حفظ و تکامل و باروری فرهنگ خویش بودند. آن میان می‌توان از یونانیان و یهودیان نام برد. یونانیان آسیای صغیر قادر به توسعه و تکامل فرهنگ خویش شدند. یهودیان از اسارت بابل آزاد و به وطن خود باز گشتند و کتب مذهبی خود را تدوین کردند.

پیربریان در کتاب «امپراطور هخامنشی» گفتار کوروش را اینگونه نقل می‌کند:

چون به بابل درآمدم، به شادی و خوشی در کاخ شاهان نشیمن کردم «مردوک» خدای بزرگ بابل، مردمان آزاده بابل را به سوی من گرداند و من هر روز بر پرستش او روی آوردم، سربازان بی‌شمار من به آرامش به بابل درآمدند. در برابر «سومر» و «آکد» رفتار دژخیمانه اجازه ندادم، یوغ‌ننگین را از آنها برداشتم، خانه‌های فروافتاده‌شان را از نو ساختم و ویرانه‌ها را پاک کردم، «مردوک» خدای بزرگ از کارهای نیکم شاد شد و از روی مهر، مرا آفرین گفت، مرا کوروش، شاهي که او را پرستش می‌کند و کمبوجیه پسر من و همه سربازانم و ما، بی‌ریا و با شادی خداوندگاریش را ستودیم.

ارتش بزرگ من به صلح و آرامی وارد بابل شدند. نگذاشتم رنج و آزاری به مردم این شهر و این سرزمین وارد آید.

من برای صلح کوشیدم «نبونید» که مردم در مانده بابل را به بردگی کشیده بود کاری که درخور شان آنان نبود. من برده‌داری را برانداختم. به بدبختی‌های آنان پایان بخشیدم. فرمان دادم که همه مردم در پرستش خدای خود آزاد باشند و آنان را نیازرند.

فرمان دادم که هیچ کس، اهالی شهر را از هستی ساقط نکند. «مردوک» از کردار نیک من خشنود شد. او بر من، کوروش که ستایشگر او هستم. بر پسر من کمبوجیه و همچنین بر همه سپاهیان من، برکت و مهربانی ارزانی داشت، همگی شادمانه و در صلح و آشتی مقام بلندش را ستودیم و همه پادشاهان سرزمین‌های جهان از «دریای بالا» تا «دریای پایین» (دریای مدیترانه تا خلیج فارس)، همه مردم سرزمین‌های دور دست، همه پادشاهان هم‌چادر نشینان، مرا، خراج گذاردند و در بابل بر من بوسه زدند، من شهرهایی «آگاده»، «اشنونا»، «زمبان»، «متورنو»، «دیر»،

سرزمین «گوتیان» و شهرهای کهن آنسوی «دجله» که ویران شده بود از نو ساختم.

فرمان دادم تمام نیایش‌گاه‌هایی که بسته شده بود را بگشایند. همه خدایان این نیایش‌گاه‌ها را به جای خود بازگرداندم. همه مردمانی که پراکنده و آواره شده بودند به جای خود برگرداندم. خانه‌های ویران آنان را آباد کردم. همه مردم را به «همبستگی» فرا خواندم. همچنین پیکره خدایان سومر و اکدا را که «نبونید» بدون واهمه از خدای بزرگ به بابل آورده بود، به خشنودی «مردوک» به شادی و خردمی به نیایش‌گاه خودشان بازگردانم. بشود که دل‌ها شاد گردد، بشود خدایان آنان را به جایگاه مقدس نخستین‌شان بازگردانم.

هر روز در پیشگاه خدای بزرگ برایم خواستار زندگی بلند باشند. بشود که سخنان پربرکت و نیک‌خواهانه برایم بیابند. بشود که آنان به خدای من «مردوک» بگویند.

به کورش شاه: پادشاهی که ترا گرامی دارد و پسرش کمبوجیه جایگاهی در سراسر سپند آرزایی دارد. بی‌گمان در روزهای سازندگی همگی مردم بابل، پادشاه را گرامی داشتند و من برای همه مردم، جامعه‌ای آرام فراهم ساختم، صلح و آرامش را به تمامی مردم اعطا کردم. برج و باروهای بزرگ شهر بابل به نام "ایمگور - انلیل" را استوار گردانیدم، دیوار آجری خندق شهر را که هیچ یک از شاهان پیشین با بردگان به بیگاری گرفته شده به پایان نرسانیده بودند، به انجام رسانیدم. دروازه‌هایی بزرگ برای آنها گذاشتم با درهایی از چوب سدر و روکشی از مفرغ.

داریوش از تحمیل کیش خویش به دیگران دوری می‌جوید و در وصیت‌نامه‌اش به خشایار شاه تاکید می‌کند:

"همواره حامی کیش یزدان پرستی باش، اما هیچ قومی را مجبور نکن که از کیش تو پیروی نمایند و پیوسته و همیشه به خاطر داشته باش که هرکس باید آزاد باشد و از هر کیش که میل دارد پیروی نماید."

در ایران باستان، همانگونه که از داستان‌های شاهنامه نیز استنباط می‌شود، زنان مقامی شایسته دارند. تحقیقات مرتضی‌راوندی در «تاریخ اجتماعی ایران» می‌گوید: چنانکه سوابق نشان می‌دهد، حجاب به صورت غیر جدی و آمیخته با تساهل فقط در بین طبقات ممتاز وجود داشت. معاشرت دختران و پسران قبل از ازدواج معمول بود. زنان مخصوصاً آنان که وابسته به طبقات پایین بودند در فعالیت‌های گوناگون اقتصادی و اجتماعی شرکت می‌جستند.

تعالیم مانی

مانی (۲۷۷ - ۲۱۶ م.) در نزدیکی تیسفون بدنیا آمد. پس از مسافرت به هند و آشنائی با مذهب بودائی، آئین خود را با بهره گیری از مذاهب زردشتی، بودائی و مسیحی و اسطوره ها، در کتاب "شاهپورگان" بیان و به شاپور اول پادشاه ساسانی هدیه کرد.

مانی بر این عقیده بود که جهان بر مبنای روشنایی و تاریکی است و از همین رو است که خوبی و بدی وجود دارد. در باور مانویان در نهایت روشنایی (خوبی) چیره خواهد شد و همه جا را فرا خواهد گرفت.

در آئین مانی بر امتناع از قتل نفس، حتی در مورد حیوانات، نخوردن شراب، دوری از زن و جمع نکردن مال تاکید شده است. این اصول واکنشی در مقابل زندگی پر تجمل طبقات حاکم و عکس العملی در برابر بحران اجتماعی پایان حکومت اشکانی و آغاز حکومت ساسانی است. شاپور و هرمزد، مانعی برای نشر افکار مانی ایجاد نکردند. زیرا با وجود مخالفت آن با غارتگری و سود جوئی طبقات حاکم، از جانبی مردم را به "پاسیفیسم" سوق می داد و از جانب دیگر از قدرت مغان می کاست.

آیینی که مانی پایه گذاری کرد در سرزمین های وسیعی از اقیانوس اطلس تا اقیانوس آرام پیروان بیشماری یافت و رقیب آیین های زردشتی، یهودی، مسیحی و اسلام شد.

آیین مانوی دارای سه اصل برجسته است که جذبه و ماندگاری آن را توجیه می کند:

- دانش پژوهی راه رستگاری است.
- خدمت به پادشاهان و خلفا نکوهیده است.
- هر نوع خشونتی در هر زمینه ای نفی و طرد است.

مانی برخلاف زردشتیان، یهودیان، مسیحیان و مسلمانان که تنها ایمان دینی برای رستگاری کافی نمی دانست و معتقد بود پاکی بوسیله تعمید، غسل، وضو و مراسم دیگر بدست نمی آید، بلکه رستگاری تنها با دوری از هرگونه کردار، گفتار و اندیشه ناپسند و کسب دانش به دست خواهد آمد. از نظر مانویان هیچ حقیقتی بدون عقل و منطق آشکار نمی شود و اسطوره ها وسیله مهمی در شناخت می باشند. این نوید که انسان می تواند با رها شدن از چنبره ایمان و سنت و روی آوردن به نیروی خرد به سوی خداوندگار بازگردد، عامل مهمی بود که بسیاری به آیین مانوی بگروند.

در باور مانویان سرچشمه همه ادیان مشترک است و همگی هدفی جز رسیدن به روح انسانی ندارند. به باور آنها، آتش زردشتیان، کتاب یهودیان و صلیب مسیحیان تنها نمادی از راستی است. نمادی که مقدس نیست. مانی نمایندگان آیین های دیگر را نابکارانی می دانست که با مقدس کردن نمادها و تفسیرهای انحرافی از آن آیین ها، خود را به حکومت ها نزدیک کرده و در نهایت باعث دوری از مردم شدند. مانی ضمن اینکه خود را واپسین پیامبری می دانست که مدعی بود حقیقت تام را برای همه جهانیان - نه قوم خاصی - آورده است، هیچ گاه در خدمت سلاطین و قدرتمندان درنیامد. موعظه های خود را به همه ی زبانها با نقاشی های گویا در آورد، تا درکش برای مردم کوچه و بازار آسان باشد.

مانویان همانند بوداییان، با جنگ و خون ریزی به شدت مخالف بودند. آن‌ها حتا از ریختن خون جانوران موذی نیز اکراه داشتند. اما این صلح خواهی و عدم ستیزه جویی آن‌ها به این معنا نبود که در مقابل ستمکاران و زورمندان سر تسلیم فرود بیاورند. آن‌ها به روش خود روبروی نیروهای زور ایستادند و بی آنکه به آسایشی که به بهای رضا و تسلیم بدست می‌آید بیندیشند. متحمل همه گونه رنج و مرارت شده و تسلیم نیروهای شر نشدند.

جنبش معنوی مانی به سرعت در جهان گسترش یافت. پیشوایان زردتشتی و مسیحی که با هم دائما در نبرد بودند، متحد شدند و در دوران بهرام اول در جریان محاکمه‌ای مسخره او را محکوم به مرگ نمودند. از آن پس کشتار پیروان مانی آغاز شد و مغان مردم بسیاری را به نام زندیک (زندیک) کشتند. مانویان درد و جانب شرق و غرب، در آسیای میانه تا سرحد چین و در غرب تا روم پراکنده شدند. در غرب گروه‌های مذهبی مسیحی تحت تاثیر مانویت مانند آلبیژوا و کاتار پدید آمدند که آن‌ها هم به دست کلیسا قلع و قم شدند.

تعالیم مزدک

مزدک بامدادان (۵۲۹ - ۴۵۰ م.) رهبر جنبش سترگ اجتماعی برابریخواه دوران ساسانیان است. در آئین مزدک نور آگاه ولی ظلمت کور است. حرکت نور ارادی و حرکت ظلمت غیر ارادی است. پیروزی و چیرگی نور ضرور و قطعی و پیروزی و چیرگی ظلمت تصادفی و موقتی است. مزدک تاکید می‌کند پیروزی نهائی با نور است. در آئین مزدک بر بی‌آزاری تاکید شده است. مزدک کشتن و زیان رساندن به دیگران را اکیدا ممنوع کرد.

به نظر مزدک نعمات مادی را آورمزدای یکسان در دسترس مردم قرار داده است و نابرابری از آنجا برخاست که کسانی از طریق قهر و جبر خواسته‌اند اموال متعلق به دیگران را تصرف کنند. خانم پیگولوسکایا، تاریخدان و ایرانشناس روسی، حدس می‌زند که این آموزش مزدک مستقیماً به مسئله تلاشی املاک مشاع دهقانان آزاد (کدگ‌ها و ویس‌ها) مربوط است. بنا به استدلال وی در کتاب پهلوی «ماتیگان هزار داتستان» (تفسیر مجموعه‌ی قوانین) و اسناد مکشوفه در اورامان دلایل متعددی وجود دارد حاکی از آنکه اشراف اراضی دهقانان را به زور غصب می‌کردند و یا دهقانان بی‌پا ناچار می‌شدند زمینهای خود را بدانها بفروشند. مشاهده این جریان در ذهن مزدک این اندیشه را که "غصب و تصرف قهری منشاء "نابرابریست" پدید می‌آورد پس نابرابری در تقسیم خواسته‌ها و نعمات مادی ریشه‌ی ظلم است و راه نیل به عدالت رفع نابرابری یعنی استقرار مساوات در برخورداری از نعمات مادی است. خواجه نظام الملک در سیاست نامه این مطلب را چنین افاده کرده است:

"مزدک گفت مال بخشیده ایست میان مردمان که همه بندگان خدایند و فرزندان آدمند و به چه حاجتمند کردند باید که مال یکدیگر خرج کنند تا هیچکس را بی برگی نباشد و درماندگی. متساوی دلی باشد."

به نظر مزدک نابرابری و عدم مساوات موجود در جامعه ریشه‌ی کین و رشک و خشم و جنگ است. این بلاها است که زندگی بشری را تیره ساخته است. اگر نابرابری در استفاده از نعم مادی از میان برود پایه‌ی مادی و اجتماعی این بلاهای اجتماعی نیز از میان خواهد رفت و کین و رشک و خشم و جنگ جای خود را به آشتی و مهر و دوستی و داد خواهد داد. مبارزه در راه پیروزی نور همان تلاش در راه پیروزی برابری، دادگری، مهر، آشتی و دوستی است و همه‌ی اینها نبرد اهورائی و ایزدی علیه اهریمن است. فردوسی این تعالیم را در شاهنامه بدین نحو آورده است:

بپیچاند از راستی پنج چیز که دانا بر این پنج نفزود نیز
کجا رشک و کین است و خشم و نیاز به پنجم که گردد بر او چیره آز

گیرشمن باستان شناس فرانسوی می گوید:

"برنامه مزدک که به حق آن را کمونیسم ایرانی باید نامید، یک انقلاب واقعی بود. بسیاری از دانشمندان این جنبش را واکنش بندگان و نیم بندگان (کشاورزان وابسته به زمین) و همچنین عکس العمل ساکنان شهرها و حومه آن ها که سابقاً آزاد بودند، علیه فئودالیسم و دستگاه بنده ساز آن می دانند که به صورت مبارزه طبقاتی درآمد و علیه حرمسراهای اغنیا که در آن ها زنان متعدد محبوس بودند، اعتراض کرد."

قباد نخست باجنبش مزدک به نرمی برخورد کرد. اما همین که پایه سلطنت او محکم شد و نجبا و اشراف بقدر کافی ضعیف و به او تسلیم شدند، بهانه‌ای بدست آورد و در محکمه‌ای حکم محکومیت مزدک و مزدکیان را صادر نمود. روحانیان زردشتی و مسیحی مانند دوران مانی بهم پیوستند و حکم قتل مزدک را از شاه گرفتند. جنبش مزدکی با قتل او و پیروانش به طرز وحشیانه‌ای سرکوب شد، اما افکار او اثر خود را حتی در قیام ها و جنبش های مردم ایران در دوران بعد از اسلام، باقی گذاشت.

ارداویرفنامه

ارداویراف نام موبدی است که به عقیده پارسیان صاحب معراج بوده و ارداویرافنامه معراج نامه اوست. این کتاب به زبان پهلوی، عروج و سیر ارداویراف به پل صراط (چینواد پل)، برزخ (همیستان)، دوزخ و بهشت را توصیف می کند. در ۱۰۱ فصل (فرگرد) حال و روزگار نیکوکاران و بدکاران را در جهان دیگر از روی مشاهدات خود شرح می دهد.

گریستن در مرگ خویشاوندان و نزدیکان در آیین مزدیسنا ناشایست است و در کتاب های دینی از آن به عنوان گناه یاد می کنند. او در فرگرد ۱۶ می نویسد که پیش از رسیدن به «چینواد پل»، رودی بزرگ و هولناک و بد بو و تار دیدم عده ای به آسانی از آن عبور می کردند، جمعی به سختی و برخی هرگز نمی توانستند عبور کنند. سروش پاک و ایزد آذر توضیح دادند که این رود، آن اشک بسیار است که مردمان از پس درگذشتگان از چشم بریزند و شیون و مویه و گریستن کنند. آنها که گذشتن نتوانند کسانی هستند که شیون و

مویه و گریستن بسیار کردند و آنها که آسانتر، کسانی هستند که کم کردند. به ارداویرف توصیه می شود که به جهانیان بگو شما به گیتی شیون و مویه و گریستن، نادانانه مکنید، چه به همان اندازه بدی و سختی به روان گذشتگان شما رسد.

پاکیزه نگهداشتن محیط زیست و به ویژه پاکیزه نگاهداشتن آب اکیدا توصیه شده است و از کشاورزی و دامپروری ستایش فراوان به عمل آمد. در فرگرد ۱۳ آمده است: "در بهشت، دیدم روان زنان بسیار نیک اندیش، بسیار نیک گفتار، بسیار نیک کردار را، با پوششی آراسته به زر و سیم و گوهر، گفتند این روان آن زنان است که به گیتی اب و آتش و زمین و گیاه و گاو و گوسفند و همه آفریدگان نیک اورمزد را خشنود کردند."

قرآن

در قرآن آیاتی وجود دارد که می تواند بنیان یک برخورد روادارانه باشد و همزیستی مسالمت آمیز پیروان ادیان گوناگون را تسهیل کند.

در آیه ۲۵۷ سوره بقره (۲) آمده است: "لا اکراه فی الدین قد تبین الرشد من الغی" (کار دین به اجبار نیست چه راه هدایت و ضلالت روشن شده است). آیت اله مطهری در تبلیغاتش قبل از به قدرت رسیدن روحانیون در ایران می گفت:

"بنا بر این، این تفاوت میان توحید - و لو توحید را از حقوق انسانها بدانیم - با غیر توحید، مثلا آزادی، وجود دارد. آزادی را به زور می شود داد به مردم زیرا جلوی متجاوز را به زور میتوان گرفت، طبعا اینها آزادند، پس ملتی را میشود با زور آزاد کرد چون با زور جلوی متجاوز گرفته میشود، ولی آزادی و روح آزادیخواهی را نمی شود به زور تحمیل کرد. نمی توانیم با زور معتقد بکنیم به چیزی و ایمان به چیزی را در دل او با زور بوجود بیاوریم. این است معنی «لا اکراه فی الدین قد تبین الرشد من الغی» در دین اکراه و اجبار نیست. اینکه قرآن می گوید در دین اجبار نیست نمی خواهد بگوید دین را نمی شود با اجبار تحمیل کرد ولی با اینکه می شود با اجبار تحمیل کرد شما تحمیل نکنید بگذارید مردم بدون اجبار دیندار باشند، بلکه از این باب است که دین را با اجبار نمی شود تحمیل کرد. آنکه با اجبار تحمیل بشود دین نیست. قرآن در جواب آن عده اعراب بدوی که تازه اسلام اختیار کرده بودند بدون اینکه ماهیت اسلام را درک کنند و بدون اینکه اسلام در دلشان نفوذی پیدا کرده باشد و آمده بودند دعوی ایمان میکردند میگوید: «قالت الاعراب انا قل لم تؤمنوا و لکن قولوا اسلمنا و لما یدخل الایمان فی قلوبکم» (حجرات - ۱۴). اعراب در اصطلاح قرآن یعنی بادیه نشینها، بادیه نشینان آمده اند اظهار میدارند که ما ایمان آورده ایم، بانها بگو که شما ایمان نیآورده اید، شما بگوئید "اسلمنا" اسلام آورده ایم یعنی بگوئید اقرار لفظی به اسلام کرده ایم ما کاری کردیم که حکم ظاهری یک مسلمان را داریم یعنی شهادتین را بر زبان جاری کردیم پس در جمع مسلمین هستیم و حقوقمان با حقوق مسلمین دیگر مساویست، اما آنکه

نامش ایمان است در شما پیدا نشده. «و لما یدخل الایمان فی قلوبکم». هنوز ایمان در دل شما نفوذ نکرده. میخواهد بگوید ایمان مربوط به دل است."

آیت الله منتظری در یک گفتگو تاکید می کند:

"رسالت پیامبران نیز دعوت به حق و بیدار کردن نفوس و ارائه راه فکرکردن بشر و اندیشیدن و راه استدلال و تعقل برای درک صحیح از جهان هستی و مبداء و معاد آن بوده است. هیچ پیامبری برای اجبار مردم به قبول و ایمان به اصول دین ماموریت نداشت. آیه شریفه (لا اکراه فی الدین) به همین حقیقت اشاره دارد."

در آیه ۲۱ و ۲۲ سوره غاشیه (۸۸) آمده: "فذكر انما انت مذكر. لست عليهم بمصیطر" (هشدار بده، وظیفه پیامبری تو غیر از این نیست. و تو توانا بر تبدیل کفر و ایمان آنها نیستی.)

در آیه ۱۲۵ سوره نحل (۱۶) آمده: "ادع إلى سبیل ربك بالحكمة و الموعظة الحسنة و جادلهم بالتی هی احسن إن ربك هو اعلم بمن ضلّ عن سبيله و هو اعلم بالمهتدين" (مردم را از طریق حکمت، اندرز نیکو و بهترین طریق بحث به راه خدا دعوت کن.)

در آیه ۸ سوره ممتحنه (۶۰) آمده است: "لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ" (خداوند، شما را از دوستی آنان که با شما در دین ستیز و دشمنی نکرده و شما را از دیارتان بیرون نرانده اند، باز نمی دارد، تا از آنان بیزارى بجوئید، بلکه با داد و انصاف رفتار کنید که خداوند مردم با داد و انصاف را دوست می دارد.)

در آیه ۹۹ سوره یونس (۱۰) بیان شده: "وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مِنَ فِي الْأَرْضِ كُفُومًا جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ" (اگر پروردگار می خواست هرکس که در زمین است همگی ایمان می آوردند پس تو آیا می خواهی مردم را مجبور کنی که به اکراه ایمان بیاورند؟)

سوره نجم (۵۳) آیه ۳۹ آمده است: وان ليس للانسان الا ما سعى (و نمی داند برای آدمی جز آنچه به سعی خود انجام داده نخواهد بود.)
در قرآن آیاتی نیز وجود دارد که به شدت برتری طلب و تنگ نظرانه است و توجیه گر قشریت های خشن است:

در آیه ۸ سوره منافقون (۶۳) آمده است: "وَاللَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ" (عزت و بزرگی مخصوص خدا و رسولش و مسلمانان است.)

اصولا در بین مسلمانان بیشتر بر آیات تنگ نظرانه تاکید می شود. از اینرو تاریخ هیچ حکومت اسلامی سراغ ندارد که به قول تساهل و تسامح، در دین اسلام وفا کرده باشد. تاریخ هیچ جامعه ای را نشان ندارد که اسلام را خود و یا با رضایت و بدون قهر پذیرفته باشند. همه جا اسلام با شمشیر صادر شد و برای بقای خود مجبور شد نسل های اول دوم جامعه را با شمشیر به اطاعت وادارد و یا نابود کند.

در آیه ۵۹ سوره النساء (۴) آمده است: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ (ای اهل ایمان فرمان خدا، پیامبر خدا و والیان امر [فرمانداران] را اطاعت کنید). این آیه یکی تفسیر پذیرترین آیه های قرآن است. در این آیه خدا و پیامبر خدا مشخص هستند اما منظور از "أُولِي الْأَمْرِ" روشن نیست. سراسر تاریخ اسلام جنگ و ستیز در تفسیر و تأویل این دو کلمه است. یکی از دلایل عمده وجود این همه مذهب و فرقه در اسلام ناشی از برداشت مختلف سیاسی، حقوقی، کلامی، فقهی، عرفانی از این آیه است.

اسلام و قرآن از آنجائی از یک محیط بدوی، عقب مانده و ساده برخاستند، هرگز قادر نبودند برای پرسش های پیچیده در باره حیات و انسان چون قدم و حدث؛ جبر و اختیار پاسخی افتاح کننده بدهد. راه حل آزمون شده و کارای اسلامی سرکوب، تعزیر، تکفیر و محو کامل فیزیکی افراد و اندیشه هاست.

مسلمانان از همان دوران پیدایش اسلام تا تشکیل جمهوری اسلامی در ایران در دورانی که در قدرت نبودند وعده برادری، برابری و آزادی دادند و وقتی به قدرت رسیدند درست برعکس عمل کردند. نمونه کلاسیک آن، تبلیغ برابری سید قریشی با بلال حبشی قبل از تصرف ایران و "موالی" خواندن ایرانیان پس از پیروزی اسلام است. در تاریخ معاصر، وعده آزادی آیت اله خمینی برای همه گروه ها و احزاب در پاریس و اعدام دسته جمعی اعضاء سازمان ها و گروه ها که برخی از آنها حتی محکومیت آنها طبق قوانین جمهوری اسلامی تمام شده بود، در زندان ها به فرمان مستقیم خمینی، نمونه دیگر است.

اصولا اسلام با تاکید بر سه گونه نابرابری و تبعیض (زن و مرد، کافر و مسلمان، برده و آزاده) راه را برای رواداری بسته است. این سه گونه نابرابری در طول سده ها گسترش و ژرفش یافت و بخشی از فرهنگ کشورهای اسلامی شد. رهبران مذهبی اسلام هیچ تلاشی فقهی قابل ملاحظه ای که این نابرابری را برطرف و به روز سازد نکرده اند.

هرچند نظریه پردازان اسلامی به خصوص شیعیان ادعا می کنند که با اجتهاد اسلام را با نیاز روز می کنند ولی، اکثریت مسلمانان به شدت از روح و نیاز زمان دورند. آنچه بشریت را با درسگیری از جنگ های تاریخ بهروداری رهنمون ساخت، در اسلام جدید نشانی ندارد. رهبران اسلامی نکات مثبت رواداری را نمی بینند و قدمی در راستای همگرایی بشریت نمی گیرند بلکه آن را تهدیدی علیه اسلام می بینند و دائما بر شیپور جدائی می دمند و طبل جنگ می کوبند. به بیانی دیگر رهبران مذهبی شیعه از توان به القوه اجتهاد برای ارائه یک قرائت منطبق با نیازهای جامعه مدرن و روا دار هیچ قدم جدی برداشتند.

مدرنترین نوع حکومت اسلامی، جمهوری اسلامی ایران است که که هیچ عقیده غیر شیعه را بر نمی تابد. این محدودیت به قدری است که متفکرین و روحانیون شیعه با اندک اختلاف به شدیدترین و خشن ترین شکل سرکوب و طرد می شوند. آیت اله شریعتمداری و آیت اله منتظری دو نمونه آشکار این تنگ نظری و عدم تحمل هستند.

حسن بصری

حسن بن ابی الحسن بصری (۱۱۰ - ۲۱ هـ. ق.) فرزند یک خانواده مسیحی بود که دست اعراب اسیر شده بود. او یکی پیشروان اندیشه صوفیانه است و خلفا را جسورانه انتقاد می کرد. در تذکرة الاولیا از قول حسن بصری آمده است:

"و گفت: معرفت آن است که در خود یک ذره خصومت نیابی."

"نقل است که حسن گفت: از سخن چهار کس عجب داشتم: کودکی و مستی و مُخنّتی و زنی."

گفتند چگونه؟

گفت: روزی جامه از مُخنّتی که برو می گذشتم در کشیدم. گفت: خواجه حال ما هنوز پیدا نشده است. تو جامه از من برم دار که کارها در ثانی الحال خدا داند که چه شود.

و مستی دیدم که در میان وَحَل [= گل] می رفت افتان و خیزان. فَقُلْتُ لَهُ تَبَّتْ قَدَمُكَ يَا مَسْكِينٌ حَتَّى لَا تُزَلَّ. گفتم: قدم ثابت دار ای مسکین تا نیفتی! گفت: تو قدم ثابت کرده ای با این همه دعوی؟ من اگر بیفتم، مستی باشم به گل آلوده، برخیزم و بشوم. این سهل باشد. اما از افتادن خود بترس! - این سخن در دلم عظیم اثر کرد.

و کودکی وقتی چراغی می برد. گفتم: از کجا آورده ای این روشنایی را؟ بادی در چراغ دمید و گفت: بگو تا به کجا رفت این روشنایی، تا من بگویم که از کجا آورده ام.

و عورتی روی برهنه و هر دو دست گشاده و چشم آلوده با جمالی عظیم، در حالت خشم از شوهر خود با من شکایت می کرد. گفتم: اول روی بپوش. گفت: من از دوستی مخلوق چنانم که عقل از من زایل شده است و اگر مرا خیر نمی کردی همچنین به بازار فروخواستم شد. تو با این همه دعوی در دوستی او [= خدا] چه بودی اگر ناپوشیدگی روی من نمی دیدی؟ مرا این نیز عجب آمد."

"نقل است که چنان شگستگی داشت که در هر که نگرستی او را از خود بهتر دانستی. روزی به کنار دجله می گذشت. سیاهی دید، با قرآبه ای [= شیشه شراب، صراحی] و زنی پیش او نشسته، و سیاه از آن قرآبه می آشامید. به خاطر حسن بگذشت که این مرد از من بهتر است. باز شرع حمله آورد که آخر از من بهتر نبود که با زنی نامحرم نشسته و از قرآبه می آشامد. او در این خاطر بود که ناگاه کشتی پی گرانبار برسد و هفت مرد در آن بودند. ناگاه کشتی درگشت و غرقه شد. آن سیاه در آن جست و شش تن را خلاص داد. پس روی به حسن کرد و گفت: برخیز! اگر از من بهتری - من شش تن را نجات دادم، تو این یک تن را خلاص ده، ای امام مسلمانان! در این قرآبه آب است و

آن زن مادر من است. خواستم تا تو را بیازمایم که تا تو به چشم ظاهر می بینی یا به چشم باطن. اکنون معلوم شد که کوری، و به چشم ظاهر دیدی.

حسن دریایی او افتاد و عذر خواست و دانست که آن گماشته حق است. پس گفت: ای سیاه، چنان که ایشان را از دریا خلاص دادی، مرا از دریایی پندار خلاص ده. سیاه گفت: چشمت روشن باد!

بعد از آن چنان شد که البته خود را به از کسی دیگر ندانستی."

رابعه عدویه

رابعه عدویه (۱۳۵ - ۹۵ هـ. ق.) در کودکی به بردگی فروخته شد ولی بعد آزاد گردید. او بر مفهوم عشق و محبت الهی در عرفان تاکید داشت و به سرودن اشعار عاشقانه خطاب به خدا مشهور بود. از او نقل می کنند که می گفت: "می روم آتش در بهشت زخم و آب در دوزخ ریزم تا این هر دو حجاب رهروان از میانه برخیزد و قصد معین شود و بندگان خدا، خدا را بی غرض و نه به امید بهشت و یا خوف از دوزخ خدمت کنند."

گویند روزی شخصی چهل دینار پول به رابعه داد و به او گفت: "می توانی با این پول بخشی از نیازهای زندگی ات را برآورده سازی." رابعه گریه کرد و سرش رو به آسمان نمود و گفت: "خدا می داند که رابعه از او چیزی نخواهد در حالی که صاحب دینار است. پس چگونه از کسی دینار طلب کند که صاحب دینار نیست."

در تذکرة اولیاء شیخ عطار در باره رابعه آمده است: نقل است جمعی به امتحان پیش او رفتند و گفتند: "همه فضائل بر سر مردان نثار کرده اند، و تاج مروت بر سر مردان نهاده اند، و کمر کرامت بر میان مردان بسته اند، هرگز نبوت بر هیچ زنی فرود نیامده است، تو این لاف از کجا می زنی؟" رابعه گفت: "این همه که گفتمی راست است. اما منی و خود دوستی و خودپرستی و... از گریبان هیچ زنی بر نیامده است."

بشار بن برد

بشار بن برد تخارستانی (۱۶۷ - ۹۵ هـ. ق.) نابینا به دنیا آمد و به فرمان المهدی خلیفه عباسی و به گناه زندیق بودن، در برابر دیدگان مردم، وی را آن اندازه تازیانه زدند تا جان سپرد. بگفته نجم بن النطاح در کتاب هارون بن علی بن یحیی: "در بصره هیچ مرد و زن غزلخوان و عاشق پیشه ای نبود مگر اینکه شعر بشار را زمزمه می کرد و هیچ زن نوحه گر یا خواننده ای نبود جز اینکه با شعر بشار نان می خورد و هیچ محتشم و صاحب مقامی نبود که از هجاء او نمی شکوهید و بیمناک نبود."

دکتر ذبیح الله صفا در «تاریخ ادبیات در ایران» می نویسد: "از جمله بزرگترین شعرای ایرانی که در تغییر سبک شعر عربی اثر بین و اشکاری دارد بشار بن برد. از

شاهزادگان تخارستان است که در کودکی به اسارت بمیان بنی عقیل بن کعب آمد و در میان آنان تربیت شد. وی که پیشرو شعرای محدثین شمرده می شود در تفاخر به نسب خود و تحقیر عرب و جواری و کنیزکان و اظهار به زندقه و هجو و آوردن تشبیهات و استعارات دقیق و حکم و امثال مشهور است."

نمونه سرودهای بشار بن برد:

"تو امروز بنده خدای ذوالجلالی،

اما بعضی ها هستند که بنده اعراب هستند."

موالی مردمی بودند که نژاد و تباری غیر عرب داشتند و میهن آنان تحت سلطه تازیان درآمده بود و از نظر مقام و موقعیت اجتماعی پس از بردگان و کنیزکان در پست ترین طبقه اجتماع قرار می گرفتند. در الاغانی آمده است: "احمد بن عباس عسکری به استاد خویش از ابو عبدالله مَقْرِي جحدری که در مسجد جامع بصره قرآن می خواند چنین روایت کرد که: مردی اعرابی نزد مجزأة بن سدوسی وارد شد و بشار نیز با جامه و هیأت شاعران در مجلس او بود. آن مرد که بشار را نمی شناخت پرسید این کیست؟

گفتند: شاعر است.

گفت: عرب است یا از موالی؟

گفتند: موالی است.

اعرابی گفت: موالی را چه به شعر؟

بشار از این سخن به خشم آمد و کمی خاموش ماند. بعد رو به ابو ثور آورده گفت: آیا اجازت می دهی؟

گفت: هر چه میخواهی بگوی ای ابو معاذ.

پس بشار به انشاء ابیات ذیل پرداخت:

خلیلی لا ا نام علی افسار — ولا آبی علی مولی و جار
سأخبر فاخر الاعراب عنی — والخ.....

ترجمه :

ای دو دوست من

در برابر زور و ستم بی تفاوت نمی مانم

و تن به بردگی و پناهندگی نمی دهم

وقتی که اجازه مفاخرت بدهی

به این اعرابی فخر فروش

از پیشینه خود و او خبر خواهم داد

آیا اکنون که بعد از برهنگی بر تنت جامه خز پوشانده اند

و در مجلس شراب با بزرگان

همنشین و هم پیاله شده ای

به فرزندان مردان آزاده

فخر فروشی می کنی؟
 ای پسر زن و مرد شترچران!
 بس کن از این فخر فروشی
 تو وقتی تشنه بودی و به دنبال آب صاف می گشتی،
 با سگ در ابهای آلوده دور چادرها شریک می شدی!
 می خواهی با خطبه ای مقام موالی را بشکنی؟
 یاد شکار موش باید فکر بزرگی را از سرت بیرون کند
 و تو بودی که
 به دنبال خارپشتهای می گشتی
 که شکار کنی
 ونمی فهمیدی
 که دراج در دنیا چه چیز است!
 خود را با پوشیدن چوخوا
 در برابر چوخوا پوشان می آرستی
 و در بیابانهای بی آب و علف گوسفند می چراندی
 بودن تو بین ما لکه چرکی است بر ما
 ای کاش در شعله آتش پنهان بودی
 افتخار تو
 که همیشه بین خوک و سگ بوده ای
 بر مثل من فاجعه ای بزرگ است
 پس مجزأة به اعرابی گفت: خدای رویت را زشت کناد؛ تو این شر را برای خود و
 امثال خود کسب کردی."

فَضِيل عِيَاض

فضیل بن عیاض (تولد ۱۰۵ هـ. ق.) سخنی حکمت آموز دارد که روشنگر اعتقاد
 والا و حقیقت گرای او و حرمت به انسان اندیشمند است و انتقاد انسان مقلد در نبرد بین
 تعقل و تعبد آزادگان بسیاری شرکت کردند. جامعه سنت گرا و متولیان تنگ نظر آن پدیده
 های جهان را جزئی از یک کلیت مقدر، معین و از پیش ترسیم شده می دانند. از این رو
 این متولیان از اندیشیدن و پرسش کردن چون مرگ بی زارند. اینک کمک فضیل بن
 عیاض به این نبرد:

"اسحق بن ابراهیم از فضیل خواست که حدیثی برایش نقل کند. فضیل پاسخ
 داد: اگر تو از من دنیا را خواسته بودی، برای من از حدیث راحت تر بود. ای
 بی خبر جز شنیدن حدیث ترا کاری نیست؟"

گفتند اصل دین چیست؟ گفت: عقل. گفتند: اصل عقل چیست؟ گفت: حلم. گفتند: اصل
 حلم چیست؟ گفت: صبر.

فضیل در زمان خود به زهد و ایمان شهرت بسیار داشت، روزی هارون الرشید او را بخواند، و به او گفت: ای فضیل! آیا کسی را از خودت زاهدتر میشناسی؟ فضیل پاسخ داد: آری! تو (=هارون الرشید) از من زاهدتر هستی هارون گفت: این چگونه باشد؟ فضیل گفت: من از دنیای فانی زهد ورزیده ام و آن را ترک کرده ام، ولی تو با اعمال از آخرت زهد ورزیده ای.

از او نقل می کنند که اگر علما، دنیا را نادیده می گرفتند، ستمگران در برابر آنان سر تعظیم فرود می آوردند و خلیق از آنها پیروی می کردند، اما آنان علم خود را به خدمت دنیاداران گمارند، تا از این راه از آنچه در دست آنهاست لقمه ای چربتر بگیرند. آنها خوار شده اند و مورد نفرت خلیق.

نشانه زهد آن است که هنگامی که در برابر امیران و چاکران آنان، شما را بی ادب می نامند، خرسند باشید و شادی کنید.

ابن مقفع

روزبه پوردادویه عبدالله ابن المقفع (۱۴۵ - ۱۰۹ هـ. ق.) فیلسوف و نویسنده بزرگ در سن ۳۶ سالگی به فرمان منصور خلیفه عباسی به دست سفیان به قتل غیله یعنی قتلی که از راه خدعه و فریب ترتیب داده شود، کشته شد. سفیان به فریب روزبه را نزد خود خواند. او را به خلوتگاه برد. اندام وی از هم برید و در تنور افکند. در لغت نامه دهخدا می خوانیم:

"منصور نامه ای به سفیان والی بصره که پیش از این از او یاد کردیم نوشت و به کشتن ابن المقفع فرمان کرد سفیان خود به اسبابی که گفته آمد کینه او بدل داشت، پس روزی که ابن المقفع دیدار سفیان خواسته بود او را بداشت تا دیگر زائران رخصت انصراف یافتند و سپس او را تنها پذیرفت و با وی به حجره دیگر شد و در آن جا ابن المقفع را بکشت. و ابن المدائنی گوید چون ابن مقفع به حجره سفیان درآمد سفیان او را گفت آنچه مادر مرا بدان برمی شمردی بیاد داری؟ ابن المقفع بهر اسید و بجان خویش زنهار طلبید و او گفت مادر من چنان که تو گفתי مغتلمه [= زن تیز شهوت] باد اگر ترا نکشم بکشتنی نو و بیمانند. پس فرمان کرد تا تنوری را برتافتند و اندامهای او یک یک باز میکرد و در پیش چشم او به تنور می افکند تا جمله اعضایی او بشد پس سر تنور استوار کرد و گفت بر مثله تو مرا مواخذتی [= بازخواست و عقوبت به سبب گناه] نرود چه تو زندیقی بودی و دین بر مردمان تباه می کردی."

در دوران فساد خلفای عباسی، ابن مقفع راه بهبود جامعه را اصلاح رهبران می داند. نقل چند جمله از کتاب "الصحابه" روزبه نشان می دهد که چرا خلیفه و قشریون از وجود او احساس خطر می کردند و این نابغه را بر نمی تابیدند:

"اگر خلیفه خود پاک و با صلاح باشد، حالت رعیت اصلاح پذیر می شود، زیرا اول طبقات خاصه و رجال دولت باید صالح و پاکدامن باشند تا بتوانند جامعه را اصلاح کنند. رجال و کارکارکنان دولت هم صالح و عقیف نمی شوند، مگر پیشوای آنها پاک باشد. اصلاح مانند زنجیر است که بهم پیوسته، چون یکی از حلقات اصلاح گسسته شود، زندگی عمومی مختل می‌گردد."

ابن مقفع سعی دارد بر جدی ترین پرسش های همه دوران روشنی بیندازد. در کلیله و دمنه در باب «برزویه طبیب» به رهبران و پیروان ادیان مختلف رجوع می کند تا مستقیماً از آنها پاسخ دریافت کند:

اختلاف میان ایشان در معرفت خالق و ابتدای خلق و انتهای کار بی نهایت و رأی هر یک بر این مقرر که من مصییم و خصم مخطی..... هر طایفه ای را دیدم که در ترجیح دین و تفضیل مذهب خویش سخنی می گفتند و گرد تقبیح ملت خصم و نفی مخالفان می گشتند. به هیچ تأویل درد خویش را درمان نیافتم و روشن شد که پای سخن ایشان بر هوا بود.

ابونواس

حسن بن هانی مشهور به ابونواس (۱۹۵ - ۱۲۰ هـ. ق.) شاعر ایرانی عرب زبان و مبتکر سبک حضری در شعر بدوی می گفت:

"باده ی دنیا بهتر از باده ی آخرت است، و خدا آن را به این وصف کرده است که: در آن لذتی است نوشندگان را، گفتند: چرا بهتر است؟ گفت: برای آنکه خدا آن را نمونه قرار داده، و نمونه همیشه بهتر است"

تازیان با شعار اخوت و سلم آمدند و ایرانیان به ستوه آمده از ستم پادشان ساسانی و مغان پیام آنها را باور کردند. پس از تسخیر کشورهای و دستبازی به ثروت های کلان تحقیر غیر اعراب را آغاز کردند. تحقیر ایرانیان از سوی اعراب بعد از اسلام آوردن بی جواب نمی ماند:

هم باده، گوارا و
هم میزبان، برادر است،
ما ایرانیان آزاده
آواها از این جهان خسته خوانده‌ایم
مرا با ترانه تازیان
راهی به خانه نیست.

حنظله بادغیسی

حنظله بادغیسی (وفات ۲۱۹ هـ. ق.) در دوران صفاریان و طاهریان می زیست. او نخستین شاعری است بعد از حمله تازیان به فارسی شعر سرود.

اعراب پس از تسلط بر ایران و دیگر کشورها، خود از بهترین نعمات سرزمین هائی که با شمشیر بر آن مسلط شدند برخوردار بودند و به مردم توصیه ریاضت و افتادگی می کردند. به نوشته مسعودی در «مروج الذهب» در حرمسرای متوکل خلیفه عباسی ۴۰۰ کنیز زیبا روی میزیستند که خلیفه با تمام آنها نزدیکی کرده بود. امیران و والیان که این شور و شوق را از خلیفه می دیدند، از اطراف و اکناف بیزانس کنیزان ماهرو و هنرمند برایش می فرستادند. از آن جمله عبدالله بن طاهر بود که در یک روز ۲۰۰ پسر و ۲۰۰ دختر خوش صورت برای متوکل فرستاد.

تازیان در حالی که بر چندین کشور از اسپانیا تا هندوستان حکومت می کردند و دسترنج زحمتکشان این کشورها را با اسراف و زیادروی حیوانی حیف و میل می کردند، به مردم درس مضار جاه طلبی و توسل به توکل می دادند. شعری از حنظله بادغیسی به روایت از کتاب «چهار مقاله» اثر نظامی عروضی سمرقندی، شاید در واکنش بدین ریاکاری باشد:

"احمد بن عبدالله خجستانی را پرسیدند تو مردی خربنده بودی، به امارت خراسان چون رسیدی؟ گفت: روزی دیوان حنظله بادغیسی همی خواندم بدین دو بیت رسیدم:

مهتری گر به کام شیر در است شو خطر کن ز کام شیر بجوی
یا بزرگی و عز و نعمت و جاه یا چو مردانت مرگ رویاروی
داعیه ای در باطن من پدید آمد که به هیچ وجه در آن حالت که اندر بودم
راضی نتوانستم بود."

فاطمه نیشابوری

فاطمه نیشابوری (وفات ۲۲۴ هـ. ق.)

اسحاق موصلی

اسحاق موصلی (وفات ۲۳۵ - ۱۵۰ هـ. ق.) موسیقی دان معروف دربار هارون الرشید اوزان موسیقی را تحت نظم و ترتیب مخصوص آورده و در کتابی که محتوی مجموع تصانیف او بوده، نغمات موسیقی و تصنیفات خود را از حیث وزن طبقه بندی کرده است. او می گفت:

"لذات دنیا چهار چیز است: خوردن، نوشیدن، آواز شنیدن و زن خواستن، و همه ی آنها سرانجام دل آدمی را می زند و به ملال می انجامد جز آواز شنیدن."

متعصبان و قشریون در تلاش اند دنیا را بر مردم سخت و ناگوار سازند. از اینرو برخورداری از نعمات مادی و لذات دنیوی عرصه دیگر مبارزه بین قشریون عبوس و یاس انگیز و آزادگان گشاده رو و امیدوار بود. هرچند در قرآن آیاتی به روشنی از روا بودن بهرهمندی از نعمات دنیا وجود دارد، علی رغم آن قشریون در اندیشه های عبوس خویش مصر هستند:

در آیات ۳۱ و ۳۲ سوره اعراف (۷) تاکید شده "كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ. قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ" (بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید که خدا مسرفان را دوست نمی دارد. بگو ای پیغمبر چه کسی زینت های خدا را برای بندگان خود آفریده حرام کرده و از صرف خوراک های گوارا منع کرده؟) در آیات ۸۷ و ۸۸ سوره مائده (۵) آمده است: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ. وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا (ای کسانی که ایمان آورده اید بر خویشتن حرام نکنید چیزهایی را که خداوند حلال کرده است. بخورید نعماتی را که خداوند بر شما حلال کرده است.)

بشر حافی

در باره بشر حافی (۲۲۷ - ۱۵۰ هـ. ق. حافی = پابرهنه) عطار در تذکرة الاولیا آورده است:

نقل است که هرگز آب از جویی که سلطانان کنده بودند، نخوردی. گفتند: چرا سلطانان را و عظمتی؟ که ظلم بر ما می رود. گفت: خدای را از آن بزرگتر دانم که من او را پیش کسی یاد کنم که او را نداند.

بسیاری از عرفا و اندیشمندان سعی کردند که به عبادات و مناسک مذهبی محتوی انسانی بخشند. سفر حج نظر بسیاری را به خود جلب کرد. در عین وجود فقر فاقه در میان اکثریت محتاج جامعه، یک نفر وسع ادای مراسم حج را پیدا می کند. شاعری می گوید:

برو طواف دلی کن که کعبه مخفی است که آن خلیل بنا کرد این خدا خود ساخت

بشر حافی به جای زیارت کعبه، طواف قلب ها را توصیه می کند:

نقل است که یکی با بشر مشورت کرد که دو هزار درم دارم، حلال می خواهم که به حج شوم.

گفت: تو به تماشا می‌روی. اگر برای رضای خدا می‌روی، برو وام کس بگزار، یا بده به یتیم، یا به مردی مفل [= تهیدست] حال. که آن راحت به دل مسلمانی رسد، از صد حج اسلام پسندیده تر.
گفت: رغبت حج، بیشتر می‌بینم.
گفت: از آن که این مالها نه از وجه نیکو بدست آورده‌ای. تا به ناوجوه خرج نکنی، قرار نگیری.

دو تصویر متفاوت از خدا وجود دارد. یکی خدای قهار و جبار که پوست از سر بندگانش برای یک نگاه دزدانه به یک بنده زیبا رویش می‌کند. دیگری خدای رحمان، رحیم، کریم و بخشنده که گناهان را نادیده می‌گیرد. اینک خدای بشر حافی:
بعد از مرگ، او را به خواب دیدند. گفتند: خدای با تو چه کرد؟
گفت: با من عتاب کرد، گفت: در دنیا از من چرا چندین ترسیدی؟ ندانستی که کرم، صفت من است؟

ایران‌شهری

ابوالعباس محمد بن محمد ایران‌شهری [= نیشابوری] (سده ۳ هـ. ق.)، ابوریحان بیرونی در الآثار الباقیه و ناصر خسرو در زاد المسافرین از او یاد کرده‌اند. ناصر خسرو از ایران‌شهری به عنوان استاد محمد بن زکریای رازی نام می‌برد و با اشاره به دو کتاب ایران‌شهری به نامهای *جلیل* و *اثیر*، او را از اصحاب هیولی [= مادیگرا] می‌شمارد و با نقل دلایل وی بر قدیم بودن هیولی و مکان، رازی را نکوهش می‌کند که از دیدگاههای استاد خویش به آراء ملحدانه‌ای چون نفی ابداع و قول به مبادی پنجگانه ازلی رسیده است. (رازی اعتقادات و نظرات ارسطو را رد کرد و خود دستگاه فلسفی دیگری را ارائه نمود. او معتقد به پنج وجود قدیم بود: ۱- خالق ۲- نفس کلی ۳- هیولی اولی ۴- مکان مطلق ۵- زمان مطلق)

ابوریحان بیرونی که در آثار مختلف خود از تألیفات ایران‌شهری بهره برده‌است، از وی به عنوان یکی از کسانی که کتابهایی در زمینه آراء ملل نوشته‌است، نام می‌برد. وی در عین حال که از منابع کار ایران‌شهری درباره هندیان و شمنیان انتقاد می‌کند. امانت او را در بازگو کردن عقاید یهود و نصاری و مانویان می‌ستاید. به گفته بیرونی، بی‌طرفی کم‌نظیر ایران‌شهری از عدم وابستگی او به دین خاصی نشأت می‌گیرد.
محمد ابوالمعالی در کتاب «بیان الادیان» ایران‌شهری را به نام محمد بن محمد و صاحب دعوی دین تازه‌ای معرفی می‌کند که به جای قرآن کریم، کتابی فارسی آورد و فرشته وحی خود را «هستی» نامید و پیروانی یافت؛ در مذهب او همه شریعتها یکی بیش نیست و نزاع پیروان ادیان ریشه در اغراض آنان دارد.

محمد بن زکریای رازی

محمد بن زکریای رازی (۳۱۳ - ۲۵۱ ه. ق.) شیمی دان، پزشک و فیلسوف معروف ایران و یکی از خلاق‌ترین متفکران قرون وسطی و یکی از برجسته‌ترین مادیگرایان خاور زمین است. رازی دفاع از علم و ماتریالیسم را در عصری خشن و جاهل با پذیرش خطرانی مهیب و قبول اهانت‌های فجیع انجام داد. نه تنها قشریون و تنگ نظران آثار رازی با آتش سوختند و با آب شستند، حتی اندیشمندانی چون ابونصر فارابی، ابن‌سینا، ابن هیثم، ابن حزم، شهید بلخی، ناصر خسرو، ابو حاتم رازی، و امام فخرالدین رازی با نوشتن کتاب‌ها و رسالاتی در رد عقاید رازی او را مورد اعتراضات شدید قرار دادند.

رازی یکی از بزرگترین آزاد اندیشان شرق است. برخی مسلمانان به شدت رازی را بخاطر دیدگاه‌های او در مورد ادیان تکفیر کردند. رازی هیچ همخوانی و همگونی‌ای در میان فلسفه و دین نمی‌دید. در دو کتاب «فی النبوات» و «فی حیل المتنبئین» استدلال‌های روشنگرانه و انتقاد‌های بنیادین خود از ادیان مبتنی بر وحی را بیان می‌کند. این کتابها در دست نیست، ولی از روی نقد، رد و تکفیر متکلمین و فلاسفه می‌توان غیر مستقیم به این اندیشه‌ها پی برد:

یکی از پیگیرترین ناقدان رازی ناصر خسرو است. مهمترین اعتراض ناصر خسرو به رازی درباره‌ی قدیم بودن هیولی [= ماده] است یعنی ماده یا عالم مخلوق نیست و کسی آن را از عدم بوجود نیاورده است بلکه همیشه بوده است. ناصر خسرو از قول رازی نقل می‌کند:

"هیولی قدیم است و روا نیست که چیزی پدید آید نه از چیزی."
"و گفته است: قدیم است از بهر آنکه روا نیست که چیزی قائم به ذات (که جسم باشد) نه از چیزی موجود شود که عقل مر این سخن را نپذیرد."
"پدید آمدن طبایع از چیزی بوده است و آن چیز قدیم بوده است و آن هیولی بوده است پس هیولی قدیم است و همیشه بوده است... به آخر کار که عالم برخیزد هیولی همچنان بوده است گشاده شود و گشاده بماند."

از این نقل قول‌ها کاملاً روشن میشود که رازی به ازلی و ابدی بودن ماده و محال بودن خلق از عدم یا به اصطلاح فلسفی "ابداع" معتقد بود. ناصر خسرو با آنکه رازی را به صفت "زیرکی و بیداری" می‌ستاید ولی تمام این اقوال را "اعتقادی فاسد" و "بنیادی سست و نا استوار" و "قاعده‌ای ضعیف" می‌خواند. ناصر به ویژه از نظر رازی نسبت به محال بودن ابداع انتقاد دارد و بر آنست که وی قول استاد خود حکیم ایرانشهری را که سخنان نیکو و معانی لطیف بود به عباراتی زشت باز گفته است تا "متابعان او از بی‌دینان و مُدبران عالم همی پندارند که از ذات خویش علمی استخراج کرده است."

عرصه دیگر اندیشه رازی انکار "نبوت" به طور کلی بود. این انکار مربوط اسلام نیست، بلکه به نظر رازی همه انسان‌ها قادر به درک خوب و بد هستند و دلیلی برای برگزیدن برخی نیست. انکار نبوت، خشم قشریون را بیشتر برانگیخت تا انکار "ابداع". به گفته مرتضی راوندی در جلد دهم «تاریخ اجتماعی ایران»:

"همراه با آن خاطره های تلخ و ناگواری همچون طرد و نابود کردن دانشمندان، و سوختن کتابها علمی و بستن مراکز دانش به یاد می آید... در تاریخ به مردان بسیاری بر خورد می کنیم که متهم به زندقه و الحاد بوده اند، از آنجمله عبدالله بن مقفع، که می نویسند باب برزویه طبیب را از خود، بر کلیله و دمنه افزوده تا خلق را با فکر فلسفی آشنا و عقیده مردم را به اسلام سست کند. و عبدالکریم بن ابی العوجاء و بشار بن بُرد تخارستانی که صریحاً آتش را شایسته پرستش دانسته و ابان بن عبدالحمید لاحقی و زکریای رازی که مقام پیغمبری را انکار می کرده است."

رازی تاکید می کند: همه انسانها برابر هستند، و بطور برابری دارای استعداد استدلال هستند، و نباید استعداد استدلال خویش را در برابر ایمان کور دست کم بگیرند و از دست بدهند. این استدلال است که انسان را قادر میسازد تا حقایق علمی را مستقیماً دریابد. رازی پیامبران را بطور اهانت آمیزی "بزهای ریش بلند" می خواند و میگوید این بزهای ریش بلند هرگز نمیتوانند ادعا کنند که دارای برتری فکری و روحانی خاصی نسبت به بقیه هستند. این بزهای ریش بلند در حالی که مردم را با دروغهای خود به اطاعت کورکورانه از "گفتار ارباب" فرا می خوانند؛ ادعا میکنند که با پیامی از طرف خدا آمده اند.

رازی می گوید: معجزات پیامبران نیرنگهایی هستند که بر حيله گری استوارند. داستانها و روایاتی که از آنها به یاد مانده است مثنی دروغ است. باطل بودن تمام چیزهایی که پیامبران میگویند از این حقیقت آشکار میشود که گفتارهایشان با یکدیگر در تضاد است، یک پیامبر آنچه پیامبر دیگر منع کرده را مجاز میگرداند. انجیل تورات را نقض میکند و قرآن انجیل را.

او تصریح می کند که آداب و رسوم، سنت و تنبلی فکری باعث میشود که انسانها رهبران مذهبیشان را کورکورانه دنبال کنند. ادیان اصلی ترین دلیل جنگهای خونینی بوده اند که نوع انسانها را بلا زده کرده است. ادیان همچنین دشمن ثابت قدم تفکر فلسفی و تحقیقات علمی بوده اند. نوشتارها و کتابهای به اصطلاح مقدس بی ارزش هستند و ضرر آنها برای انسانها تاکنون بیشتر از فایده آنها بوده است، در حالی که نوشتارهای قدمایی همچون افلاطون، ارسطو، اقلیدس و بقراط تا بحال خدمات بیشتری به انسانیت کرده است.

در فلسفه سیاسی، رازی معتقد بود که اشخاص میتوانند در یک جامعه منظم بدون اینکه در وحشت از قوانین مذهبی ای که پیامبران انسانها را به پیروی از آنها مجبور ساخته اند زندگی کنند. رازی معتقد بود که این فلسفه و استدلالات انسانی است که باعث سعادت و پیشرفت انسانها است نه دین و مذهب.

رازی معتقد به پیشرفت فلسفی و علمی بود. علوم از نسلی به نسل دیگر پیشرفت میکنند. اشخاص باید با بینش آزاد و بدون تعصب باشند، و مشاهدات تجربی را تنها به این دلیل که با پیشفرض های آنان همخوانی ندارد رد نکنند. کارهای علمی و فلسفی او با کارها و نظریات انسانهایی از لحاظ علمی برتر از او، در آینده جایگزین خواهد شد.

رازی پر قدرت ترین انتقادات را در قرون وسطی، چه در اروپا و چه در جهان اسلام بر علیه دین به سود کرامت انسان انجام داده است. هرچند آثار علمی او از کتاب سوزان و کتاب شویان ها جان سالم به در نبرد و باقی نمانده است، اما واکنش های شدید و لجام گسیخته فلاسفه و متکلمین تنگ نظر خبر از تاثیر و اهمیت آن میدهد.

رودکی

ابوجعفر رودکی (درگذشت ۳۲۹ هـ. ق) با آنکه نابینا بود، روحیه ای عالی داشت که نشان شخصیت قوی اوست. تازیان با تسلط بر ایران تلاش داشتند شادی را از دلها و خنده را از لب ها بزدایند. قشریت مذهبی تلاش داشت با ایجاد ترس بیمارگونه از گناهان بشر و تصویر جبارگونه از خدا، مومنان ساده دل را همواره در عذاب و دلهره نگهدارند. فضائی که مولوی در تشریحش می گوید:

همچو مادر بر بچه، لرزد بر ایمان خویش
ز چه لرزد آن ظریف سربسر ایمان شده؟

قشریت مذهبی خواهان زودودن خنده از لبان و شادی از دلهاست. در چنین فضائی روحیه عالی داشتن و به دیگران روحیه بخشیدن ارزشی بیکران دارد:

اندر بلای سخت

| | |
|-----------------------------|--------------------------------|
| ای آنکه غمگنی و سزاواری | وندر نهان سرشک همی باری |
| رفت آنکه رفت و آمد آنکه آمد | بود آنچه بود، خیره چه غم داری؟ |
| هموار کرد خواهی گیتی را؟ | گیتی ست، کی پذیرد همواری؟ |
| مستی مکن که او نشنود مستی | زاری مکن که نشنود او زاری |
| شو، تا قیامت آید زاری کن! | کی رفته را به زاری باز آری؟ |
| آزار بیش بینی زین گردون | گر تو به هر بهانه بیازاری |
| گوئی گماشته است بلائی او | بر هر که تو بر او دل بگماری |
| ابری پدید نی و کسوفی نی | بگرفت ماه و گشت جهان تاری |
| فرمان کنی و یا نکنی ترسم | بر خویشان ظفر ندهی باری |
| اندر بلای سخت پدید آید | فضل و بزرگمردی و سالاری |

ستایش دانش غیر مستقم نکوهش تعبد بدون تعقل است:

| | |
|----------------------------|-----------------------------|
| تا جهان بود از سر آدم فراز | کس نبود از راز دانش بی نیاز |
| مردمان بخرد اندر هر زمان | راز دانش را به هر گونه زبان |
| گرد کردند و گرامی داشتند | تا بسنگ اندر همی بنگاشتند |
| دانش اندر دل چراغ روشنست | وز همه بد بر تن تو جوشنست |

یکی از موثرترین و ساده ترین معیار رواداری پاسخ به این پرسش است. آیا آنچه من با دیگران می کنم اگر دیگران با من بکنند من می پسندم. من جان و مال و آزادی دیگران را به خاطر افکار و اعتقادات آنها به نام خدا از دیگران سلب می کنم؛ اگر دیگران همین معامله را با من بکنند من می پسندم:

چه خوش گفت ان مرد با ان خدیش مکن بد به کس گر نخواهی به خویش

رابعه قزداري

رابعه بنت کعب قزداري (قرن چهارم هجری) اولین شاعر زن پارسی سرا است که ابوسعید ابوالخیر، شیخ عطار و جامی او و عشقش را ستودند.

رابعه در اثر توجه پدرش توانست تعلیمات خوبی کسب کند و در زبان دری معلومات وسیعی حاصل کرد و چون نوق شاعری داشت، شروع به سرودن اشعار شیرین کرد. عشقی که رابعه نسبت به بکتاش یکی از غلامان برادر خود در دل داشت، بر سوز و شور اشعارش افزوده و آن را به پایه تکامل رسانید. چون محبوب او غلامی بیش نبود و بنا بر آداب و رسوم آن دوران، رابعه نمی توانست امیدی به ازدواج با آن غلام داشته باشد، از زندگی و سعادت به کلی ناامید بوده، یگانه تسلی او سرودن اشعار بود، که در آن احساسات سوزان و هیجان روحی خود را بیان می کرد.

حارث، برادر رابعه که بعد از مرگ پدر، حاکم بلخ شده بود، توسط یکی از غلامان خود که صندوقچه بکتاش را در دیده، به جای جواهرات و طلا در آن اشعار پر سوز و گداز عاشقانه رابعه را یافته و از این عشق آگاهی یافته و حکم قتل او را داد و رابعه در سنین جوانی به قتل رساند.

در دنیای قشریون هنرنمایی زنان از جمله آواز خوندان و احساسات خود را بیان کردن (به ویژه ابراز احساسات عاشقانه) گناهی نا بخشودنی است. رابعه زنی شجاع و بی پروا بود و عشق او مرز طبقات و تابوها را در می نوردید:

| | |
|------------------------------|-----------------------------|
| عشق او باز اندر آوردم به بند | کوشش بسیار نامد سودمند |
| عشق دریایی کرانه ناپدید | کی توان کرد شنا، ای هوشمند؟ |
| عشق را خواهی که برپایان بری | بس که بیسندید باید ناپسند |
| زشت باید دید و انگارید خوب | زهر باید خورد و انگارید قند |
| توسنی کردم، ندانستم همی | کز کشیدن تنگ تر گردد کمند |

توسنی کردن: سرکشی کردن

عبدالله مبارک

عطار در تذکرة الاولیا از عبدالله مبارک (- ه. ق.) حکایتی نقل می کند که نشانگر برتری ارزش انسان بر مناسک های مذهبی در نگاه عبدالله مبارک است:

نقل است که عبدالله در حرم بود يك سال. از حج فارغ شده بود، ساعتی در خواب شد، به خواب دید که دو فریشته از آسمان فرود آمدند. یکی از دیگری پرسید که: "امسال چند خلق آمده اند؟" یکی گفت: "ششصد هزار." گفت: "حج چند کس قبول کردند؟" گفت: "از آن هیچ کس را قبول نکردند."

عبدالله گفت: چون این بشنیدم، اضطرابی در من پدید آمد. گفتم: "این همه خلیق که از اطراف و اکناف جهان، با چندین رنج و تعب از راههای دور آمده و بیابان ها قطع کرده، این همه ضایع گردد؟" پس، آن فریخته گفت: "در دمشق، کفشگری نام او علی بن موفق است. او به حج نیامده است، اما حج او قبول است، و همه را بدو بخشیدند، و این جمله در کار او کردند." چون این بشنیدم، از خواب درآمدم و گفتم: "به دمشق باید شد و آن شخص را زیارت باید کرد." پس، به دمشق شدم و خانه آن شخص را طلب کردم، و آواز دادم. شخصی بیرون آمد. گفتم: "نام تو چیست؟" گفت: "علی بن موفق." گفتم: "مرا با تو سخنی است." گفت: "بگویی." گفتم: "تو چه کار کنی؟" گفت: "پاره دوزی می‌کنم." پس از آن واقعه با او بگفتم، گفت: "نام تو چیست؟" گفتم: عبدالله مبارک نعره‌ای بزد و بیفتاد و از هوش بشد. چون به هوش آمد، گفتم: "مرا از کار خود خبر ده." گفت: "سی سال بود تا مرا آرزوی حج بود، و از پاره‌دوزی سیصد و پنجاه درم جمع کردم. امسال قصد حج کردم تا بروم. روزی سرپوشیده‌ای که در خانه است، حامله بود. مگر از همسایه بوی طعامی می‌آمد. مرا گفت برو و پاره‌ای بیار از آن طعام. من رفتم به در خانه آن همسایه، آن حال خبر دادم. همسایه گریستن گرفت و گفت: بدان که سه شبانروز بود که اطفال من هیچ نخورده بودند. امروز خری مرده دیدم، پاره‌ای از وی جدا کردم و طعام ساختم. به شما حلال نباشد. چون این بشنیدم، آتش در جان من افتاد. آن سیصد و پنجاه درم برداشتم و بدو دادم. گفتم نفقه اطفال کن که حج ما این است." عبدالله گفت: «صَدَقَ الْمَلِكُ فِي الرَّوْيَا وَ صَدَقَ الْمَلِكُ فِي الْحُكْمِ وَالْفَضَا.»

سفیان ثوری

از سفیان ثوری (- ه. ق.) در کتاب «تذکره الاولیاء» عطار آمده است:
و گفت: "چون درویش گرد توانگر گردد، بدان که مرئی است، و چون گرد سلطان گردد، بدان که دزد است."
و گفت: "بهترین سلطانان آن است که با اهل علم نشینند و از ایشان علم آموزد، و بدترین علما آن که با سلاطین نشینند."

معروف کرخی

معروف کرخی (درگذشت ۲۰۰ ه. ق.) به زهد و صلاح شهرت داشت. سعدی در ستایش او می‌گوید:

کسی راه معروف کرخی نجست که نهاد معروفی از سر نخست

در تذکره ها آورده اند که روزی معروف کرخی با جمعی از یاران در راهی می‌رفت. به عده‌ای از جوانان رسیدند که به لهو و لعب مشغول بودند. چون اصحاب و شیخ به لب دجله رسیدند، یاران گفتند: "یا شیخ دعا [نفرین] کن تا خدای این جمله را غرق کند تا شومی ایشان منقطع شود."

معروف گفت: "دستها به دعا بردارید." سپس رو به آسمان کرده و گفت: "الهی! چنانکه در جهان عیش آنان خوش می داری، در آن جهان هم عیش خوش روزیشان کن." اصحاب متعجب شدند و گفتند: "شیخا، ما سرّ این دعا نمی دانیم." شیخ گفت: "تأمل کنید تا پیدا آید." هم در آن وقت جوانان چون شیخ را بدیدند، رباب بشکستند و شراب بریختند و با گریه به محضر شیخ آمده، بر پایش افتاده و توبه نمودند. شیخ گفت: "دیدید مراد جمله حاصل شد، بی غرق و بی آنکه رنجی به کسی رسیدی." در دوران باستان و قرون وسطی زن و کودک از کمترین حقوق برخوردار بودند. توجه و احترام به کودک و زن نشانه ای از درک ژرف کرامت انسان است: نقل است که سَری سَقَطی گفت: روز عید، معروف را دیدم که دانه خرما برمی چید. گفتم: "این را چه می کنی؟" گفت: "این کودک را دیدم که می گریست. گفتم چرا می گریی؟ گفت من یتیمم. نه پدر دارم و نه مادر. کودکان دیگر را جامه هاست و من ندارم. و ایشان جوز دارند و من ندارم. این دانه ها از بهر آن می چینم تا بفروشم و وی را جوز خرم، تا برود بازی می کند." سَری گفت: "این کار را من کفایت کنم و دل تو را فارغ کنم." (سَری گفت:) "کودک را بردم و جامه در او پوشیدم، و جوز خریدم و دل وی شاد کردم. در حال، نوری دیدم که در دلم پدید آمد، و حالم از لونی دیگر شد."

یعقوب کندی

ابویوسف یعقوب کندی (۲۵۲ - ۱۸۵ هـ. ق.) فیلسوف و دانشمند بزرگ پرورده مدرسه جندی شاپور در مقدمه کتاب «فلسفه اولی» [متافیزیک] می نویسد: "نباید از رسیدن به حقیقت و پذیرش آن، از هر منبعی، شرم داشت، حتی اگر این حقیقت از نسل های گذشته و یا بیگانگان به ما برسد. برای آن کس که در جستجوی حقیقت است، هیچ چیزی گرانتر از خود حقیقت وجود ندارد. جستجوی حقیقت هرگز باعث کاهش قدر و مقام کسی که در جستجوی آن است نمی شود، بلکه برعکس به وی شرافت و بزرگواری می بخشد."

طیب سرخسی

احمد بن طیب سرخسی (۲۸۶ - ۲۱۸ هـ. ق.) شاگرد نامدار ابویوسف یعقوب کندی است. او به عنوان شخصی که منکر نبوت بود شهرت داشت. کتاب جغرافیای او بنام «المسالک و الممالک» مشهور است. طیب در زمینه شعر و ادبیات ممتاز بود و کتاب های بسیاری در مورد منطق، جغرافیا، موسیقی، تاریخ، ادب، علوم، فلسفه، ریاضی،

سیاست و نجوم تالیف کرده است. سرخسی معلم معتضد، شانزدهمین خلیفه عباسی بود، علیرغم اینکه معلم معتضد و مشاور او بود، به اتهام الحاد به قتل رسید.

جنید نهاوندی

در باره جنید بن محمد نهاوندی (۲۹۷ - ۲۰۷ هـ. ق.) در کتاب «تذکره الاولیاء»

عطار آمده است:

"نقل است که شبی، دزدی به خانه‌ی جنید رفت. جز پیرهنی نیافت. برداشت و برفت. روز دیگر در بازار می‌گذشت. پیراهن خود را به دست دلالی دید که می‌فروخت و خریدار، آشنا می‌طلبید و گواه تا یقین شود که از آن اوست تا بخرد. جنید نزدیک رفت و گفت: من گواهی دهم که از آن اوست تا بخرد."

غزالی در احیاء علوم الدین از جنید نقل می‌کند:

"سماح نیازمند سه چیز است و اگر نباشد سماح مکن: زمان و مکان و یاران، و در معنای آن چنین گفته اند که اشتغال به سماح در وقت طعام یا وقت مخاصمه یا نماز یا مانعی از این قبیل که مایه‌ی اضطراب قلب است، فایده‌ای ندارد. دوم اینکه به مکان سماح باید بنگرید اگر طالب و خواستار و مرید راستین و جویای راز یافتند و مجلس را از اغیار و دنیامداران و نفس پرستان خالی دیدند، به سماح آغاز کنند، و بالاتر از همه به یاران خود بنگرند که ریاکار و منافق نباشند."

منصور حلاج

حسین منصور حلاج (مقتول ۳۰۷ هجری قمری) که در شورش بغداد در سال ۲۹۶ هجری متهم شد و از بغداد به اهواز گریخت و در آنجا سه سال مخفی می‌زیست. سرانجام او را یافتند و به بغداد بردند و نه سال بزندان انداختند. در یک دادگاه ویژه با حضور ابو عمرو حمادی قاضی بزرگ او را محاکمه کردند. ابو عمرو خون حلاج را حلال دانست و ابو محمد حامد بن عباس وزیر خلیفه المقتدر، به استناد گفتار ابو عمرو، حکم قتل او را از المقتدر گرفت و او را به فجیع‌ترین وضع شلاق زدند و مثله کردند و بدار کشیدند و سر بریدند و سوختند و خاکسترش را به دجله ریختند.

فریدالدین عطار نیشابوری در کتاب تذکره الاولیاء خود درباره او چنین نوشته است: "آن قتیل الله فی سبیل الله، آن شیر بیشه تحقیق، آن شجاع صفر صدیق، آن غرقه دریای موج، حسین منصور حلاج رحمة الله علیه، کار او کاری عجب بود، واقعاً غرایب که خاص او را بود که هم در غایت سوز و اشتیاق بود و در شدت لهب و فراق مست و بی قرار. شوریده روزگار بود و عاشق صادق و پاک باز وجد و جهدی عظیم داشت، و ریاضتی و کرامتی عجب. علی‌همت و رفیع قدر بود و او را تصانیف بسیار است به الفاظی مشکل در حقایق و اسرار و معانی محبت کامل. فصاحت و بلاغتی داشت که کس

نداشت. و دقت نظري و فراستي داشت که کس را نبود. و اغلب مشايخ کبار در کار او ابا کردند و گفتند او را در تصوف قدمي نيست، مگر عبدالله خفيف و شبلي و ابوالقاسم قشيري و جمله مآخران الا ماشاءالله که او را قبول کردند. و ابو سعيد بن ابواخير قدس الله روحه العزيز و شيخ ابوالقاسم گرگاني و شيخ ابو علي فارمدي و امام يوسف همداني رحمة الله عليهم اجمعين در کار او سيري داشته اند و بعضي در کار او متوقف اند. چنانکه استاد ابوالقاسم قشيري گفت در حق او که: اگر مقبول بود به رد خلق مردود نگردد، و اگر مردود بود به قبول خلق مقبول نشود. و باز بعضي او را به سحر نسبت کردند و بعضي اصحاب ظاهر به کفر منسوب گردانيدند. و بعضي گویند از اصحاب حلول بود. و بعضي گویند تولي به اتحاد داشت. اما هر که بوي توحيد به وي رسیده باشد هرگز او را خیال حلول و اتحاد نتواند افتاد، و هر که این سخن گوید سرش از توحيد خبر ندارد... اما جماعتي بوده اند از زنادقه در بغداد چه در خیال حلول و چه در غلط اتحاد که خود را "حلاجي" گفته اند و نسبت بدو کرده اند و سخن او فهم ناکرده بدان کشتن و سوختن به تقلید محض فخر کرده اند. چنانکه دو تن را در بلخ همین واقعه افتاد که حسين را. اما تقلید در این واقعه شرط نيست، مرا عجب آمد از کسی که روا دارد که از درختي اناالله برآید و درخت در میان نه، چرا روا نباشد که از حسين اناالحق برآید و حسين در میان نه"

سپس داستان بر دار شدن او را چنین بیان داشته است:

پس حسين را ببردند تا بر دار کنند. صد هزار آدمي گرد آمدند. او چشم گرد مي آورد و میگفت: حق، حق، اناالحق... نقلست که درويشي در آن میان از او پرسید که عشق چیست؟ گفت: امروز بيني و فردا بيني و پس فردا بيني. آن روزش بکشتند و ديگر روزش بسوختند و سوم روزش بباد بردادند، يعني عشق اينست. خادم او در آن حال وصيتي خواست. گفت: نفس را بچيزي مشغول دار که کردني بود و اگر نه او ترا بچيزي مشغول دارد که ناکردني بود که در این حال با خود بودن کار اولياست. پس در راه که مي رفت مي خراميد. دست اندازان و عياروار ميرفت با سيزده بندگان، گفتند: اين خراميدن چیست؟ گفت: زيرا که بنحرگاه [محل کشتار] ميروم. چون به زير دارش بردند بباب الطاق قبله برزد و پاي بر نردبان نهاد؛ گفتند: حال چیست؟ گفت: معراج مردان سردار است. پس ميزري در میان داشت و طيلساني بر دوش، دست برآورد و روي به قبله مناجات کرد و گفت آنچه او داند کس نداند. پس بر سر دارشد.

پس هر کسی سنگي مي انداخت، شبلي موافقت را گلي انداخت، حسين منصور آهي کرد، گفتند: از این همه سنگ هیچ آه نکردي از گلي آه کردن چه معني است؟ گفت: از آنکه آنها نمي دانند، معذوراند ازو سختم مي آید که او مي داند که نمي بايد انداخت.

پس دستش جدا کردند، خنده بزد. گفتند: خنده چیست؟ گفت: دست از آدمي بسته باز کردن آسان است. مرد آنست که دست صفات که کلاه همت از تارک عرش در میکشد قطع کند. پس پاهایش ببريدند، تبسمي کرد، گفت: بدین پاي خاكي ميکردم قدمي ديگر دارم که هم اکنون سفر هر دو عالم بکند، اگر توانيد آن قدم را ببريد! پس دو دست بريده خون آلود بر روي در ماليد تا هر دو ساعد و روي خون آلود کرد؛ گفتند: اين چرا کردي؟ گفت: خون بسيار از من برفت و دانم که رويم زرد شده باشد، شما پنداريد که زردي من از ترس است، خون در روي در ماليدم تا در چشم شما سرخ روي باشم که گلگونه مردان خون

ایشان است. گفتند: اگر روی را بخون سرخ کردی ساعد باری چرا آلودی؟ گفت: وضو میسازم. گفتند: چه وضو؟ گفت: در عشق دو رکعت است که وضوء آن درست نیاید الا بخون. پس چشمهایش را برکنند قیامتی از خلق برآمد. بعضی میگریستند و بعضی سنگ می انداختند. پس خواستند که زبانش ببرند، گفت: چندان صبر کنید که سخنی بگویم. روی سویی آسمان کرد و گفت: الهی بدین رنج که برای تو بر من می برند محرومشان مگردان و از این دولتشان بی نصیب مکن. الحمد لله که دست و پای من بریدند در راه تو و اگر سر از تن باز کنند در مشاهده جلال تو بر سر دار می کنند. پس گوش و بینی بریدند و سنگ و اروان کردند. عجوزه ای با کوزه در دست می آمد. چون حسین را دید گفت: زنید، و محکم زنید تا این حلاجک رعنا را با سخن خدای چکار. آخر سخن حسین این بود که گفت: حب الواحد افراد الواحد. پس زبانش بریدند و نماز شام بود که سرش بریدند و در میان سربریدن تبسمی کرد و جان بداد و مردمان خروش کردند و حسین گوی قضا به پایان میدان رضا بردند.

ابن ندیم در «الفهرست» می نویسد: "حلاج، نسبت به پادشاهان، جسور، و در واژگون کردن حکومت ها از ارتکاب هیچ گناه بزرگی، روی گردانی نداشت... تاجائیکه دستگاه خلافت از بیم فتنه به دشمنی او برخاست و به زندانش افکند و..."

محمد اقبال لاهوری درباره بردار کشیدن حسین منصور حلاج سروده است:

کم نگاهان فتنه ها انگیختند بنده حق را بدار آویختند
 آشکارا برتو پنهان وجود بازگو آخر گناه تو چه بود؟

درباره اوست که حافظ می گوید:

گفت آن یار کزو گشت سردار بلند جرمش این بود که اسرار هویدا می کرد

شبلی

ابوبکر دلف بن جدر شبلی (۳۳۴ - ۲۴۷ هـ. ق.) در آغاز کار، والی دماوند بود و سپس پرده دار موفق عباسی شد. سپس، پرده داری خلیفه را رها نمود و در سلک متصوفه درآمد. انسانگرایی برخی صوفیان بغایت ژرف و فراگیر است و همه جانداران در بر می گیرد. از زبان سعدی توصیفی از عشق شبلی به دیگران:

یکی سیرت نیک مردان شنو و اگر نیکبختی و مردانه رو
 که شبلی ز حانوت گندم فروش به ده برد انبان گندم به دوش
 نگه کرد و موری در آن غله دید که سرگشته هر گوشه‌ای می‌دوید
 ز رحمت بر او، شب نیارست خفت به مأوای خود بازش آورد و گفت:
 مروّت نباشد که این مور ریش پراکنده گردانم از جای خویش
 درون پراکندگان جمع دار که جمعیتت باشد از روزگار

شبلی درباره ی حسین منصور حلاج پس از قتل وی گفته است: "او را به خواب دیدم. گفتم: خدای بزرگ با این قوم چه کرد؟ گفت: "هر دو قوم را بیمارزید. زیرا آنکه به

من شفقت کرد، مرا بدانست و از برای خدا شفقت کرد و آنکه عداوت کرد، مرا شناخت و از برای خدا عداوت کرد. پس خدا بر هر دو قوم رحمت آورد که هر دو قوم معذور بودند.

هجویری

علي بن عثمان بن علي الجلابي الهجویری الغزنوي (۴۶۵ - ۳۷۳ هـ. ق.) با آنکه در پارسایی و زهد، شهره‌ زمانه خود بود، از او نزد علویه سعایت کردند و موجبات اخراج او را از مکه فراهم آوردند. وی بعدها از این واقعه به تلخی یاد می‌کرد و دوران اندوه و دلتنگی خود را در حجاز و روزگار انبساط خود را در خراسان می‌دانست. دفاع پرشور هجویری از سماع، موسیقی و اشعار عاشقانه (تشبیب یا نسیب) بحث‌های پرشوری در له و علیه این مفاهیم برانگیخت. هجویری در «کشف‌المحجوب» می‌نویسد:

"هر که گوید مرا به الحان و اصوات و مزامیر [سازها، سرود و آواز نیکو] خوش نیست، یا دروغ می‌گوید یا نفاق می‌کند و یا حس ندارد و از گروه مردمان و ستوران بیرون باشد."

ابن راوندی

ابوالحسین احمدبن یحیی بن اسحاق (وفات ۲۴۵ - ۲۰۵ هـ. ق.) از مردم راوند میان اصفهان و کاشان معاصر حلاج بوده است. او یکی از اندیشمندان بزرگ و آزاده ایران است. او مانند حلاج ابتدا متشرع و معتقد به اصول و عقاید دینی بود و یکی از علمای بزرگ مذهبی به شمار می‌رفت که در تبلیغ و تشریح اصول اسلامی کتاب‌هایی تألیف کرد. اما پس از تحقیق و تأمل در ماهیت ادیان، از عقاید مذهبی خود برگشت و ملحد گردید و در مخالف با اسلام کتاب‌های بسیاری نوشت.

راوندی در کتاب «الزمر» فصلی به عنوان «رد بر محمدیه» اختصاص داده که در آن مخصوصاً به پیامبر اسلام و قرآن تاخه است. در این کتاب، راوندی، رسالت پیغمبران و معجزات منسوب به ابراهیم، موسی، عیسی و محمد را انکار می‌کند. راوندی در کتاب «نعت الحکمه» یا «عبث الحکمه» به یاوه و بیهوده بودن تکلیف امر و نهی به مردم از طرف خداوند پرداخته است. راوندی پس از ارتداد و الحاد همواره مورد تعقیب و آزار شریعت‌مداران و پاسداران تاریک‌اندیشی بود. او دارای ۱۱۴ جلد کتاب و رساله بود که همه این آثار، جمع‌آوری و سوزانده یا شسته شدند و متأسفانه امروزه هیچ اثری از آنها نیست.

ابن الندیم از قول ابوالقاسم بلخی از کتاب «محاسن خراسان» نقل می‌کند که نام ابن راوندی ابوالحسین احمدبن یحیی بن محمدبن اسحاق راوندی است از اهل مروالروذ. در زمان خویش هیچکس از اقران حاذقتر و داناتر از او بمسائل کلامی نبود. او در اول امر مردی خوش سیرت و نیکومذهب و باآزم بود و بجهاتی که پیش آمد از جمله آن صفات

بگشت چنانکه بیشتر کتب او کفریات است که به نام ابو عیسی بن لایو یهودی اهوازی کرده و به آخر هم در خانه او بمرده است و از کتب ملعونه اوست کتابی که در ابطال رسالت و احتجاج بر انبیا کرده است و سپس خود کتابی در نقض این کتاب نوشته و خیاط نیز نقضی بر این کتاب دارد. کتاب نعت الحکمة صفة القديم تعالی و وجل اسمه فی تکلیف خلقه امره و نهیه [کذا] و بر این کتاب نیز خیاط را نقضی است. و کتابی که در آن بر نظم قرآن طعن کند و بر آن کتاب خود او و نیز خیاط و ابو علی جبائی رد نوشته اند. کتاب القضیب الذهب و در آنجا گوید که علم خدای تعالی به اشیاء محدث است و ذات او تعالی تا علم برای خویش خلق نکرد عالم نبود و ابوالحسین خیاط را بر این کتاب نقضی است. کتاب الفرند در طعن بر رسول صلوات الله علیه و آله و باز خیاط این کتاب را نقض کرده است. و کتاب المرجان در اختلاف اهل اسلام و خود ابن راوندی را بر این کتاب ردی است. و او را کتب صالحه نیز بوده است از قبیل: کتاب الاسماء و الاحکام. کتاب الابتداء و الاعاده. کتاب الامامه فيه [کذا]. کتاب خلق القرآن. کتاب البقاء و الفناء لا شی الا موجود و غیرها - انتهى. و هم ابن الندیم گوید ابوسهل اسماعیل بن نوبخت نوبختی را کتابی است به نام کتاب نقض اجتهاد الراي علي ابن الروندي [کذا] و او را کتابی بوده است به نام البصیره در رد اسلام که خود نیز بر آن جوابی نوشته است. و کتاب التاج او بحثی است در قدم عالم و ابوسهل اسماعیل بن علی بن نوبخت نوبختی را کتابی است به نام کتاب نقض التاج علي الروندي و يعرف بكتب السبک. و باز ابن الندیم کتابی به نام عبث الحکمه از ابن راوندی نام می برد و میگوید ابوسهل مذکور را بر آن نیز نقضی است. و کتاب الزمرد یا الزمردة در انکار نبوات است. و نیز کتابی بنام الدماغ که بر رد قرآن نوشته است. و دو قطعه ذیل از اوست:

اليس عجيباً بانّ امرء
يموت و ما حصلت نفسه
لطيف الخصام دقيقاً الكلم
سوي علمه انه ما علم

سبحان من وضع الاشياء موضعها
كم عاقل عاقل اعيت مذاهبه
و فرق العزّ و الاذلال تفریقاً
و جاهل جاهل تلقاه مرزوقاً
و صيرّ العالم النحرير زندیقاً
هذا الذي ترك الافكار حائرة

سهل تستری

ابومحمد سهل پسر عبدالله پسر یونس تستری (شوشتری) (۲۷۳ - ۲۰۳ هـ. ق.) (۲۵۴ هجری) بود و در آن سالی که به حج رفته بود، او را دریافت. از کسانی که صحبت او را دریافته اند بیش از همه حسین بن منصور حلاج و ابومحمد حسن بن احمد حریری (متوفی سال ۳۲۷) معروفند.

سهل تستری به اتهام زندقه در سال ۲۶۱ هجری به بصره تبعید شد. علتش این بود که علمای شوشتر رساله وی را در باب "توبه فرد" مردود دانستند، و مراد از توبه فرد، در نظر سهل این بود که می گفت: توبه، بر هر فردی واجب است. عاصی باید از معصیت توبه کند، و مطیع باید از طاعت، تا هر دو از غرور برهند. سهل چیزی ننوشت. تعدادی از سخنان او زیر عنوان "هزار گفتار" بوسیله شاگردش محمد بن سالم (متوفی سال ۲۹۷ هجری) گردآوری شد و انتشار یافت.

از سخنان اوست:

هیچ مصیبت عظیم تر از جهل نیست.

ممکن است در آغاز از تصوف خوشت نیاید، ولی همینکه یکبار آن را شناختی تا پایان عمر به آن علاقه مند خواهی بود.

حق تعالی هیچ مکانی نیافرید، از عرش تا ثری، از دل انسان عزیز تر، از بهر آن که هیچ عطایی نداد خلق را از معرفت عزیزتر، و عزیزترین عطاها در عزیزترین مکانها نهند، و اگر در عالم مکانی از دل انسان عزیزتر بودی، معرفت خود آنجا نهادی.

بزرگترین مقامات و کرامات صوفی آنست که خوی بد خویش به خوی نیک بدل کند.

انسان راستین کسی است که کار نیکش او را خرسند و کار بدش او را ناخرسند کند.

از صحبت سه گروه پرهیز: گردنفرزان و پادشاهان غافل، قاریان ریاکار و چرب زبان و صوفیان نادان، و صحبت این جماعت اخیر پر زیان تر است.

معرفت عبارت از شناخت جهل است.

سهل تستری متکلم بود. و متکلم در اصطلاح کسی را گویند که عقاید ایمانی را با دلایل عقلی اثبات کند و به انتقادات و بدعت های معترضان دین جواب دهد. روش سهل در این راه "برهان آوری جدالی" بود که شامل استدلال، اصل، فرع است. مقصود از استدلال، براهین عقلی است، و مراد به اصل نص یا قرآن است؛ و منظور از فرغ سنت و حدیث. و هر متکلمی اصولاً از این راه در اسکات و الزام مخالفان دین می کوشد. با وجود این، استدلالات او به شیوه قیاسات یونانیان نبود، همان شیوه ای که شاگردش حسین منصور حلاج داشت، و پس از آنکه سهل را ترک گفت آن شیوه را ادامه داد.

اخوان الصفا

انجمن اخوان الصفا از نخستین کانون های علمی و فلسفی در قرن چهارم هجری بود. بنیانگزاران این انجمن از بیم تکفیر و تعقیب شریعتمداران ناشناخته اند. اما عقاید آنان، مشتمل بر ۵۲ رساله موجود است. این رسالات، شامل بحث هایی در باره ریاضیات، فلسفه، منطق، علوم طبیعی، ماوراء الطبیعه، علوم عقلی، موسیقی و... می باشند و بسیاری از معارف یونانی در آن منعکس است. بطور کلی: اخوان الصفا معتقد بودند که: فلسفه، فوق شریعت است و فضائل فلسفی، فوق فضائل دینی می باشد. آنان، عقل را برتر از ایمان و اعتقاد به دین می دانستند. آنان بخاطر شرایط دشوار مذهبی-سیاسی، عقاید واقعی خویش را در لفافه ای از اصطلاحات و اشارات مذهبی، آمیخته به تنجیم (ستاره شناسی)، سحر و بازي با حروف و اعداد اظهار نموده اند.

اخوان الصفا می گفتند دیانت اسلام بخرافات و اوهام آمیخته شده است و برای پاک کردن دین از آلودگی های ضلالت انگیز جز فلسفه راهی نیست و شریعت عربی آنگاه بکمال میرسد که با فلسفه یونانی درآمیزد و مقصود ما همین است که دین را با فلسفه موافقت و شریعت حقه را از آلایش اوهام و خرافات شستشو دهیم تا پایدار ماند و مورد قبول عقلا و دانشمندان ملل قرار گیرد.

نظر دیگر که در آغاز رسائل تصریح کرده اند، عبارت از این است که فلسفه چون از زبانی بزبان دیگر آمده حقایق نامفهوم و پیچیده گشته و تحریفات در آن راه یافته است ما میخواهیم مقاصد اصلی فلاسفه را پوست کنده بیان کنیم تا درخور فهم گردد.

اعضای انجمن در انواع علوم و فنون که در آن عصر متداول بود و همچنین در معارف مذهبی و تاریخ ملل و شرایع و ادیان دست داشتند و گرد هم نشستند مسائل عقلی و دینی و اجتماعی را مطرح و با دقت و تبادل نظر در آنها خوض میکردند و در پایان بحث و کنجکاوای دقیق هرچه بنظرشان پسندیده و درست می آمد بر آن اتفاق می نمودند و نتیجه افکارشان بصورت مقالات و رساله ها بیرون آمد که امروز هم در دست است.

مولفان رسائل نام خود را آشکار نمی ساختند اما در نشر افکار و عقاید خویش سعی بودند و مقالات آنها بمدت حدود یک قرن در سراسر بلاد و ممالک اسلامی انتشار یافت و فکرها را بخود متوجه و در مجامع علمی و دینی گفتگوها برپا ساخت. کسانی که با فلسفه سر و کار داشتند مخصوصاً معتزلیها در نشر این رسائل همت گماشتند و هر کجا میرفتند پنهانی نسختی را همراه می بردند یا به رازداری سپرده ببلاد دور دست می فرستادند.

بروایت قفطی در «تاریخ الحکماء» ابوحنیان توحیدی مینویسد که در سال ۳۷۳ هـ.

ق. وزیر صمصام الدوله (یعنی ابو عبدالله بن سعدان متوفی ۳۷۵) درباره «زیدین رفاعه» و سخنان او از من پرسش کرد من شرحی از وی وانجمن اخوان الصفا باز نمودم و گفتم رسائل اخوان الصفا را بنظر استادم ابوسلیمان منطقی رسانیدم وی پس از تدبر و مطالعه گفت مقصود نویسندگان این مقالات مطابقت دین با فلسفه بوده است و حال آنکه این دو را با هم سازگاری نتوان داد زیرا هر کدام را طریق و بنیادی مخصوص است. نام و نسب پنج

تن از اعضاء اخوان الصفا و نویسندگان رسائل بطوري که از گفتار ابوحيان بدست مي آيد از اين قرار است: ابوسليمان محمدبن معشر بستي معروف به مقدسي و ابوالحسن علي بن هارون زنجاني و ابواحمد مهرجاني و عوفي و زيدبن رفاعه. نام و ترجمه حال بعضي از اين نویسندگان مانند زيدبن رفاعه هاشمي، در «تاريخ بغداد» تاليف خطيب بخدايي آمده است.

جمعيت اخوان الصفا در پنهان داشتن آراء حقيقي خود، آنهمه اصرار داشتند و در آغاز "رسائل" خویش به پيروان اصلي، هشدار مي دادند تا آن رسالات را در دسترس کسي قرار ندهند مگر "آزاده و متفکر و طالب علم و دوستدار فلسفه باشد".

فردوسی

حکیم ابوالقاسم فردوسی (۴۱۶ - ۳۳۰ هـ. ق.) بدلیل سرودن شاهنامه و نکوهش اعراب - مسلمانان قشری بر جسدش نماز نگذاشتند و وي را در گورستان مسلمانان خاک نکردند. فردوسی را در شهر طوس، در باغ خودش، به خاک سپردند.

یکی از جبهه های نبرد بین راو اداری و قشریت نبرد بین تعبد و تعقل است. قشریون می خواهند اندیشه و خیال و چاره جوئی و مشکل گشائی بشریت کاوشگر را در قفس تنگ کتاب و حدیث از پیش تدوین شده زندانی کنند. این قفس برای اندیشمندان سترگ بس تنگ و جانفرساست. فردوسی این درد را اینگونه فریاد می کند:

ز یزدان و از ما بر آن کس درود که تارش خرد باشد و داد پود

فردوسی بیشتر از هر شاعر دیگری به ستایش خرد، دانش و کار و کوشش پرداخته است:

| | |
|--------------------------------|------------------------------|
| کنون ای خردمندان وصف خرد | بدین جایگه گفتن اندر خورد |
| کنون تا چه داری بیار از خرد | که گوش نیوشنده زوبر خورد |
| خردبهرتر از هرچه ایزد بداد | ستایش کرد را به از راه داد |
| خرد رهنمای و خرد دلگشای | خرد دست گیرد بهر دو سرای |
| وزو شادمانی و زویت غمیست | وزویت فزونی و زویت کمیست |
| خرد تیره و مرد روشن روان | نباشد همی شادمان یک زمان |
| چه گفت آن خردمند مرد خرد | که دانا ز گفتار او برخوردار |
| کسی کو خرد ندارد ز پیش | دلش گردد از کرده خویش ریش |
| هشیوار دیوانه خواند و را | همان خویش بیگانه داند و را |
| ازویی بهر دو سرای ارجمند | گسسته خرد پای دارد ببند |
| خرد چشم جانست چون بنگری | توبی چشم شادن جهان نسپری |
| نخست آفرینش خرد را شناس | نگهبان جان است و آن سه سپاس |
| سه پاس تو چشم است و گوش و زبان | کزین سه رسد نیک و بد بی گمان |
| خرد و جان را که یارد ستود | و گر من ستایم که یارد شنود |
| حکیمای چو کس نیست گفتن چه سود | ازین پس نگو نافرینش چه بود |

تویی کرده کردگه ————— ار جهان
بگفتار دانندگان راه جوی
زهر دانشی چون سخن بشنوی
چو دیدار یابی بشاخ سخن

ببینی همی آشکار و نه ————— ان
بگیتی بیوی و به هرکس بگوی
از آموختن یک زمان نغوی
بسدانی که دانش نیاید بین

فردوسی در نامه رستم فرخزاد به برادرش تصویر روشنی از دوران سخت بعد از شکست ایران در نبرد با تازیان می دهد. این ابیات در حقیقت، زبان حال فردوسی است که به این شکل بازگویی کرده و در ایران بعد از سلطه تازیان تا امروز، صادق است:

دریغ این سر و تاج و این مهر و داد
تو پدرود باش و بی آزار باش
گراو رابد آید تو شو پیش اوی
چو با تخت منبر برابر کنند
چو با تخت منبر برابر شود
تبه گردد این رنجهای دراز
شود بنده بی هنر شهریار
نه تخت و نه دیهیم بینی نه شهر
نه تخت و نه تاج و نه زرینه کفش
چو روز اندر آید به روز دراز
بپوشد ازیشان گروهی سیاه
نه تخت و نه تاج و نه زرینه کفش
به رنج یکی دیگری بر خورد
شب آید یکی چشم رخشان کند
ستانده ی روزشان دیگرست
ز پیمان بگردند وز راستی
پیاده شود مردم جنگجوی
کشاورز جنگی شود بی هنر
رباید همی این از آن آن ازین
نهانی بتر ز آشکارا شود
بداندیش گردد پدر بر پسر
شود بنده بی هنر شهریار
به گیتی کسی رانماند وفا
همه گنجها زیر دامن نهند
بود دانشمند و زاهد به نام
چنان فاش گردد غم و رنج و شور
نه جشن و نه رامش نه گوهر نه کام
نباشد بهار از زمستان پدید
ز پیشی و پیشی ندارند هوش
بریزند خون از پی خواسته

که خواهد شد این تخت شاهی بباد
ز بهر تن شه به تیمار باش
به شمشیر بسپار پر خاشجوی
همه نام بویگر و عمر کنند
همه نام بویگر و عمر شود
نشیبی دراز است پیش فراز
نژاد و بزرگی نیاید به کار
کاز اختر همه تازیان را است بهر
نه گوهر نه افسر نه رخشان درفش
شود ناسزا شاه گردن فراز
ز دیبا نهند از بر سر کلاه
نه گوهر نه افسر نه بر سر درفش
به داد و به بخشش کسی ننگرد
نهفته کسی را خروشان کند
کمر بر میان و کله بر سرست
گرامی شود کژی و کاستی
سوار آنک لاف آرد و گفت و گوی
نژاد و بزرگی نیاید به بر
ز نفرین ندانند باز آفرین
دل مردمان سنگ خارا شود
پسر بر پدر هم چنین چاره گر
نژاد و بزرگی نیاید به کار
روان و زبانها شود پر جفا
بمیرند و کوشش به دشمن دهند
بکوشد ازین تا که آید به کام
که شادی به هنگام بهرام گور
به کوشش ز هرگونه سازند دام
نیارند هنگام رامش نبید
خورش نان کشکین و پشمینه پوش
شود روزگار بد آراسته

| | |
|-------------------------------|-------------------------------|
| چنان فاش گردد غم و رنج و شور | که رامش به هنگام بهرام گور |
| چو بسیار از این داستان بگذرد | کسی سوي آزادگان ننگرد |
| از ایران وز ترک وز تازیان | نژادي پديد آید اندر میان |
| نه دهقان نه ترک و نه تازی بود | سخنها به کردار بازي بُود |
| چو روز اندر آید به روز دراز | شودشان سر از خواسته بي نیاز |
| دل من پر از خون شد و روي زرد | دهان خشك و لبها پر از باد سرد |
| پدر با پسر کین سیم آورد | خورش کشک و پوشش گلیم آورد |
| زیان کسان از پی سود خویش | بجویند و دین اندر آرند پیش |

فردوسی مروج اندیشه زرتشت (کردار نیک - گفتار نیک - پندار نیک) است:

| | |
|--------------------------------|-------------------------------|
| بی آزاری و جام می برگزین | که گوید که نفرین به از آفرین؟ |
| بخور آنچه داری و اندوه مخور | که گیتی سپنج است و ما برگذر |
| میازار کس را از بهر درم | مکن تا توانی به کس ستم |
| ز چیز کسان دور کنید دست | بی آزار باشید و یزدان پرست |
| مجوید آزار همسایگان | بویژه بزرگان و پرمایه گان |
| به پاکی گرائید و نیکی کنید | دل و پشت خواهندگان را مشکنید |
| ز گیتی دو چیز است جاوید و بس | دگر هر چه باشد نماند به کس |
| سخن نغز و کردار نیک | بماند چنان تا جهان است یک |
| ز خورشید و ز آب و از باد و خاک | نگردد تبه نام و گفتار پاک |

| | |
|--|-------------------------|
| فردوسی به درستی ضرورت متقابل مدارا، خرد و دانش را می بیند: | |
| مدارا خرد را برادر بود | خرد بر سر دانش افسر بود |

| | |
|-----------------------------|----------------------------|
| درشتی ز کس نشنود، نرم گوی | سخن تا توانی به آرم گو |
| که تندی و تیزی نیاید به کار | به نرمی بر آید ز سوراخ مار |

| | |
|--------------------------|---------------------------|
| به بینندگان، آفریننده را | نبینی، مرنجان دو بینده را |
|--------------------------|---------------------------|

ابوذر ترک کشی

ابوذر ترک کشی ایلاقی خراسانی [قرن پنجم هـ. ق.] بنا به «تذکره عرفات» بنقل از «مجمع الفصحاء» از قدما و از مشاهیر امراست. در قطعه ذیل تعریفی رواقمدارانه از رادمردی دارد:

| | |
|----------------------------|----------------------------|
| راد مردی به دهر دانی چیست؟ | با هنر خلق دانی کیست؟ |
| آنکه با دوستان تواند ساخت | وآنکه با دشمنان تواند زیست |

عرفان

اندیشه بنیادین عرفان گرایش و کوشش برای رابطه شخصی و فردی با خداوند و عشق به او و وحدت وجود (Pantheism) است. از نظر عرفا، سراسر جهان دارای گوهر و مایه واحد است. آنها جهان را انباشته از گوهر خدا و تجلی و فیضان وجود او می دانند. هستی سیر و حرکت این ماده یکپارچه، گاه در مسیر نزولی، که منجر به پیدایش جهان ناسوتی می شود، است. گاه در مسیر صعودی، که منجر به تکامل و تعالی انسان و نیل به مبدا لاهوتی می شود.

عرفا در نتیجه اعتقاد به "خدا همه چیز است" و "همه چیز خداست" به یک جهان بینی تسامح آمیز دست می یابند و اختلاف بین مذاهب ها را صوری می دانند. در مقابل عقاید ملل و نحل تعصب ندارند. آزاد اندیش اند و تردید در مذاهب پذیرفته است. مولوی می گوید:

اختلاف خلق از نام افتاد چون به معنی رفت، آرام او افتاد
از نظرگاه است ای مغز وجود اختلاف مومن و گبر و یهود

عرفا استوارترین رشته پیوند میان خدا و خلق را عشق می دانند. اکثر عرفا عشق انسانی را راه روشن و آشکار عشق خدائی می دانند و عشق به خلق را نمودار عشق خدائی می شمارند و در توصف عشق خدائی آن را با عشق انسانی مقایسه می کنند

در باور عرفا "آن خاصیت که انسان بدان ممتاز شد از دیگر حیوانات، جوهر محبت و نایره آتش عشق است که هیچ نوع از موجودات جزوی مستعد قبول فیض این سعادت نبود." (محمد ریاض ۱۹۸۵). سعه صدر برخی صوفیان تحسین برانگیز است و عموماً "نزد صوفی، معنی عشق به حدی وسعت یافته که تمام عالم هستی در آن گنجانیده شده" (قاسم غنی ۱۳۳۰) نتیجه آن مذهبی می شود به مقیاس بشریت، دور از هرگونه هرگونه تعصب، تنگ نظری، جزمیگرایی. به زبان ابوحلمان صوفی قرن سوم "هر که خدای تعالی را بدانگونه که او باور دارد بشناسد، چیزی بر وی حرام نباشد و از هیچ کار بازداشته نشود." (محمد جواد مشکور ۱۳۶۸). تسامح و آزاداندیشی عرفا در دوران تسلط تعصب و قشریگری قرون وسطی بغایت انسان دوستانه و پیشرفته است.

یکی از عرصه های تنگ نظری به ویژه نزد مسلمان موسیقی و رقص است. متشرعین با علامت تساوی گذاشتن بین موسیقی و لُهو و لُهب، دست آویزی برای فشار بر مردم دارند. برخی از صوفیان نه تنها موسیقی و رقص را حرام نمی دانستند بلکه مانند فیثاغورث و افلاطون آن را برای تهذیب اخلاق و آزادی از آرایش های مادی لازم می شمردند. شهاب الدین سهروردی می گفت: انسان به سبب سماع از دلبستگی آب و گل و تعلق ماده آزاد می شود، و از این روی، به شکرانه آزادی و وصول به عشق خداوند، به رقص بر می خیزد؛ و رقصی که به سبب و ارادت الهی است و اندیشه ی غیبی، جان او را از نقص رها می کند و به مراتب کمال ارتقا می دهد (نگاه کنید به: فروزانفر «سعدی و سهروردی»). به زبان مولانا در مثنوی:

جان های بسته اندر آب و گل چون رهند از آب و گل ها شاد دل

در هوای عشق حق رقصان شوند
جسمشان در رقص و جان ها خود میپرس
همچو قرص بدر بی نقصان شوند
و آنکه گردد جان از آنها خود میپرس
عرفا غالباً ساده پوش بودند. نقل می کنند گهگاه برخی عرفا بسیار شیک نیز می
پوسیدند. این خوشپوشی از آن روی انجام می گرفت که تاکید شود که ما حتی به ساده
پوشی نیز التزامی نداریم.

قصاب آملی

ابوالعباس احمد بن محمد عبدالکریم قصاب آملی () مراد ابوسعید ابوالخیر بود.
سهروردی قصاب آملی، بایزید، خرقانی و حلاج را "خمیره الخسروانیین" استمرار
حکمت خسروانی ایرانی می شمارد. قصاب آملی گفت:
جوانمردان راحت خلقند نه وحشت خلق.

ابوالحسن خرقانی

شیخ ابوالحسن خرقانی (۴۲۵ - ۳۵۲ هـ. ق.) یکی از چهره های درخشان عرفان
ایرانی است که در آزاد اندیشی، مردم گرایی، وسعت نظر و تفکر والای عرفانی برجسته
است. بر سر در خانقاه خود نوشته بود:

"هر که در این سرا در آید، نانش دهید و از نامش [نام هر کس ایمانش را افشاء
می کند] میپرسید. چه آن کس که بدرگاه باری تعالی به جان ارزد، البته بر
خوان بوالحسن به نانی ارزد" (نورالعلوم).

عبدالرفیع حقیقت (رفیع) این اندیشه را چنین به نظم در آورده است :

| | |
|----------------------------|---------------------------|
| بر سر در خانقاه خرقان | شیخ خرقان به لطف عرفان |
| این نکته نوشته بود از مهر | مهر فلک است تالی آن |
| هر کس که در این سرا در آید | گر گرسنه بود یا که عطشان |
| مهمان بخوان عارفان است | گر گبر بود و یا مسلمان |
| از مهر بخدمتش بکوشید | زیرا که هم اوست پیک جانان |
| شایسته نان بوالحسن هست | آنکس که خدای داده اش جان |

چون سلطان محمود غزنوی به دیدار او آمد، گفت: مرا پندی ده. گفت: چهار چیز
نگه دار: اول پرهیز از مناهی، دوم، نماز به جماعت، سیم سخاوت، و چهارم شفقت بر
خلق خدای. محمود گفت: مرا دعایی خاص بگو. گفت: ای محمود، عاقبتت محمود باد. پس
محمود بدرهیی زر پیش شیخ نهاد. شیخ قرص جوین پیش نهاد و گفت بخور. محمود همی
خاوید و در گلویش می گرفت. شیخ گفت: مگر حلقت می گیرد؟ گفت: آری. گفت:
می خواهی که این بدره زر تو گلوی ما بگیری؟ بر گیر، که ما این را سه طلاق داده ایم.
محمود گفت: در چیزی کن البته. گفت: نکنم. گفت: پس مرا از آن خود یادگاری بده. شیخ

پیرهن عودی از آن خود بدو داد. محمود چون باز همی گشت گفت: شیخا خوش صعومعهیی داری گفت: آن همه داری، این نیز می‌بایدت! پس در وقت رفتن شیخ او را بر پای خاست. محمود گفت: اول که در آمدم التفات نکردی، اکنون بر پای می‌خیزی؟ این همه کرامت چیست؟ و آن چه بود؟ شیخ گفت: اول در رعونت پادشاهی و امتحان درآمدی، و به آخر در انکسار و درویشی می‌روی، که آفتاب دولت درویشی بر تو تافته است. اول برای پادشاهی تو بر نخاستم، اکنون برای درویشی بر می‌خیزم. چون سلطان به زیارات شیخ آمد، سربازی فرستاد که شیخ را بگوید که سلطان برای تو از غزنین بدینجا آمد. تو نیز برای او از خانقاه به خیمه او در! و سلطان محمود به سرباز گفت: اگر شیخ نیامد و مخالفت کرد این آیه بر او بخوانید، اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم! (اطاعت کنید از خدا و رسولش و از الی الامر) یعنی سلطان محمود "اولی الامر" هست و باید از او اطاعت کرد.

پاسخ خرقانی به محمود سلطان مقتدر غزنوی که خود را «اولی الامر» می‌پنداشت حاکی از مناعت طبع اوست و یکی آزاد منشانه ترین تفسیر این آیه است: «آنچنان در اَطِيعُوا اللّٰهَ مستغرقم که از رسول خجالت ها دارم تا چه رسد به اولی الامر.» از دیگر سخنان ابوالحسن خرقانی:

عالم بامداد برخیزد طلب زیادتی علم کند، و زاهد طلب زیادتی زهد کند و بوالحسن در بند آن بود که سروری بدل برادری رساند.

اگر به ترکستان تا به در شام کسی را خاری در انگشت شود آن از آن من است. همچنین از ترک تا شام کسی را قدم در سنگ آید زیان آن مراست و اگر اندوهی در دلی است آن دل از آن من است.

کاشکی بدل همه خلق، من بمردمی تا خلق را مرگ نبایستی دید.

کاشکی حساب همه خلق با من بکردی تا خلق را به قیامت حساب نبایستی دید.

کاشکی عقوبت همه خلق، مرا کردی تا ایشان را دوزخ نبایستی دید.

بهترین چیزها دلیست که در وی هیچ بدی نباشد.

شطح "الصّوفی غیر مخلوق" را به ابوالحسن خرقانی نسبت می‌دهند.

این هم یک شوخی صوفیانه که با تکیه بر بخشندگی خدا طعمی رومدارانه دارد:

نه از تو نه از من

شبی نماز کردی، آوازی شنود که هان بوالحسن! خواهی که آنچه از تو می‌دانم با خلق بگویم تا سنگسارت کنند؟ شیخ گفت: ای بار خدای! خواهی تا آنچه از رحمت تو میدانم و از کرم تو می‌بینم با خلق بگویم تا دیگر هیچ کس سجودت نکند؟ آواز آمد: نه از تو نه از من.

طاهر چغانی

امیر ابویحیی طاهر بن فضل بن محمد بن محتاج مشهور به طاهر چغانی (کشته شده ۳۸۱ هـ. ق.) در دو بیت مرز خود را با تنگ نظرانی که خود را نمایند خدای قهار خویش در زمین می دانند، به روشنی مشخص می کند:

یک شهر همی فسون و رنگ آمیزند تا بر من و بر تو رستخیز انگیزند
با ما به حدیث عشق ما چه استیزند؟ هر مرغی را به پای خویش آویزند
مدارا یک روش بر خورد با محیط اطراف است. اگر در همه عرصه ها به کار گیریم
از تهدید های رایج بی نیاز خواهیم بود:
دلدار منا ترا صدف خواهم کرد آخر بمدارات بکف خواهم کرد
یا آنکه ترا به مهر خود رام کنم یا عمر به عشق تو تلف خواهم کرد

ابوسعید ابوالخیر

ابوسعید ابوالخیر (۴۴۰ - ۳۵۷ هـ. ق.) در تصوف روشی رومدارانه داشت و با گوشه‌گیری از خلق مخالف بود. عطار در تذکرة الاولیا از قول او نقل می کند: "به عدد هر ذره راهی است به حق." این اندیشه را محمد بن منور - یکی از نوادگان ابوسعید - نیز در «اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی سعید ابی الخیر» آورده است: "... به عدد هر ذره ای از موجودات، راهی است به حق. اما هیچ راه نزدیک تر و سبک تر از آن نیست که راحتی به کسی رسد و ما بدین راه رفتیم و همه را بدین وصیت می کنیم "

در همان کتاب آمده است: در جوانی به تحصیل فقه و حدیث و دیگر علوم دینی و ادبی پرداخت تا آن که به وسیله یکی از صوفیان بنام روزگار، لقمان سرخسی، رسماً وارد جرگه تصوف گردید. لقمان مردی آزاده و هوشیار بود که خود را به دیوانگی می زد و به سادگی تمام در بیابان های سرخس روزگار می گذراند. وی پیش از آن مجتهدی بزرگ و پارسا بود و شهرت بسیار داشت. اما ناگاه از طاعت و عبادت و خوش نامی سرکشید و با مجنون نمایی خود را از هر بندی آزاد کرد. از او نقل کرده اند که می گفت: "هر چه بندگی بیش می کردم بیشتر می بایست کرد. در ماندم. گفتم الهی پادشاهان را چون بنده پیر شود آزادش کنند تو پادشاهی عزیز، در بندگی تو پیر گشتم. آزادم کن. ندا شنیدم که "یا لقمان آزادات کردم".

ابوسعید می گفت: «خدایت آزاد آفرید، آزاد باش!» این معنی که قرن‌ها پیش از بحث اندیشمندان معاصر راجع به دموکراسی، حقوق بشر، حق شهروندی و مدارا بیان شد، وسعت مشرب و ژرفش انسانگرایی عرفان ایرانی و به ویژه ابوسعید را نشان می دهد. این مفهوم نزد فلاسفه پایه و زیربنای آزادیهای فطری است. انسان آزاد به دنیا می آید به همین دلیل باید آزاد باشد.

روایت می کنند که ابو سعید در کلیسای ترسایان بود و ترسایان سخت شیفته معنویت و حالت او شده بودند، وقتی بیرون می رفت مریدان گفتند: اگر شیخ اشارتی می کرد همه

مسلمان می شدند و زنا را می گشادند، بوسعید گفت: "ما شان ور نبسته بودیم که ماشان بگشایم."

از ابو سعید سوال کردند: "چرا جوانان را به سماع و رقص اجازت می فرمایی؟" گفت: "طبیعت جوان با شوق و شادی همساز است. اگر دستی بر هم زنند هوای دست بریزد و اگر پای بردارند هوای پای نقصان گیرد. بدین طریق از دیگر گناهان بزرگ خویشتن را نگاه توانند داشت. اگر جز این باشد و هواها جمع باشند خدای ناکرده به گناهان بزرگ پردازند."

گفتند روزی ابوسعید در بازار نشابور می رفت نزدیک نخّاس خانه [برده فروشی] رسید و آواز چنگ بشنید. بنگریست. کنیزک ترک مطربه چنگ می زد و این بیت میگفت:

امروز، درین شهر چو من یاری نی آورده به بازار و خریداری نی
آنکس که خریدار، بدو رأیم نی و آن کس که بدو رأی، خریدارم نی

شیخ همانجا سجّاده بیفکند و بنشست و فرمود که این کنیزک را بیاریت. در حال آوردند. فرمود: "بیت باز گوی!" باز گفت. شیخ فرمود: "خضم [برده فروش] کنیزک کجاست؟" گفتند: "حاضر است." آواز دادند، آمد. فرمود که به چند می فروشی؟ گفت: "یک هزار دینار." فرمود که خریدم. خضم گفت که فروختم. کنیزک را فرمود که رأیت به کیست؟ گفت: "به فلان." فرمود که حاضر کنیت. حاضر کردند. کنیزک را آزاد کرد و به زنی بدو دادند. فروشنده فریاد بر آورد که بهای کنیزک فرمود که برسانم. از مریدان یکی می گذشت. شیخ آواز داد و فرمود، که هزار دینار از واجبات به این خضم کنیزک ده. قبول کرد و در ساعت برسانید.

روزی شیخ را گفتند: "یا شیخ! فلان مریدت بر فلان راه افتادست، مست و خراب." فرمود: "بحمدالله که بر راه افتاده است از راه نیفتاده است."

شطح "لیس فی جبّتی سوی الله." (نیست در جبّه و لباس من غیر از خدا.) را به ابوسعید ابوالخیر نسبت می دهند.

ابوشکور بلخی

ابوشکور بلخی (زاده ۳۰۰ هـ. ق.) شاعر نام‌آور و آفریننده داستان منظوم «آفرین نامه» در نکوهش خشونت و ستایش مدارا می گوید:

خردمند هرگز نکوشد به جنگ

چو از آشتی شادی آید به چنگ

که آن بر نیاید به جنگ و نبرد

به نرمی بر آرد بسی چیز مرد

چو الماس بُرّان و تیغ کهن
ز سوراخ بیرون کشد مار را

شنیدم که باشد زبان سخن
سخن بفکند منبر و دار را

سخن زهر و پازهر و گرم است و سرد
بر هر سخن باز گویا رسد

سخن تلخ و شیرین و درمان و درد
چنان کاب دریا به دریا رسد

ابوالفضل بیهقی

ابوالفضل محمد بیهقی (۴۷۰ - ۳۸۵ هـ. ق) یکی از بزرگترین تاریخنگاران ما، شگردهای از قشریت و تنگ نظری و پرونده سازی را در هزار سال پیش ثبت کرده که امروزه هم کاملاً رایج است و شاید ویژه ما ایرانیان است که یک روز باید از آن فاصله بگیریم. او در سال ۴۲۲ هـ. ق، در جلد ششم تاریخ بیهقی، بردار کردن حسنک وزیر اینگونه توصیف می کند:

ذکر بردار کردن حسنک وزیر رحمت الله علیه

فصلی خواهم نبشت، در ابتدای این حال بردار کردن این مرد و پس به شرح قصه تمام پردازم. امروز که من این قصه آغاز میکنم، در ذی الحجه سنه خمسین و اربعمائه [چهار صد و پنجاه] در فرخ روز گار سلطان معظم ابو شجاع فرخزاد این ناصر دین الله، اطال الله بقاؤه، و از این قوم که من سخن خواهم راند، یک دو تن زنده اند، در گوشه بی افتاده و خواجه بو سهل زوزنی چند سال است تا گذشته شده است و بیاسخ آن که از وی رفت گرفتار، و ما را با آن کار نیست - هر چند مرا از وی بد آمد- بهیچ حال. چه عمر من بشصت و پنج آمده و بر اثر وی می بیاید رفت. و در تاریخی که میکنم سخنی نرانم که آن به تعصبی و تربدی کشد و خوانندگان این تصنیف گویند: شرم باد این پیر را، بلکه آن گویم تا خوانندگان بامن اندرین موافقت کنند و طعنی نزنند.

این بوسهل مردی امام زاده و محتشم و فاضل و ادیب بود اما شرارت و زعارتی [بد خوئی] در طبع وی مؤکد شده - و لا تبدیل لخلق الله - و بآن شرارت دلسوزی نداشت و همیشه چشم نهاده بودی تا پادشاهی بزرگ و جبار برچاکری خشم گرفتگی و آن چاکر را لت زدی و فرو گرفتگی، این مرد از کرانه بجستی و فرصتی جستی و تضریب کردی و المی بزرگ بدین چاکر رسانیدی و آنگاه لاف زدی و فرو گرفتگی که فلان را من فروگرفتم. و اگر چنین کارها کرد کیفر دید و چشید و خردمندان دانستندی که نه چنان است و سری می جنبانیدندی و پوشیده خنده می زدندی که وی گزاف گوی است. جز استادم که وی را فرو نتوانست برد با آن همه حیلت که در باب وی ساخت. از آن در پای وی بکام نتوانست رسید که قضای ایزد عزوجل با تضریهای وی موافقت و مساعدت نکرد. و دیگر که بونصر مردی بود عاقبت نگر، در روز گار امیر محمود، رضی الله عنه، بی آنکه مخدوم خود را خیانتی کرد، دل این سلطان مسعود رحمت الله علیه، نگاه داشت به همه چیزها، که دانست تخت ملک پس از پدر وی را خواهد بود.

و حال حسنک دیگر بود، که بر هوای امیر محمد و نگاهداشت دل و فرمان محمود این خداوند زاده را بیازرد و چیزها بکرد و گفت که اکفاء آنرا احتمال نکنند، تا بپادشاه چه رسد، هم چنانکه جعفر برمکی و این طبقه وزیری کردند بروزگار هارون الرشید و عاقبت کار ایشان همان بود که از آن این وزیر آمد. و چاکران و بندگان را زبان نگاه باید داشت با خداوندان، که محال است روباهان را با شیران چخیدن. و بوسهل باجاه و نعمت و مردمش در جنب امیر حسنک یک قطره آب بود از رودی - فضل جای دیگر نشیند- اما چون تعدی ها رفت از وی که پیش از این در تاریخ بیاورده ام. یکی آن بود که عبدوس را گفت: "امیرت را بگوی که من آنچه کنم بفرمان خداوند خود میکنم، اگر وقتی تخت ملک بتو رسد حسنک را بردار باید کرد" لاجرم چون سلطان پادشاه شد این مرد بر مرکب چوبین نشست. و بوسهل و غیر بوسهل درین کیستند؟ که حسنک عاقبت تهور و تعدی خود کشید. و پادشاه بهیچ حال برسه چیزاغضا نکند: القذح فی الملک و افشاء السر و التعرض (للاحرام). و نعوذ بالله من الخلدان.

چون حسنک را از بست بهرات آوردند بوسهل زوزنی او را به علی چاکر خویش سپرد، و رسید بدواز انواع استخفاف آنچه رسید، که چونبازجستی نبود کارو حال او را انتقامها و تشفیها رفت. و بدان سبب مردمان زبان بر بوسهل دراز کردند که زده و اوفتاده را توان زد، مرد آن مرد است که گفته اند العفو عند القدرة بکار تواند آورد. قال الله عز ذکره - و قوله الحق - الکاظمین الغیظ و العافین عن الناس والله یحب المحسنین.

چون امیر مسعود رضی الله عنه از هرات قصد بلخ کرد علی رایض حسنک را به بند می برد و استخفاف میکرد و تشفی و تعصب و انتقام میبود، هرچند میشنودم از علی - پوشیده وقتی مرا گفت - که "هرچه بوسهل مثال داد از کردار زشت در باب این مرد از ده یکی کرده آمدی و بسیار محابا رفتی." و بلخ در امیر می دمید که ناچار حسنک را بر دار باید کرد. و امیر بس حلیم و کریم بود، جواب نگفتی. و معتمد عبدوس گفت روزی پس از مرگ حسنک از استادم شنودم که امیر ابو سهل را گفت حجتی و عذری باید کشتن این مرد را.

بوسهل گفت: "حجت بزرگتر که مرد قرمطی است و خلعت مصریان استند تا امیرالمومنین القادر با الله بیازرد و نامه از امیر محمود باز گرفت و اکنون پیوسته از این میگوید. و خداوند یاد دارد که بنیشابور رسول خلیفه آمد و لوا و خلعت آورد، و منشور و پیغام در این باب برچه جمله بود. فرمان خلیفه درین باب نگاه باید داشت."

امیر گفت تا درین معنی بیانیدم. پس از این هم استادم حکایت کرد از عبدوس - که با بوسهل سخت بد بود - که چون بوسهل در این باب بسیار بگفت، یک روز خواجه احمد حسن را، چون از بار باز میگشت، امیر گفت که خواجه تنها

به طارم بنشینید که سوی او پیغامی است بر زبان عبدوس. خواجه به طارم رفت و امیررضی الله عنه مرا بخواند گفت خواجه احمد را بگوی که حال حسنک بر تو پوشیده نیست که به روز گار پدرم چند درد در دل ما آورده است و چون پدرم گذشته شد چه قصد ها کرد بزرگ در روز گار برادرم و لکن نرفتند. و چون خدای عز و جل بدان آسانی تخت ملک بما داد اختیار آن است که عذر گناه کاران بپذیریم و به گذشته مشغول نشویم، اما در اعتقاد این مرد سخن میگویند بدانکه خلعت مصریان بستد بر غم خلیفه، و امیر المومنین بیازرد و مکاتبت از پدرم بگسست و می گویند رسول را که از نیشابور آمده بود و عهد و لوا و خلعت آورده پیغام داده بود که "حسنک قرمطی است وی را بردار باید کرد."

و ما این به نیشابور شنیده بودیم و نیکو یاد نیست، خواجه اندرین چه بیند و چه گوید؟ چون پیغام بگذاردم خواجه دیری اندیشید پس مرا گفت بوسهل زوزنی را با حسنک چه افتاده است که چنین مبالغتها در خون او گرفته است؟ گفتم نیکو نتوانم دانست، این مقدار شنوده ام که یک روز برای حسنک شده بود به روزگار وزارتش پیاده و بدراعه، پرده داری بروی استخفاف کرده بود و وی بینداخته، گفت "ای سبحان الله! این مقدار شقر را چه در دل باید داشت! پس گفت خداوند را بگوی که در آن وقت که من به قلعت کالنجر بودم باز داشته و قصد جان من کردند و خدای عز و جل نگاه داشت، نذر ها کردم و سوگندان خوردم که در خون کس، حق و ناحق، سخن نگویم. بدان وقت که حسنک از حج ببلخ آمد و ما قصد ماوراء النهر کردیم و با قدر خان دیدار کردیم، پس از بازگشتن به غزنین مرا بنشانند و معلوم نه که در باب حسنک چه رفت و امیر ماضی با خلیفه سخن بر چه روی گفت. بونصر مشکان خبرهای حقیقت دارد، از وی باز باید پرسید. و امیر خداوند پادشاه است آنچه فرمودنی است بفرماید که اگر بروی قرمطی درست گردد در خون وی سخن نگویم بدانکه وی را درین مالش که امروز منم مرادی بوده است، و پوست باز کرده بدان گفتم که وی را در باب من سخن گفته نیاید که من از خون همه جهانیان بیزارم، و هر چند چنین است از سلطان نصیحت باز نگیرم که خیانت کرده باشم تاخون وی و هیچ کس نریزد البته، که خون ریختن کار بازی نیست." چون این جواب باز بر دم سخت اندیشید پس گفت خواجه را بگوی آنچه واجب باشد فرموده آید. خواجه برخاست و سوی دیوان رفت، در راه مرا که عبدوسم گفت: تا توانی خداوند را بر آن دار که خون حسنک ریخته نیاید، که زشت نامی تولد گردد. گفتم فرمان بردارم، و باز گشتم و با سلطان بگفتم، قضا در کمین بود کار خویش میکرد.

و پس از مجلسی کرد با استادم. او حکایت کرد که در آن خلوت چه رفت. گفت امیر پرسید مرا از حدیث حسنک، پس از آن از حدیث خلیفه، و گفت چه گوئی در دین و اعتقاد این مرد و خلعت سندن از مصریان؟ من در ایستادم و رفتن بحج تا آنگاه که از مدینه بوادی القرا باز گشت بر راه شام، و خلعت مصری بگرفت و ضرورت سندن و از موصل راه گردانیدن و به بغداد باز نشدن، و

خلیفه را بدل آمدن که مگر امیر محمود فرموده است، همه به تمامی شرح کردم. امیر گفت پس از حسنک در این باب چه گناه بوده است که اگر برآه بادیه آمدی در خون آن همه خلق شدی؟ گفتم "چنین بود و لکن خلیفه را چند گونه صورت کردند تا نیک آزار گرفت و از جای بشدو حسنک را قرمطی خواند. و در این معنی مکاتبات و آمد و شد بوده است. امیر ماضی چنانچه لجوجی و ضجرت وی بود یک روز گفت: "بدین خلیفه خرف بباید نبشت که من از بهر قدر عباسیان انگشت در کرده ام در همه جهان و قرمطی می جویم و آنچه یافته آید و درست گردد بردار میکشند، و اگر مرا درست شد که حسنک قرمطی است خبر به امیر المومنین رسیدی که در باب وی چه رفتی. وی را من پرورده ام و با فرزندان و برادران من برابر است، و اگر وی قرمطی است، من هم قرمطی باشم."

هر چند آن سخن پادشاهانه بود، به دیوان آمدم و چنان نیشتم نبشته یی که بندگان بخداوندان نویسند و آخر پس از آمد و شد بسیار قرار بر آن گرفت که: آن خلعت که حسنک استند بود و آن طحایف که نزدیک امیر محمود فرستاده بودند آن مصریان، با رسول بیغداد فرستد تا بسوزند. و چون رسول باز آمد امیر پرسید که "آن خلعت و طحایف بکدام موضع سوختند؟" که امیر را نیک درد آمده بود که حسنک را قرمطی خوانده بود خلیفه. و با آن همه وحشت و تعصب خلیفه زیادت میگشت اندر نه آشکارا، تا امیر محمود فرمان یافت. بنده آنچه رفته است بتمامی باز نمود. گفت بدانستم.

پس از این مجلس نیز بوسهل البته فرونایستاد از کار. روز سه شنبه بیست و هفتم صفر چون باری گسست امیر خواجه را گفت بطارم باید نشست که حسنک را آنجا خواهند آورد با قضا و مزکیان تا آنچه خریده آمده است جمله بنام ما قباله نبشته شود و گواه گیرد بر خویشتن. خواجه گفت چنین کنم. و بطارم رفت و جمله خواجه شماران و اعیان و صاحب دیوان رسالت و خواجه بوالقاسم کثیر - هر چند معزول بود و بوسهل زوزنی و بوسهل حمدوی آنجا آمدند. امیر دانشمند نبیه و حاکم لشکر را، نصر خلف، آنجا فرستاد و قضا بلخ و اشراف و علما و فقها و معدلان و مزکیان، کسانی که نامدار و فراروی بودند، همه آنجا حاضر بودند و بنشسته. چون این کوکبه راست شد من که بوالفضلم و قومی بیرون طارم بدکانها بودیم نشستیم در انتظار حسنک - یک ساعت بود، حسنک پیدا آمد بی بند، جبه یی داشت حبری رنگ با سیاه میزد، خلق گونه، دراعه و ردایی سخت پا کیزه و دستار نشابوری مالیده و موزه میکائیلی نو در پای و موی سر مالیده زیر دستار پوشیده اندک مایه پیدا میبود، و والی حرس با وی و علی رایض و بسیار پیاده ز هر دستی. وی را بطارم بردند و تا نزدیک نماز پیشین بماند، پس بیرون آوردند و بحرس باز بردند، و بر اثر وی قضا و فقها بیرون آمدند، این مقدار شنوادم که دو تن با یک دیگر می گفتند: "خواجه بوسهل را برین که آورد؟ که آب خویش ببرد."

بر اثر خواجه احمد بیرون آمد با اعیان و بخانه خود باز شد. و نصر خلف دوست من بود، از وی پرسیدم که چه رفت؟ گفت که چون حسنک بیامد خواجه بر پای خاست، چون این مکرمت بکرد همه اگر خواستند یا نه برپای خاستند. بوسهل زوزنی برخشم خود طاقت نداشت برخاست نه تمام و برخیشتن می ژکید. خواجه احمد اوراگفت "در همه کارها نا تمامی" وی نیک از جای بشد. خواجه امیر حسنک را هرچند خواست که پیش وی بنشیند نگذاشت و بر دست راست من نشست. و بر دست راست خواجه ابوالقاسم کثیر و بو نصر مشکان را بنشانند - هرچند بو القاسم کثیر معزول بود اما حرمتش سخت بتابید. وخواجهء بزرگ روی به حسنک کرد و گفت: خواجه چون میباشد و روزگار چگونه میگذارد؟ گفت جای شکر است. خواجه گفت دل شکسته نباید داشت که چنین حالتها مردان را پیشآید، فرمانبرداری باید نمود بهره خداوند فرماید، که تا جان در تن است امید صد هزار راحت است و فرج است. بوسهل را طاقت پرسید گفت خداوند را کرا کند که با چنین سگ قرمطی که بر دار خواهند کرد بفرمان امیر المومنین چنین گفتن؟ خواجه بخشم در بوسهل نگریست.

حسنک گفت: "سگ ندانم که بوده است، خاندان من و آنچه مرا بوده است از آلت و حشمت و نعمت جهانیان دانند. جهان خوردم و کارها راندم و عاقبت کار آدمی مرگ است، اگر امروز اجل رسیده است، کس بار نتواند داشت که بر دار کشند یا جز دار، که بزرگتر از حسین علی نیم. این خواجه که مرا این میگوید مرا شعر گفته است و بر در سرای من ایستاده است. اما حدیث قرمطی به از این باید، که اورا باز داشتند بدین تهمت نه مرا، و این معروف است، من چنین چیزها ندانم." بوسهل را صفرا بجنبید و بانگ برداشت و فرا دشنام خواست شد، خواجه بانگ بر او زد و گفت این مجلس سلطان راکه اینجا نشسته ایم هیچ حرمت نیست؟ ما کاری را گرد شده ایم، چون از این فارغ شویم این مرد پنج و شش ماه است تا دردست شماست هرچه خواهی بکن. بوسهل خاموش شدو تا اخر مجلس سخن نگفت. و دو قبالة نبشته بودند همه اسباب و ضیاع حسنک را به جمله از جهت سلطان، و یک یک ضیاع را نام بروی خواندند ووی اقرار کرد بفروختن آن بطوع و رغبت، و آن سیم که معین کرده بودند بستند، و آن کسان گواهی نبشتند، و حاکم سجل کرد در مجلس و دیگر قضات نیز، علی الرسم فی امثالها. چون از این فارغ شدند حسنک را گفتند باز باید گشت. ووی رو به خواجه کرو وگفت "زندگانی خواجهء بزرگ دراز باد، بروز گار سلطان محمود بفرمان وی در باب خواجه ژاژ می خابیدم که همه خطا بود، ار فرمانبرداری چه چاره، به ستم وزارت مرا دادند و نه جای من بود، بیاب خواجه هیچ قصدی نکردم و کسان خواجه رانواخته باشم." پس گفت "من خطا کرده ام و مستوجب هر عقوبت هستم که خداوند فرماید و لکن خداوند کریم مرا فرو نگذارد، و دل از جان برداشته ام، از عیال و فرزندان اندیشه باید داشت، و خواجه مرا بخل کند" و بگریست. حاضران را بروی رحمت آمد. و خواجه آب درچشم آورد و گفت "از من بحلی، و چنین نومید نباید بود که بهبود ممکن

باشد، و من اندیشیدم و پذیرفتم از خدای عزوجل اگر قضائی استبر سر وی قوم او را تیمار دارم."

پس حسنک برخاست و خواجه و قوم برخاستند. و چون همه باز گشتند و برفتند خواجه بوسهل را بسیار ملامت کرد، وی خواجه را بسیار عذر خواست و گفت با صفرای خویش بر نیامدم. و این مجلس را حاکم لشکر و فقیه نبیه بامیر رسانیدند، و امیر بوسهل را بخواند و نیک بمالید که گرفتم که برخون این مرد تشنه ای؛ وزیر ما را حرمت و حشمت بایستی داشت. بوسهل گفت: "از آن ناخویشان شناسایی که وی با خداوند در هرات کرد در روز گار امیر محمود یاد کردم خویش را نگاه نتوانستم، و بیش چنین سهو نیفتد."

و از خواجه عمید عبدالرزاق شنودم که این شب که دیگر روز آن حسنک را بردار میکردند بوسهل نزدیک پدرم آمد نماز خفتن، پدرم گفت چرا آمده ای؟ گفت نخواهم رفت تا آنگاه که خداوند بخسپد، که نباید رفعتی نویسد بسطان در باره حسنک بشفاعت. پدرم گفت "بنوشتمی، اما شما تباه کرده اید. و سخت ناخوب است" و بجایگاه خواب رفت. و آن روز و آن شب تدبیر بردار کردن حسنک در پیش گرفتند.

و دو مرد پیک راست کردند با جامهء پیکان که از بغداد آمده اند و نامه خلیفه آورده که حسنک قرمطی را بر دار باید کرد و بسنگ بیاید کشت تا بار دیگر بر رخم خلفا هیچ کس خلعت مصری نپوشد و حاجیان را در آن دیار نبرد. چون کارها ساخته آمد، دیگر روز چهار شنبه دو روز مانده از صفر، امیر مسعود برنشست و قصد شکار کرد و نشاط سه روزه، با ندیمان و خاصگان و مطربان، و در شهر خلیفه شهر را فرمود داری زدن برکران مصلاهی بلخ، فرود شارستان. و خلق روی آنجا نهاده بودند، بوسهل برنشست و آمد تا نزدیک دار و بر بالای بایستاد. و سواران رفته بودند با پیادگان تا حسنک را بیارند، چون از کران بازار عاشقان در آوردند و میان شارستان رسید، میکابیل بدانجا اسب نداشته بود پذیره وی آمد. وی را مواجر خواند و دشنامهای زشت داد. حسنک در وی ننگریست و هیچ جواب نداد، عامه مردم او را لعنت کردند بدین حرکت ناشیرین که کرد و از آن زشتها که بر زبان راند، و خواص مردم خود نتوان گفت که این میکابیل را چه گویند.

و پس از حسنک این میکابیل که خواهر ایاز را بزنی کرده بود بسیار بلاها دید و محنتها کشید، و امروز برجای است و بعبادت و قران خواندن مشغول شده است، چون دوستی زشت کند چه چاره از باز گفتن؟ و حسنک را به پای دار آوردند. نعوذ بالله من قضا السوء، و دو پیک را ایستائیده بودند که از بغداد آمده اند. و قران خوانان قران میخواندند. حسنک را فرمودند که جامه بیرون کش. وی دست اندر زیر کرد و ازار [ایزار یا تمبان] بند استوار کرد و پیچه های ازار را ببست و جبه و پیراهن بکشید و دور انداخت با دستار، و برهنه با ازار بایستاد و دستها در هم زده، تنی چون سیم سفید و رویی چون صد هزار نگار و

همه خلق بدرد مینگریستند. خود روی پوش آهنی بیاوردند عدا تنگ چنانکه سرش را نپوشیدی، و آواز دادند که سر و رویش را بپوشید تا از سنگ تباہ نشود که سرش را به بغداد خواهیم فرستاد نزدیک خلیفه و حسنک را همچنان میداشتند، و او لب میجنبانید و چیزی میخواند، تا خودی فراختر آوردند. و در این میان احمد جامه دار بیامد سوار و روی به حسنک کرد و پیغامی گفت که خداوند سلطان گوید "این آرزوی تست که خواسته بودی" و گفته که "چون تو پادشاه شوی ما را بردار کن." "ما بر تو رحمت خواستیم اما امیر المومنین نبشته است که تو قرمطی شده ای، و بفرمان بردار میکنند." حسنک البته هیچ پاسخ نداد.

پس از آن خود فراختر که آورده بودند سر و روی او را بدان بپوشانیدند. پس آواز دادند او را که بدو. دم نزد از ایشان نیندیشید. هرکس گفتند "شرم ندارید مرد را که میکشید به دو بدار برید؟" و خواست که شوری بزرگ بیای شود، سواران سوی عامه تاختند و آن شور بنشانند و حسنک را سوی دار بردند و بجایگاه رسانیدند، بر مرکبی که هرگز ننشسته بود بنشانند و جلادش استوار بیست و رسنها فرود آورد. و آواز دادند که سنگ زنید، هیچ کس دست به سنگ نمی کرد و همه زار زار میگریستند خاصه نشاپوریان. پس مثنی رند را سیم دادند که سنگ زنند، و مرد خود مرده بود که جلادش رسن بگلو افکنده بود و خبه کرده. این است حسنک و روز گارش و گفتارش رحمت الله علیه این بود که گفتی مرا دعای نیشابوریان بسازد، و نساخت.

و اگر زمین و آب مسلمانان بغضب بستند نه زمین ماند و نه آب، و چندان غلام و ضیاع و اسبای و زر و سیم و نعمت هیچ سود نداشت. او رفت و این قوم که این مکر ساخته بودند نیز برفتند رحمته الله علیهم. و این افسانه ایست با بسیار عبرت. و این همه اسباب منازعت و مکاوحت از بهر حطام دنیا بیک سوی نهادند. احمق مردا که دل در این جهان بندد! که نعمتی بدهد و زشت باز ستاند.

لعمرك ما الدنيا بدار اقامه اذا زال عن عين البصير غطاؤها
و كيف بقاوا الناس فيها و انها ينال باسباب لفاء و بقاء وها

رودکی گوید:

| | |
|--------------------------|----------------------------|
| بسر ای سپنج مهمان را | دل نهادن همیشگی نه رواست |
| زیر خاک اندرونت باید خفت | گرچه اکنونت خواب بر دیباست |
| باکسان بودنت چه سود کند | که بگور اندرون شدن تنهاست |
| یارتو زیر خاک مور و مگس | بدل آنکه گیسوت پیراست |

آنکه زلفین و گیسوت پیراست
چون ترا دید زود کونه شده
گرچه دینار یا درمش بهاست
سرد گردد دلش، نه نابیناست

چون از این فارغ شدند بوسهل و قوم از پای دار باز گشتند و حسنک تنها ماند چنانکه تنها آمده بود از شکم مادر. و پس از آن شنیدم از ابوالحسن حربلی که دوست من بود و از مختصان بوسهل، که یک روز شراب میخورد و با وی بودم، مجلسی نیکو آراسته و غلامان بسیار ایستاده و مطربان همه خوش آواز. در آن میان فرموده بود تا سر حسنک پنهان از ما آورده بودند و بداشته در طبقی با مکبه. پس گفت نو باوه آورده اند، از آن بخوریم. همگان گفتند خوریم. گفت بیارید. آن طبق بیاوردند و از او مکبه برداشتند، چون سر حسنک را بدیدیم همگان متحیر شدیم و من از حال بشدم. و بوسهل بخندید، و باتفاق شراب در دست داشت بیبوستان ریخت، و سر باز بردند. و من در خلوت دیگر روز بسیار او را بسیار ملامت کردم، گفت: "ای ابوالحسن تو مردی مرغ دلی، سر دشمنان چنین باید." و این حدیث فاش شد و همگان او را بسیار ملامت کردند. بدین حدیث و لعنت کردند.

و آن روز که حسنک را بر دار کردند استادم بو نصر روزه بنگشاد و سخت غمناک و اندیشه مند بود چنانچه به هیچ وقت او را چنان ندیده بودم، و میگفت چه امید ماند؟ و خواجه احمد حسن هم برین حال بود و بدیوان ننشست. و حسنک قریب هفت سال بر دار ماند. چنانکه پاهایش همه فروتراشید و خشک شد چنانکه اثری نماند تا بدستور فروگرفتند و دفن کردند چنانکه کس ندانست که سرش کجاست و تن کجاست.

و مادر حسنک زنی بود سخت جگرآور، چنان شنودم که دو سه ماه از او این حدیث نهان داشتند، چون بشنید جزعی نکرد چنانکه زنان کنند، بلکه بگریست بدرد چنانکه حاضران از درد وی خون گریستند. پس گفت: بزرگا مردا که این پسر بود، که پادشاهی چون محمود این جهان بدو داد و پادشاهی چون مسعود آن جهان و ماتم پسر سخت نیکو بداشت، و هر خردمند که این بشنید بپسندید، و جای آن بود، و یکی از شعرای نشاپور این مرثیه بگفت اندر مرگ وی و بدین جای یاد کرده شد:

ببرید سرش را که سران را سر بود
گر قرمطی و جهود یا کافر بود
آرایش ملک و دهر را افسر بود
از تخت بدار بر شدن منکر بود

اسدی طوسی

ابونصر علی بن احمد اسدی طوسی (وفات ۴۶۵ هـ. ق.) در ستایش بخشیدن و رواداری می گوید:

گناهی که بخشنده باشی ز بن
سخن زان دگر باره تازه مکن

| | |
|---|---------------------------------|
| همان خواه بیگانه و خویش را | که خواهی روان و تن خویش را |
| ز دانش به اندر جهان هیچ نیست | تن مرده و جان نادان یکی است |
| کرا در جهان خوی زشت ار نکوست | به هر کس گمان آن برد کاندر اوست |
| ز بدخواه و از مردم کینه کش | توان دوست کردن به گفتار خوش |
| در دستور العملی خردمندانه به نوشیدن به اندازه پند می دهد: | |
| جم اندیشه از دل فراموش کرد | سه جام می از دست او نوش کرد |
| ز دادار پس یادکردن گرفت | به آهستگی رأی خوردن گرفت |
| به جم گفت: می دوست داری مگر | که چیزی جز از می نخواهی دگر؟ |
| جمش گفت: دشمن ندارمش نیز | شکبید دلم گر نیابمش نیز |
| به اندازه به، هر که او می خورد | که چون خورد افزون، بکاهد خرد |
| عروسی است می، شادی آیین او | که باید خرد داد کابین او |
| ز دل برکشد می، تف درد و تاب | چنان چون بخار زمین، آفتاب |
| دل تیره را روشنایی می است | که را کوفت می، مومیایی می است |
| به رادی کشد زفت، بدمرد را | کند سرخ رخساره زرد را |
| به خاموش، چیره‌زبانی دهد | به فرتوت، زور جوانی دهد |
| خورش را گوارش، می افزون کند | ز دل درد و انده بیرون کند |
| خورش نه بر میهمان، گونه گون | مگوش از این کم خور و زان افزون |
| اگر چه بود میزبان خوش‌زبان | پزشکی نه نغز آید از میزبان |

منوچهری دامغانی

أبو النجم أحمد بن قوص بن أحمد منوچهری دامغانی (وفات ۴۳۲ هـ. ق.) در حیرت است که چطور مردمی که یک شیشه شراب در خانه دارند می توانند سر بر بالین بگذارند و شگفت آور تر از آن چگونه عده ای بدون موسیقی می می نوشند:

سختم عجب آید که چگونه برَدش خواب
آن را که به کاخ اندر، یک شیشه شراب است
وین نیز عجب تر که خورد باده بی چنگ
بی نغمه چنگش به می ناب شتاب است
اسبی که صفیرش نرنی، می نخورد آب
نی مرد کم از اسب، نه می کمتر از آب است

فخرالدین اسعد گرگانی

فخرالدین اسعد گرگانی (در گذشت ۴۴۶ هـ. ق.) شاعر داستانسرا و خالق «ویس و رامین» می گوید:

مدان دوزخ بدان گرمی بدان گرمی که گویند نه اهریمن بدان زشتی که جویند

گناه رفته را زو در گذارم دگر هرگز به رویش باز نارم

بکن نیکی و دردیاش انداز که روزی در کنارت آورد باز

خواجه عبدالله انصاری

خواجه عبدالله محمد انصاری هروی (۴۸۱ - ۳۹۶ هـ. ق.) از مشایخ بزرگ عرفان بود. چند نمونه از کلام او از «مناجات و مقولات»:

عشق علتی است بر دوام حیوة، نه وسیلتی بر اهتمام ممات.

هرچه عاشق نیست ستور است، روز را چه گنه زانکه شب پره کور است.

آهسته باید بود ولیکن دانسته باید بود. دانسته بخرابات رفتن رواست و نادانسته بمناجات رفتن خطاست.

بیزارم از آن طاعت که مرا به عجب آرد. بنده آن معصیتم که مرا به عذر آرد.

پنج چیز نشانه شقی است: بی شکری در وقت نعمت، بی صبری در وقت محنت، بی رضائی در وقت قسمت، کاهلی در وقت خدمت، و بی حرمتی در وقت صحبت.

هر که ای عزیز، ده خصلت شعار خود سازد، در دنیا و آخرت کار خود سازد: با حق به صدق، با نفس به قهر، با خلق به انصاف، با بزرگان به خدمت، با خردان به شفقت، با درویشان به سخاوت، با دوستان به نصیحت، با دشمنان به حلم، با جاهلان به خاموشی، با عالمان به تواضع.

دوازده چیز باید، تا حق پرستی را شاید: جود بی حاجت، همت بی آفت، موافقت بی عداوت، دیده با امانت، نشست بی ملامت، گفتن با سلامت، شناخت بی جهالت، حکم راست بی اشارت، نفس بی خیانت، لقمه با صیانت، همت صاف و دل پر هدایت، شب و روز در عبادت، تا کار آخرت گردد کفایت.

اگر بر آب روی خسی باشی و گر در هوا پری مگسی باشی، دل به دست آر تا کسی باشی. روزه تطوع صرفه نان است. نماز تهجد، کار پیر زنانست، حج رفتن تماشای جهان است، نان دادن کار جوانمردانست، دلی به دست آر که کار آنست.

... بدان که خدای تعالی در ظاهر، کعبه‌ای بنا کرده که او از سنگ و گل است؛ و در باطن کعبه‌ای ساخته که از جان و دل است. آن کعبه، ساخته ابراهیم خلیل است و این کعبه بنا کرده است. آن کعبه منظور نظر مؤمنان است و این کعبه، نظرگاه خداوند رحمان است. آن

کعبه حجاز است و این کعبه راز است. آن کعبه انصاف خلایق است و این کعبه عطای حضرت خالق است. آنجا چاه زمزم است و اینجا آه دمام... آنجا مروه و عرفات است و اینجا محل نور ذات. حضرت محمد مصطفی «ص» آن کعبه را از بتان پاک کرد؛ تو این کعبه را از اصنام هوی و هوس پاک گردان:

در راه خدا دو کعبه آمد حاصل يك كعبه صورت است و يك كعبه دل
تا بتواني زیارت دلها کن كافزون ز هزار كعبه باشد يك دل

ای عزیز! در رعایت دلها کوش و عیب کسان می پوش.

بایزید بسطامی

ابویزید طیفور پسر عیسی پسر سروشان بسطامی (۲۳۴ - ۱۶۱ هـ. ق.) بشارتگر ایثاری انسانگراست. می گفت: هلاک عارف در دو چیز است. یکی خلق را حرمت نداشتن و یکی حق را منت نداشتن.

در «تذکرة الاولیاء» عطار نیشابوری در شرح احوال بایزید آمده است: چون کار او بلند شد سخن او در حوصله اهل ظاهر نمی گنجید. حاصل هفت بارش از بسطام بیرون کردند. وقتی که وی را از شهر بیرون می کردند پرسید: جرم من چیست؟ گفتند: تو کافری. گفت: خوشا بحال مردم شهری که کافرش من باشم.

تنگ نظران بسطام بایزید را بسیار آزار و اذیت کردند. سعدی در «بوستان» شرحی از این پیگرد غیر انسانی که عموماً از سوی عوام صورت می گیرد، دارد:

شنیدم که وقتی سحرگاه عید ز گرما به آمد برون بایزید
یکی طشت خاکسترش بیخبر فرو ریختند از سرایی به سر
همی گفت ژولیده دستار و موی کف دست شکرانه مالان به روی
که ای نفس من در خور آتشم به خاکستری روی در هم کشم؟

نقل است که شیخ شبی از گورستان می آمد. جوانی از بزرگ زادگان بسطام بر ربط میزد. چون نزدیک شیخ رسید، شیخ گفت: لا حول و لا قوه الا بالله. جوان بر ربط بر سر شیخ زد، هم بر ربط و هم سر شیخ هر دو بشکست! سحرگاه بهای بر ربط به دست خادم داد، و با طبقی حلوا پیش آن جوان فرستاد و عذر خواست، و گفت: او را بگویی که: بایزید عذر می خواهد و می گوید که دوش آن بر ربط در سرما شکستی. این زر بستان و دیگری را بخر. و این حلوا را بخور تا غصه شکستگی و تلخی آن از دلت برود. چون جوان حال چنان دید بیامد و در پای شیخ افتاد، و توبه کرد، و بسیار بگریست، و چند جوان دیگر با او موافقت کردند به برکت اخلاق شیخ. و سعدی در «بوستان» این داستان را به نظم کشید:

یکی بر ربطی در بغل داشت مست به شب، در سر پارسایی شکست
چو روز آمد آن نیک مرد سلیم بر سنگدل برد يك مشت سیم
که: دوشنبه معذور بودی و مست ترا و مرا بر ربط و سر شکست!
مرا به شد آن زخم و بر خاست بیم ترا به نخواهد شد الا به سیم

از این دوستان خدا برسرند

که از خلق بسیار بر سر خورند

بایزید می گفت: مرید من آنست که بر کناره دوزخ بایستد و هر که را خواهند بدوزخ برند دستش گیرد و به بهشت فرستد و خود بجای او بدوزخ رود. سعدی می گوید که بایزید بسطامی دعا می کرد و از سر نیاز می گفت:

چه بودی که دوزخ زمن پر شدی مگر دیگران را رهایی بدی

بایزید گفت هیچ کس بر من غلبه نکرد، مانند جوانی از اهل بلخ که به قصد حج بر ما وارد شد و گفت: بایزید! حد زهد در نظر شما چیست؟ گفتم اینکه چون بیابیم بخوریم و چون نیابیم سپاس گزاریم. گفت: پیش ما سگان بلخ نیز چنینند. گفتم پس حد زهد پیش شما چیست؟ گفت: اینکه، چون نیابیم شکر کنیم و چون بیابیم ایثار کنیم و بر دیگران بخشیم.

بسیاری از عرفا هدف نهائی ادیان را التیام زخم ها و دردهای بشر می دانند و در بند مناسک و ظواهر نیستند. از بایزید نقل است که گفت مردی در راه حج پیشم آمد. گفت: کجا میروی؟ گفتم: به حج. گفت: چه داری؟ گفتم: دویست درم. گفت: بیا بمن ده که صاحب عیالم و هفت بار گرد من در گرد که حج تو اینست. گفت چنان کردم و بازگشتم. این انسانگرائی ژرف را مولوی چنین بنظم آورده است:

از برای حجّ و عمره می دوید
مر عزیزان را بکردی باز جست
کو بر ارکان بصیرت متکی است
باید اول طالب مردی شوی -
تا بیاید خضر وقت خود کسی
بود در وی فرّ و گفتار رجال
همچو پیلی دیده هندستان به خواب
چون گشایش آن، نبیند ای عجب
دل درون خواب، روزن می شود
عارف است او، خاک او در دیده کش
مسکنت بنمود و در خدمت شتافت
یافتش درویش و هم صاحب عیال
رخت غربت را کجا خواهی کشید؟
گفت: هین با خود چه داری زاده
نک بیسته سخت بر گوشه ردی است
وین نکوتر از طواف حج شمار
دان که حج کردی و شد حاصل مراد
صاف گشتی بر «صفا» بشتافتی
صد بها و عز و صد فریافتی
که مرا بر بست خود بگزیده است
خلقت من نیز خانه سر اوست
واندرین خانه بجز آن حی نرفت

سوی مکه شیخ امتّ بایزید
او به هر شهری که رفتی از نخست
گرد می گشتی که اندر شهر کیست
- گفت حق کاندل سفر هر جاروی
بایزید اندر سفر جستی بسی
دید پیری با قدی همچون هلال
دیده نابینا و دل چون آفتاب
چشم بسته، خفته بیند صد طرب
بس عجب در خواب، روشن می شود
آنکه بیدارست، بیند خواب خوش
بایزید او را چو از اقطاب یافت
پیش او بنشست می پرسید حال
گفت: عزم تو کجا ای بایزید
گفت: قصد کعبه دارم از پگه
گفت: دارم از درم نقره دویست
گفت: طوفی کن بگردم هفت بار
و آن درمها پیش من نه ای جواد
عمره کردی، عمر باقی یافتی
بایزید کعبه را دریافتی
حق آن حقی که جانت دیده است
کعبه هر چندی که خانه بر اوست
تا بکرد آن کعبه را دروی نرفت

| | |
|--------------------------------|-------------------------------|
| چون مرا دیدی خدا را دیده یی | گرد کعبه صدق برگزیده یی |
| خدمت من طاعت و حمد خداست | تا نپنداری که حق از من جداست |
| چشم نیکو بازکن در من فکر | تا ببینی نور حق اندر بشر |
| با یزید آن نکته ها را هوش داشت | همچو زرین حلقه اش در گوش داشت |
| آمد از وی بایزید اندر مزید | منتهی در منتها آخر رسید |

در «لسان الطیر» اثر نظام الدین علیشیر نوایی آمده است: یکی از مریدان در راه مکه نزد او میرود و هنگام بازگشت دوباره پیش وی در می آید و می گوید که خانه کعبه را دیده اما خداوند در آن نبوده است. با یزید او را می گوید: خداوند خانه همواره در راه با تو بوده است.

بایزید می گفت: یا چنان نمای که باشی، یا چنان باش که نمایی.

او در بیان و تعبیر جذبه های قلبی خویش بی پروا و دلیر بود. گویند وقتی مودن بانگ در داد: الله اکبر. بایزید افزود: و انا اکبر منه. () وقت دیگر سبحان الله شنید، گفت: «سبحانی، سبحانی، ما اعظم شأنی سبحان» (سبحان مراست، سبحان مراست و چه بزرگ جایگاهی است مرا)

شهاب الدین ابوسعید

کرامت انسان با به رسمیت شناختن حریم خصوصی او و عدم دخالت در زندگی فردی وی و عدم تحمیل در حیات خصوصی او تجلی می یابد. شهاب الدین ابوسعید، مؤلف «تاریخ شاهی» (قراخانیان)، در باره اختناق حاکم در دوران خود تأکید می کند: "مرد با زن خود - در جامه خواب- ترسیدی که سری گفتم یا رازی در عبارت آوردندی"

مسعود سعد سلمان

امیر مسعود بن سعد بن سلمان (۵۱۸ - ۴۳۸ هـ. ق) که هیجده سال در زندان شاهان غزنوی به سر برد، می گوید:

| | |
|---|-----------------------------------|
| آسان گذران کار جهان گذران را | زیرا که جهان خواند خردمند جهان را |
| او به درستی بشر را قادر به ایجاد جهانی کم رنج تر می داند: | |

| | |
|--------------------------|----------------------------|
| همچو ما روزگار مخلوق است | گله کردن ز روزگار خطاست |
| گله از هیچ کس نباید کرد | کز تن ماست آنچه بر تن ماست |

عين القضاة

عين القضاة همداني (۵۲۵ - ۴۹۲ هـ.ق.) كتابی به نام «غاية الامكان في دراية المكان» در شناختن امكانة جسمانيات و روحانيات و ازمنه آنها تصنيف کرده است و در مقدمه آن می گوید: " و اين مجموعه را غاية الامكان في دراية المكان نام کردیم حق تعالی اين کتاب شريف را سبب زيادتی ايمان و معرفت خواننده و شنونده کناد و ما را فتنه خلق و خلق را فتنه ما مگرداناد بلطفه و کرمة و سعته".

عين القضاة در ضمن نکوهش تعصب، علت نوشتن اين رساله را اينطور شرح ميدهد: "و بايستی که ما اين اسرار عزيز بزرگوار را در صميم جان و سويدای دل مخزون و مکنون داشتیمی نه از راه بخل بلکه از راه عزت و نفاست و ليکن عذر در جلوه کردن اين مخدره آنست که وقتی در اثنای سخن و حالتی گرم بر زبان ما برفت که لفظ مکان در اخبار آمده است آنرا انکار نبايد کرد وليکن مکان هر چیزی ببايد شناخت تا تشبيه از راه بر خيزد پس جماعتی کور دلان و شور بختان از سر تعصب و حسد و عناد و جحود اين کلمه را دست آویز کردند و بر نجانیدن ما میان در بستند و رقم تشبيه بر ما کشيدند و به تکفير ما حکم کردند و فتوی دادند تا ناچار از بهر اظهار برائت ساحت خود از غبار تشبيه اين مخدره عذرا را بر آن عنينان علم طبيعت عرض بايست کرد و اين يوسف با جمال را بدان کور دلان جلوه بايست داد اگر چه معلوم بود که درد تعصب و حسد درمان نپذيرد و آب باران که ماده حياتست مردار را جز تباهی نيفزايد "

از شرح فوق معلوم ميشود که زمان تأليف کتاب در اواخر عمر عين القضاة و در موقعی بوده که وی را باتهام کفر و الحاد و زندقه محکوم کرده و بکشتن او فتوی داده بودند و بدین سبب در اول مجموعه فصلی در توحيد آورده است.

عين القضاة در زندان به تأليف کتاب «شکوي الغريب عن الاوطان الي علماء البلدان» پرداخت.

او را به امر قوام الدين درگزینی از بغداد به همدان بردند و در سال ۵۲۵ هجري بر در مدرسه ای که در آن به تربيت و ارشاد مریدان و وعظ مي پرداخت بر دار کردند. سپس پوست از تنش کشيدند و در بوریائی آلوده به نفت پيچيده، سوزانيدند و چون حسين بن منصور حلاج خاکسترش را بباد دادند. با او همان کردند که خود او خواسته بود:

| | |
|-------------------------------------|-----------------------------------|
| و آن هم به سه چیز کم بها خواسته ايم | ما مرگ و شهادت از خدا خواسته ايم |
| ما آتش و نفت و بوریا خواسته ايم | گر دوست چنین کند که ما خواسته ايم |
| سلطان جهان در دل بیچاره ماست | محراب جهان جمال رخساره ماست |
| در گوشه دیده های خون خواره ماست | شور و شر و کفر و توحيد و يقين |

عين القضاة مي نويسد: شبي در ابتدای حالت. ابویزید بسطامي گفت: الهي راه به تو چگونه است؟ «ارفع نفسك من الطرايق فقد وصلت» گفت: تو از راه برخيز که رسيدي، چون به مطلوب رسيدي طلب نیز حجاب راه بوده، ترکش واجب باشد.

گفتم ملکا تو را کجا جویم من
گفتا که مرا مجو به عرش و به بهشت
وز خلعت تو وصف کجا گویم من
نزد دل خود که نزد دل پویم من
آتش بزمن بسوزم این مذهب و کیش
تا کی دارم عشق نهان در دل ریش
عشقت بنهم به جای مذهب در پیش
مقصود رهی تویی نه دین است و نه کیش

مهستی گنجوی

مهستی گنجوی (سده ششم هجری) شاعره آزاده، رباعی سرا، سنت شکن ژرف اندیش، خرافه ستیز، عاشق، زیبا رو و نوازنده بربط، چنگ، عود و تار زندگیش و با افسانه مرز مشخصی ندارد. اندک اشعار بجای مانده از او از حوادث زمانه و تیغ سانسور و کتاب سوزان و کتاب شویان قشریون، حکایت از زیباروئی آزاده، جسور، خردمند و بی پروا دارد. صد هاسال ها پیش از مبارز و بسیج گسترده زنان برای حقوق و آزادی خویش و نبرد علیه حجاب و خانه نشینی می گوید:

ما را به دم پیر نگه نتوان داشت
در حُجره دلگیر نگه نتوان داشت
آن را که سر زلف چو زنجیر بُود
در خانه به زنجیر نگه نتوان داشت

مهستی ستایشگر خلاقیت، آفرینش، کار و تولید است. تولید کنندگان نعمات مادی را عاشقانه دوست دارد. در ستایش نانوا:

سهمی که مرا دلبر خباز دهد
در چنگ غمش بمانده ام همچو خمیر
نه از سر کینه کز سر ناز دهد
ترسم که به دست آتشم باز دهد
در ستایش صحاف:

صحاف پسر که شهره ی آفاق است
با سوزن مژگان بکند شی—رازه
چون ابروی خویشتن به عالم طاق است
هر سینه که از غم دلش اوراق است

در ستایش نعلبند:

آن کودک نعلبند داس اندر دست
زین نادره تر که دید در عالم پست؟
چون نعل بر اسب بست از پای نشست
بدری به سُم اسب هلالی بر بست

در ستایش رخنشوی:

با ابر همیشه در عتابش بینم
گر مردمک دیده ی من نیست، چرا؟
جوینده ی تاب آفتابش بینم
هر گه که طلب کنم، در آیش بینم

در ستایش اذان گو:

مؤذن پسری تازه تر از لاله مرو
آوازه قامت خوشش چون برخاست
رنگ رخس آب برده از خون تذرو
در حال به باغ در نماز آمد سرو

در ستایش تیر انداز:

کاشکی انگشتوانت بودمی
تا در انگشتت همی فرسودمی

تا هر آنگاهی که تیر انداختی

خویشتن را کج بدو بنمودمی

طنزی در ذم قاضی شهر:

قاضی چو زنش حامله شد زارگریست
من پیرم و کیر من نمی خیزد هیچ

گفتا ز سرکینه که این واقعه چیست؟
این قحبه نه مریم است این بچه زکیست؟

زیبائی و اعتماد به نفس:

تا سنبل تو غالیه سایبی نکند
گر زاهد صد ساله ببیند دستت

باد سحری نافه گشایی نکند
در گردن من که پارسایی نکند

وقار، غرور و بلند همتی زنی آزاده که در پاسخ به یکی از نامه ها به عاشق خود
میر احمد موج می زند:

تن با تو بخواری ای صنم درندهم
یکباره سر زلف به خم درندهم

با آنکه ز تو به است هم درندهم
در آب بخشیم خوش ونم درندهم

در عالم عشق تا دلم سلطان گشت
اندر ره خود، مشکل خود، خود دیدم

آزاد ز کفر و فارغ از ایمان گشت
از خود چو برون شدم رهم آسان گشت

در بتکده پیش بت تحیات خوش است
تسبیح و مصالای ریایی خوش نیست

با ساغر یک منی مناجات خوش است
زنار نیاز در خرابات خوش است

ایام چو آتشکده از سینه ماست
اینک به مثل چو کوزه ای آب خوردم

عالم: کهن از وجود دیرینه ماست
از خاک برادران پیشینه ماست

دوشم بگرفت آن نگار سر مست
گفتم که شب است، دستم از دست بدار

کز دست من دلشده نتوانی رست
تا با تو نگیرم کسی دست به دست

در دل همه شرک و روی در خاک چه سود
خود را در میان خلق زاهد کردن

چون زهر به جان رسید تریاک چه سود
با نفس پلیید و جامه پاک چه سود

رشوه، مسلما دستاورد اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی نیست.

زحمتکشان شهر و روستای ما در تمام دوران تاریخ ما با آن روبرویند. شاعره
آزاده، زبان حال یک زن زحمتکش تهیدست در برابر ماموران دولتی، که از او رشوه
و پاره (انعام) می خواهند، به طنز غم انگریزی به نظم در آورده است:

گفتی که ترا بسی غمخواره است
گر رشوه طلب کنی مرا کون پاره است

بی رشوت و پاره از توام صد پاره است
ور پاره طلب کنی مرا کس پاره است

تاکید بر این حقیقت که جامعه ما احتیاج به یک خرافه زدائی، اسطوره زدائی و تقدس
زادئی بنیادین دارد، در آثار بسیاری از بزرگان ما، از دیرباز، وجود دارد. خرافه ستیزی
با زبان برآی طنز مهستی:

از رسول بزرگ واعظ شهر
که بروز قیام حی قدیم
هر چه از کافر و مسلمان هست

گفت روزی حکایتی خندان
چو دهد امتزاج چار ارکان
جمع کردند با تن عریان

می کند جبرئیل از مخلوق رده هائی جدا زیبر و جوان
هرچه پیر است سوی نار برد هر چه باشد جوان برد به جنان
پیر زالی کریه وبد منظر گفت با واعظ خجسته بیان
این حدیثی که نقل فرمودی زآن رسول بزرگ هر دو جهان
شامل حال ما اگر باشد تیز بر ریش آدم نادان

برخورداری از نعمات زندگی در برابر ترک دنیای قشریون، تقدس خشک، رهبانیت
وریاضت کشی مذهبی:

| | |
|---|--|
| ای پور خطیب گنجه پندی بیذیر از طاعت و معصیت خدا مستغنی است هنگام صبح گربت حور سرشت هر چند که از من این سخن باشد زشت | بر تخت طرب نشین به کف ساغر گیر باری تو مراد خود در این عالم گیر پرمی قدحی دهد به من بر لب کشت سگ به زمن ار کنم یاد بهشت |
| چون نیست زهرچه هست جز باد بدست پندار که هرچه هست، در عالم نیست از منزل کفرتا به دین یک نفس است این یک نفس عزیزا خوش می دار | چون نیست زهرچه نیست نقصان و شکست وانگار که هرچه نیست، در عالم هست وز عالم شک تا به یقین یک نفس است کز حاصل عمر ما همین یک نفس است |
| لعل تو مکیدن آرزو می کردم در مستی و در جنون و در هشیاری بر خیز و بیا که حجره پرداخته ام بامن به کبابی و شرابی در ساز | می با تو کشیدن آرزو می کردم چنگ توشنیدن آرزو می کردم وز بهر تو پرده ای خوش انداخته ام کاین هر دو ز دیده و ز دل ساخته ام |
| دروقت بهار جز لب جوی مجوی جز باده ی گلرنگ به شبگیر مگیر | جز وصف رخ یار سمن بوی مگوی جز زلف بتان عنبرین بوی مجوی |

قشریت و تنگ نظری در جامعه منجر به ریاکاری گسترده می شود. شخصیتی در
نهان و شخصیتی دیگر برای بیرون. افشای ریاکاری مذهبی:

| | |
|--|---|
| یک دست به مصحفیم و یک دست به جام مائیم در این گنبد ناپخته ی خام | گه نزد حلالیم و گهی نزد حرام نه کافر مطلق نه مسلمان تمام |
| پیوسته خرابات ز زندان خوش باد آن دلق دوصد پاره و آن صوف کبود | در دامن زهد زاهدان آتش باد افتاده بزیر پای دردی کش باد |
| هم مستم وهم غلام سرمستانم من بنده ی آن دم که ساقی گوید | بیزار ز زهد و بنده ی رندانم یک جام دگر بگیر و من نتوانم |

از رباعیات مهستی و گواهی برخی از تذکره نویسان، و رباعی که دیگران در باره
او گفته اند، چنین بر می آید که مهستی به فرمان شاه به زندان افتاد و وحشیانه شکنجه شد:

شاهان چو بروز بزم ساغر گیرند بریاد سماع و چنگ و چاکر گیرند
دست چومنی که پای بند طرب است در خام نگیرند که در زر گیرند

شه کُنده نمود سرو سیمین تن را زین عارضه ضجه خاست مرد و زن را
افسوس که درگنده بخواهد سودن پایی که دوشاخه بود صد گردن را

فضل الله نعیمی

فضل الله نعیمی (۷۴۰ هـ. ق.) بنیانگذار فرقه حروفیه، برای مصون ماندن از
تکفیر و تعقیب شریعتمداران و حامیان حکومتی آنان، اشاره کرد:

تا به من ره نبرد کس بجز از من، هرگز در صورهای پراکنده از آن می‌آیم
در شرایط خفقان و تفتیش عقاید محتسبان می گفت:
مکن آه ای دل پر غم! بپوش اسرار دل محکم

که نامحرم، خطابین است و می باید خموش آمد

سیف بن محمد هروی

"امر به معروف و نهی از منکر" یکی از دستاویزهای تجاوز قشریون به حریم
خصوصی مردم است. سیف بن محمد هروی (پس از ۷۲۱-۶۸۱ هـ.ق.) در ذکر حوادث
سال ۷۰۰ هجری در «تاریخ نامه هرات» در باره ماهیت یکی سینه چاکان "امر به معروف
و نهی از منکر" می نویسد:

در این سال، ملک فخرالدین حکم فرمود که عورات [=زنان] به روز از خانه
بدر نیایند و هر عورتی که به روز بیرون آید، شمس‌الدین قادیسی که محتسب
است، چادر او را سیاه کند و او را سر برهنه به محلت‌ها و کوی‌ها برآرد تا
تجربه دیگران باشد... و خرابات را برانداخت و مقامران [=قماربازان] را سر
و ریش تراشید به بازار آورد و شراب‌خوارگان را بعد از اقامت حدود شرع
نبوی، در زنجیر کشید و به‌کار گل کشیدن و خشت زدن مأمور گردانید... و
اکثر سیاست او به زندان و حزن‌دادن و چوب‌زدن و گل‌کشیدن بودی و با وجود
این همه امر به معروف و نهی از منکر، البته، هر شب آواز چنگ و نغمه‌ء عود
شنیدی و شراب صافی نوشیدی.

راغب اصفهانی

راغب اصفهانی (درگذشت ۵۰۲ هـ. ق.) در «محاضرات الادباء و محاورات

الشعراء و البلغاء» می نویسد:

"فقیهان در روا بودن موسیقی اختلاف کرده اند. من با هر دو گروه مخالفت
کرده می گویم: که شنیدن آن واجب است "

ناصر خسرو

ناصر خسرو (۴۸۱ - ۳۹۴ ه. ق.) فیلسوف، شاعر، نویسنده و رزمنده سترگ، که متعصبان روزگارش حضورش را در بلخ برنتافتند و او را با تهمت های بددین، قرمطی، "ملحد"، "معتزلی"، "مهدورالدم"، "غالی" و "رافضی" از آن سرزمین به نیشابور و مازندران و سپس یمکان بدخشان آواره کردند.

باور به تقدیر انسان را کرخت و تخدیر می کند. توده های ستمدیده را به ثابت بودن وضع ناهنجار قانع و فکر تلاش برای یافتن راه حل باز می دارد. ناصر خسرو در قصیده ای معروف بر تقدیرگرایان به تندی می تازد و می گوید:

| | |
|---------------------------------|-------------------------------|
| نکوهش مکن چرخ نیلوفری را | برون کن ز سر باد خیره سری را |
| بری دان ز افعال چرخ برین را | نشاید ز دانش نکوهش بری را |
| هم امروز از پشت بارت بیفگن | میفگن به فردا مر این داوری را |
| چو تو خود کنی اختر خویشرا بد | مدار از فلک چشم نیک اختری را |
| به چهره شدن چون پری کی توانی | به افعال ماننده شو مر پری را |
| تو باهوش و رأی از نکومحضران چون | همی برنگیری نیکومحضری را |
| سپیدار ماندست بی هیچ چیزی | از ایرا که بگزید مستکبری را |
| اگر تو ز آموختن سر نتابی | بجوید سر تو همی سروری را |
| بسوزند چوب درختان بی بر | سزا خود همین است مر بی بری را |
| درخت تو گر بار دانش بگیرد | به زیر آوری چرخ نیلوفری را |

با شجاعت با فقیهان قشری قدرت طلب وارد جر و بحث می شود و آنها زیر تازیانه انتقاد می گیرد و می گوید:

| | |
|-----------------------------------|----------------------------------|
| ای حیلت سازان! جهلای علما نام! | کز حیلہ مر ابلیس لعین را وزرائید |
| ایزد چو قضای بد بر خلق بیارد | آنگاه شما یکسره در خورد قضائید |
| چون حکم فقیهان نبود جز که به رشوت | بی رشوت هر یک ز شما خود فقهایید |
| گر راست بخواهید چو امروز فقیهان | تزویرگرانند شما اهل ریائید |
| چون خصم سر کیسه رشوت بگشاید | در وقت، شما بند شریعت بگشائید |
| اندر طلب حکم و قضا بر در سلطان | مانند عصا مانده شب و روز بیائید |
| با جهل، شما در خور نعلید به سر بر | نه در خور نعلی که پوشید و بیائید |

تفکر انتقادی، خردباوری و خردگرایی و در پی آن حق شک کردن و کرامت فردیت و بلوغ و اختیار انسان با سنت ها و اصول احکامی جزمی که برحقی، سودمندی و درستی آنها از پیش ثابت و قطعی است، سازگار نیست. براین بستر، قشریون همواره عوام را علیه روشنگران و خرافه ستیزان بسیج می کنند:

| | |
|-------------------------------------|-------------------------------------|
| سلام کن زمن ای باد مر خراسان را | مر اهل فضل و خرد را نه عام نادان را |
| چون خلق جمله به بازار جهل رفته شدند | همی ز بیم نیارم گشاد دکان را |

زانکه دین را دام سازد بیشتر پرهیز کن
 زآنکه سوی او چو آمد، صید را زنهار نیست
 حیلت و مکر است فقه و علم او و، سوی او
 نیست دانا هر که او محتال یا مگار نیست
 گاه گوید: زین ببايد خورد کاین پاک است و خوش
 گاه گوید: نی نشاید خورد کاین کشتار نیست

| | |
|---------------------------------|------------------------------------|
| این رشوت خواران فقها اند شما را | ابلیس، فقیه است گر این ها فقها اند |
| منبر عالمان گرفته ستند | این گروهی که از در دارند |
| دشمن عاقلان بی گنه اند | زانکه خود جاهل و گنهکارند |
| بر دروغ و زنا و می خوردن | روز و شب همچو زاع ناهارند |
| ور ودیعت نهند مال یتیم | نزد ایشان، غنیمت انگارند |

ناصر خسرو از امیران و شاهان بیزار است و مدیحه سرائی نمی کند:

| | |
|---------------------------------|----------------------------------|
| به علم و به گوهر کنی مدحت آن را | که مایه است مر جهل و بد گوهری را |
| به نظم اندر آری دروغ و طمع را | دروغ است سرمایه مر کافری را |
| من آنم که در پای خوکان نریزم | مر این قیمتی در لفظ دری را |

خلق جهان جملگی نهال خدایند هیچ نه بشکن تو این نهال و نه بفکن

چون تیغ به دست آری مردم نتوان کشت
 معرفت شناسی قشری از پرسش گریزان است و هر گونه فعالیت مبتنی بر عقلانیت
 و آزادی خود رهبری و خودسامانی را با تهمت، تکفیر و خشونت نفی می کند. آنها بشریت
 چاره جو و چاره ساز را از اندیشیدن منع می کنند و برای تداوم معرفت ایستا و سنگ
 واره خویش تقلید و پیروی اقناع ناشده را تحمیل می کند. ناصر خسرو از جمله نادر
 اندیشمندان ایرانی است که روی سخن به توده ها دارد. او از جهل بنیان کن، تقلید و پیروی
 بی چون و چرای آنها انتقاد می کند و سعی در روشنگری دارد:

| | |
|--------------------------------------|-----------------------------------|
| ای امت بدبخت بدین زرق فـروشان | جز از خری و جهل چنین بنده چـرایی؟ |
| خواهم که بدانم که مر این بی خردان را | طاعت زچه معنی و برای چه نمایید؟ |
| ای حیلت سازان علما، نیک پدیداست | کز حیله مر ابلیس لعین را وزرایید |
| هرگه که در کیسه رشوت بکشایند | دروقت شما بند شریعت بکشایید |
| گفتند که موضوع شریعت نه به عقل است | زیرا که به شمشیر شد اسلام مقرر |
| گفتم که نماز از چه بر اطفال و مجانین | واجب نشود تا نشود عقل مخیر؟ |
| تقلید نپذیرفتم و حجت نهفتم | زیرا که نشد حق به تقلید مشهر |

ایزد چو بخواهد بگشاید در رحمت
 غره مشو بدان که کسی گوید
 دشواری آسان شود و صعب میسر
 زیرا که علم دینی پنهان شد
 بهمان فقیه بلخ و بخارا شد
 پذیر قول جاهل تقلیدی

حاکم خود باش و به دانش بسنج
 بنگر و با کس مکن آن ناسزا
 هر چه کنی راست به معیار خویش
 آنچه نداریش سزاوار خویش
 داور خود باش به منقار خویش
 آنچت از او نیک نیاید مکن

مر مرا آنچه خواهی که بخری فروش
 بر تتم آنچه تنت را نپسندی مپسند

ابن یمین

امیر فخرالدین محمود بن یمین‌الدین طغرای فریومدی (۷۶۹ - ۶۵۸ هـ. ق.)، که دیوانش شعرش در جنگ به غارت رفت و ناگزیر شد با گرد آوردن شعرهای پراکنده خویش دیوانی جدید تنظیم کند بر حرمت انسان تاکید دارد:

اگر دو گاو به دست آوری و مزرعه ای
 وگر کفاف معاشت نمی شود حاصل
 یکی امیر و یکی را وزیر نام کنی
 روی و شام شبی از جهود وام کنی
 کمر ببندی و بر چون خودی سلام کنی
 وز کوزه شکسته یی، دمی آب سرد
 یا خدمت چون خودی، چرا باید کرد؟
 یک نیمه نان، اگر شود حاصل
 مخدوم کم از خودی، چرا باید بود؟

باور به عظمت و شکوه انسان راهگشای دوری جستن از تنگ نظری است. سیاست، مذهب، فرهنگ و هنر برای خدمت به انسان است نه برعکس:

هزار بار پیاده اگر به کعبه روی
 هزار مسجد اگر همچو مسجد اقصی
 که بر طریق توکل سپرده باشی راه
 به دسترنج خود از خاک برکشی از راه
 به تیغ اگر برهانی ز کافر بدخواه
 به کسب خویش گرایم کنی ز راه الله
 که از درون صاحب‌دلی بر آری آه
 هزار اسیر مسلمان متقی هر روز
 هزار برهنه و گرسنه را
 ثواب اینهمه در جنب این گنه باد است

زدم از کتم عدم، خیمه به صحرای وجود
 بعد از اینم کشش طبع، به حیوانی بود
 چون رسیدم به وی، از وی گذری کردم و رفت
 قطره هستی خود را گهری کردم و رفت
 گرد بر گشتم و نیکو نظری کردم و رفت
 همه او گشتم و ترک دگری کردم و رفت
 بعد از آن در صدف سینه انسان به صفا
 با ملائک پس از صومعه قدسی را
 بعد از آن ره سوی او بردم بی ابن یمین

اگر بد کنی چشم نیکی مدار که گر خار کاری سمن ندروی
اهل عالم همه کشاورزند هرچ کارند هم چنان دروند

امام محمد غزالی

ابوحامد محمد بن احمد غزالی طوسی (۵۰۵ - ۴۵۰ هـ. ق.)، معروف به حجة الاسلام شکاک و منتقد بزرگ ایرانی، در عصر شدت منازعات سیاسی و فکری، در خراسان متولد شد. آنچه در مورد غزالی جالب توجه است او هم بعنوان فیلسوف تفکیر شد و هم فلاسفه دیگر را تکفیر کرد.

ستیز تاریخی تعبد با تعقل، دامن فلسفه را نیز می گیرد. جمال الدین ابوالفرج بن الجوزی (۵۹۷ - ۵۰۸ هـ. ق) در ستیز با فلاسفه در کتاب «تلبیس ابلیس» می گوید:

"ابلیس از آن جهت توانست فیلسوفان را بفریبد که این فیلسوفان به نظر و خرد خویش اکتفاء جستند و سخنان خود را بر بنیاد خیالات خویش مبتنی کردند و به کلام پیمبران توجهی نکردند. آنها فی المثل آفریدگار را انکار نمودند و بسیاری از آنان ثابت کردند که عالم را علتی قدیم است. لذا به قدم عالم معتقد شدند و زمین را ستاره ای در فلك پنداشتند و مدعی شدند که هر ستاره ای مانند زمین عالمی است و حتی برخی به نبودن آفریدگار جهان معتقد شدند... آنان رستاخیز بدن و عودت ارواح را انکار کردند و منکر بهشت و دوزخ جسمانی گردیدند و مدعی شدند که این سخنان را برای عوام گفته اند تا ثواب و عقاب روحانی را در یابند..."

غزالی در «تهافت الفلاسفه» در سه عرصه عمده به فلاسفه اعتراض می کند: انکار خلق شدن جهان از عدم، انکار علم خدا بر جزئیات و عدم اعتقاد به حشر جسمانی:

"حال اگر گوینده ای بگوید: اعتقادات این قوم [منظور پیروان فلسفه ارسطو مثل فارابی و ابن سینا] را به تفصیل بیان کردید، حال آیا به طور قطع به کفر آنها فتوا می دهید، و کشتن کسی را که به اعتقاد این جماعت باشد اجازه می دهید؟

گوییم: در سه مسئله از تکفیر آنها چاره نیست:

- ۱ - در مسئله قَدَم عالم، و نیز اینکه می گویند "تمام جواهر قدیم می باشند".
- ۲ - در مسئله اینکه می گویند، خدای تعالی، به جزئیات کارهای انسانها آگاهی ندارد، و تنها کلیات را می داند.
- ۳ - اینکه آنها منکر «حشر اجساد» یا «معاد جسمانی» هستند.

امام محمد غزالی با بیان اندیشه های فلسفی خود، سخت مورد حمله متعصبان قرار می گیرد و متهم به زندقه و الحاد می شود. با آنکه او از مذهب دفاع می کرد، ولی از آنجا که به عقاید صوفیه گروید و آموزش منطق را ضرور می دانست و در مجادلات فلسفی تعصب نداشت و در بسیاری از قضاوت های دینی و عرفانی و فلسفی و کلامی خود بدیع

و مستقل و معتدل بود، لذا دشمنی عجیبی را از هر سو برانگیخت تا آنجا که خود بدین نتیجه رسید که "این روزگار سخن مرا احتمال نکند" و هر آنچه می گوید "در و دیوار به معادات برمی خیزد". اعتراضات فقهای متعصب قشری آن عصر از قبیل "ابن قیم" و "ابن جوزی" به غزالی نشان می دهد که چه تنگ نظری عجیبی در آن ایام وجود داشته و چه اندازه آزاد اندیشی، پیامد مرگبار داشت.

یکی از مخالفان غزالی بنام ابوالولید طرطوشی می گوید:
"اما راجع به غزالی، من وی را دیدم و با او سخن گفتم. او را چنان یافتیم که فضایل بسیار و عقل و هوش فراوان دارد و در تمام عمرش ممارست در علوم کرده و سپس از طریقه علماء برگشته و در طریقه صوفیه در آمده و به علوم پشت پا زده و با وسواس شیطانی سر و کار پیدا کرده و چون با آراء فلاسفه و اشارات و کنایات حلاج مأنوس شده است، بر فقهای متکلمین طعن می زند و از این جهت در گیراگیر کفر و بی دینی است." (جلال الدین همائی، ۱۳۴۲)

غزالی پس از گرایش به تصوف سعه از تعصب دوری گزید و سبب همین بی تعصبی درباره او سخنان گوناگون گفتند از جمله اینکه حرام و حلال در مذهب او معلوم نیست و کس نمی داند که غزالی چه دینی دارد، اما او در جواب نوشت: "در شرعیات مذهب قرآن دارم و در معقولات مذهب برهان و هیچ کس را از ائمه تقلید نمی کنم نه شافعی بر من خطی دارد و نه ابوحنیفه بر من براتی"

آزادگی، شادی و خلاقیت همواره در تاریخ بشر قشریت، غم و انجماد فکری را در مقابل خود داشته است. موسیقی و رقص همیشه زیر ضرب قشریت عبوس بوده و است. غزالی در کتاب «کیمیای سعادت» که در آن به امور دین و دنیا از زاویه دید صوفیان می پردازد، به دفاع از سماع و موسیقی بر می خیزد و می گوید:

"روا نباشد که سماع حرام باشد، بدان سبب که خوش است؛ که خوشیها حرام نیست. و آنچه از خوشیها حرام است، نه از آن حرام است که خوش است، بلکه از آن حرام است که در وی ضرری است و فساد. چه آواز مرغان خوش است و حرام نیست. بلکه سبزه و آب روان و نظاره در شکوفه و گل خوش است و حرام نیست. پس آواز خوش در حق گوش، همچون سبزه و آب روان در حق چشم، و همچون بوی مشک در حق بینی، و همچون طعام خوش در حق ذوق، و همچون حکمت های نیکو در حق عقل؛ و هر یکی از این حواس را نوعی لذت است، چرا باید که حرام باشد؟"

نظامی عروضی

نظامی عروضی سمرقندی (درگذشت حدود ۵۶۰ هـ. ق.) در مقالت سوم علم نجوم در کتاب «چهار مقاله» خود اظهار نظری راجع به یعقوب اسحاق کندی دارد که حاکی از پهناوری افق دید اوست:

"یعقوب اسحاق کندی یهودی بود. اما فیلسوف زمانه خویش بود و حکیم روزگار خود."

انوری ابیوردی

اوحدالدین محمدبن محمد انوری (۵۸۵ - ۵۱۵ هـ. ق.) که در ابیورد به دنیا آمد، می گوید:

آن شنیدستی که روزی زیرکی با ابلهی
گفت: کاین والی شهر ما گدایی بی حیاست
گفت: چون باشد گدا آن، کز کلاش تکمه ای
صد چو ما را روزها بل سالها برگ و نواست؟
گفت: ای مسکین غلط اینک از اینجا کرده ای
این همه ربرگ و نوا دانی که آنها از کجاست؟
در و مروارید طوقش اشک اطفال من است
لعل و یاقوت ستامش خون ایتم شماس
آنکه تا آب سبو پیوسته از ما خواسته است
گر بجویی، تا به مغز استخوانش زان ماست
خواستن کدیه است، خواهی عُشر خوان، خواهی خراج
زانکه گر ده نام باشد یک حقیقت را رواست
چون گدایی چیز دیگر نیست جز خواهندگی
هر که خواهد، گر سلیمان است و گر قارون، گداست

ابن رشد

ابن رشد (۵۹۵ - ۵۲۰ هـ. ق.) که اندیشه هایش که توفانی در اروپای قرون وسطی به پا نمود و با عکس العمل شدید و خشن مقامات کلیسا و متکلمان مسیحی روبرو شد، در پاسخ به کتاب "تهافت الفلاسفه" غزالی کتاب معروف "تهافت التهافت" را نوشته است و در آن هم به اعتراضات کلامی غزالی و هم به روش سازشکارانه ابن سینا در قبال فشار عقاید مذهبی تاخته است و از ارسطو و افکارش با سر سختی دفاع کرده است. ابن رشد مورد اتهام کفر و زندقه قرار گرفت و کتاب هایش را آتش زدند. او به بقای ماده معتقد بود و تلاش داشت فلسفه ارسطو را با اسلام تطبیق دهد. حقیقت پژوهی فلسفی و در مقابله با جزم اندیشی مذهبی او، یک نوآوری برجسته ای در تاریخ تفکر بشر است. (Averroes, 1180)

ابوعلی سینا

ابوعلی سینا بن عبدالله (۴۲۸-۳۷۰ ه. ق.)، نابغه مشرق و یکی از بزرگ ترین دانشمندان و اندیشه وران ایران و جهان است. در دورانی که خرافه و تعبد حاکمیت بلامنازع داشت، بر دانش و عقل تاکید می ورزید. قشریون در سراسر تاریخ علوم معقول (فلسفه و علوم طبیعی) را در برابر علوم منقول (اخبار و حدیث) قرار داده و نسبت به آن نظر نامساعد داشتند و دارند. تنگ نظران او را به کفر متهم می کنند و او در موضع دفاعی می گوید:

کفر چو منی گزاف و آسان نبود محکم تر از ایمان من ایمان نبود
در دهر چو من یکی و آنهم کافر پس در همه دهر یک مسلمان نبود

با این دو سه نادان که چنان میدانند از جهل که دانای جهان آنانند
خرباش که این جماعت از فرط خری هر که او نه خراست کافرش میخوانند

ظاهراً ابن سینا هم برای فرار از خستگی و بی خوابی و سستی، شرابی می خورد.
ابن القفطی در «تاریخ الحکماء» از او نقل می کند:

شراب را چه گنه گر که ابلهی نوشد؟ گهی به تیغ برد دست و گه به سوی نجق
چو بوعلی می ناب ار خوری حکیمانه به حق که وجودت به حق شود ملحق
حلال گشت به فتوای عقل بر دانا حرام گشت به فتوای شرع بر احمق

داستان دیدار ابوعلی سینا استاد منطق و حکمت که از طریقه مشاء که پایه اش به دلیل عقلی است، و شیخ ابوسعید ابوالخیر که ذوق اشراق داشت و معتقد بود که علم باید به مقام شهود رسد، شنیدنی است. هم این دیدار و هم ارزیابی آن از سوی ابوعلی و ابوسعید نشانه وسعت مشرب این دو بزرگوار است. در کتاب اسرار التوحید آمده است:

"خواجه بوعلی با شیخ در خانه شد و در خانه فراز کردند و سه شبانه روز با یکدیگر بودند بخلوت و سخن می گفتند که کس ندانست، و نیز به نزدیک ایشان در نیامد مگر کسی که اجازت دادند و جز به نماز جماعت بیرون نیامدند. بعد از سه شبانه روز خواجه بوعلی برفت، شاگردان از خواجه بوعلی پرسیدند: که شیخ را چگونه یافتی؟ گفت: هر چه من می دانم، او می بیند، و متصوفه و مریدان شیخ چون به نزدیک شیخ در آمدند. از شیخ سؤال کردند: که ای شیخ بوعلی را چون یافتی؟ گفت: هر چه ما می بینیم او می داند."

ابن سینا در اواخر عمر خود نظرات فلسفی مشائی خود را به شکل فلسفه مشرقی فرمول بندی کرد. او اصول عقاید فلسفه مشائی را منکر نمی شود، بلکه آنرا به شکلی تعبیر می کند که جهان عقلانی ارسطوئیان به صورت معبدی جهانی در می آید که در هر تمثیلی به انسان مربوط می شود و در تعالی روحانی وی و نیل به حقیقت وظیفه ای ایفا می کند. صد و پنجاه سال بعد فلسفه مشرقی ابن سینا مقدمه فلسفه اشراقی سهروردی می شود.

نظامی گنجوی

نظامی گنجوی شاعر و داستان‌سرای بزرگ (۶۱۴ - ۵۳۰ هـ. ق.) علوم و معارف زمان خود را عمیقاً مطالعه کرد. او بر ادبیات فارسی، زبان و ادبیات عرب، نجوم و هیئت، موسیقی، قرآن، حدیث، حکمت و عرفان تسلط داشت.

در سراسرتاریخ دو چیز با وجود منع شدید ازسوی شریعت، همواره مورد توجه و اقبال و عنایت مردم بوده یکی شراب، دیگری دیگر غناء. این دو چیز را نه تنها عامه ی مردم پسندیده اند بلکه عاقلان و فرزندگان همه ی اقوام با رعایت اعتدال و ادب ستوده اند و خود نیز از آن دو بهره مند شده اند. اما چرا این کار را انجام داده اند؟ برای آنکه ظاهراً برای گریز از دردها و غم‌ها و غصه‌های زندگانی پناهگاهی بیابند و از دیو وحشت و غم لحظه‌ای بیاسایند و دست کم زمانی فارغ و آزاد باشند. نظامی فتوای حلال بودن می را صادر کرده و در «لیلی و مجنون» می گوید:

| | |
|---------------------------|-----------------------------|
| در مذهب عاشقان حلال است | آن می که چو اشک من زلال است |
| تا باز گشاید این دل تنگ | در می به امید آن زخم چنگ |
| خواهم که ز شیر گم کنم راه | شیربست نشسته بر گذرگاه |

با حربه دانش و تعقل می توان بر تعبد و جهل چیره شد. حکیم نظامی به درستی جوانان را به دانش اندوزی تشویق می کند:

| | |
|----------------------------|-------------------------|
| ای چارده ساله قره‌العین | بالغ نظر علوم کونین |
| آن روز که هفت ساله بودی | چون گل بچمن حواله بودی |
| و اکنون که بچارده رسیدی | چون سرو بلوچ سرکشیدی |
| غافل منشین نه وقت بازیست | وقت هنر است و سرفرازیست |
| دانش طلب و بزرگی آموز | تا به نگرند روزت از روز |
| چون شیر به خود سیر شکن باش | فرزند خصال خویشتن باش |
| دولت طلبی، سبب نگه دار | با خلق خدا ادب نگه دار |

گر چه من عاجزم اما تو ستمکار مباش / با من آن کن که اگر با تو رود بیسندی

| | |
|-----------------------------|---------------------------|
| پیر و جوان بر خطر از کار تو | شهر و ده آزرده ز پیکار تو |
| من که چنین عیب شمار توام | در بد و نیک آینه دار توام |
| آینه چون نقش تو بنمود راست | خود شکن آینه شکستن خطاست |

| | |
|----------------------------|--------------------------|
| عمر به خشنودی دل‌ها گذار | تا ز تو خشنود بود کردگار |
| هر که به نیکی عمل آغاز کرد | نیکی او روی بدو باز کرد |

نه با جان کسی با جان خود کرد
که هر که چاه کند افتاد در چاه

منادی شد جهان را هر که بد کرد
مگر نشنید از فراش این راه

نکند کس عمارت گل خویش
کس نگوید که دوغ من ترش است

هست خوشنود هرکس از دل خویش
هر کسی در بهانه تیز هُش است

سیف الدین باخرزی

سیف الدین ابوالمفاخر سعید بن مظفر باخرزی (در گذشت ۶۵۸ هـ. ق.) ملقب به شیخ العالم از عارفان معروف قرن هفتم هجری است. وی معاصر منکوقآن پسر تولی خان مغول بود. می گوید:

سنگی دیدم نهاده آنجا بر سنگ
واگر دیدم سنگ زنان بر دل تنگ

کردم به طواف خانه یار آهنگ
چون بود تهی ز یار، ناکرده درنگ

عنصر المعالی کیکاوس

امیر عنصر المعالی کیکاوس بن قابوس بن وشمگیر (۴۸۱ - ۴۱۲ هـ. ق.) در «قابوس نامه» حرمت حریم خصوصی را پاس می دارد:

مستی چو کنی در خانه کن، چه آنچه را که زیر آسمانه [سقف خانه] توان
کرد زیر آسمان نتوان کرد...

من منفعت نه همه از دوستان یابم، بلکه از دشمنان نیز یابم از آنچه اگر [در]
من فعلی زشت بود، دوستان به موجب شفقت بیوشانند تا من ندانم، و دشمن بر
موجب دشمنی بگوید تا مرا معلوم شود؛ این فعل بد را از خویشتن دور کنم،
پس آن منفعت از دشمن یافته باشم نه از دوست. تو نیز دانش آموخته باشی که
از دانایان.

دیگر، تندی و تیزی عادت مکن و زحلم خالی مباش و لکن یکباره چنان مباش
نرم که از خوشی و نرمی بخوردندت و نیز چنان درشت مباش که هرگز به
دست نسیاوندت [پساویدن: لمس کردن]. و با همه گروه موافق باش که به
موافقت از دوست و دشمن مراد حاصل توان کرد. و هیچ کس را بدی میاموز
که بد آموختن دوم بدی کردن است. و اگر چه بی گناه، کسی تو را بیازارد تو
جهد کن تا تو او را نیازاری که خانه کم آزاری در کوی مردمی است. و اصل
مردمی گفته اند که کم آزاری است. پس اگر مردمی کم آزار باش.

اندر یاد کردن پندهای نوشروان عادل.... آخر گفت: فاسق متواضع این جهان جوی بهتر از عابد متکبر آن جهان جوی..... آخر گفت: اگر خواهی که نیکوترین و پسندیده ترین مردمان باشی آنچه بخود نپسندی بکس مپسند.

ابن عربی

ابن عربی (۶۳۸ - ۵۶۰ هـ.ق.) بنیان‌گذار عرفان نظری، سعی کرد اندیشه تصوف را به نوعی فلسفه تبدیل کند. (عرفان را می‌توان سه دسته تقسیم کرد: نظری، قلبی و یا تعبدی) مشاجرات او با فقها منجر تکفیر و تهدید به مرگ او شد. ناچار به مکه پناه برد. نظریه وحدت وجود ابن عربی تأثیری ژرف بر اندیشمندان ایرانی داشت. اندیشه هایش بسیار روادارانه و به دور از تعصب است:

چه بسا کسی که بر زمین راه می‌پوید و زمین لعنتش می‌کند و چه بسا که بر خاک سجده می‌نماید و خاک آن را نمی‌پذیرد. چه بسا دعاکننده‌ای که کلامش از زبان تجاوز نمی‌کند. بسا دوستدار خدا در کنشت و کلیسا و بسا دشمن خدا در مسجد! کامل، ملزم نیست که در هر چیز و در هر مرحله تمام باشد. انسان کامل دانایی، نادان ست و اتصاف به اضداد، صفت خدایی است. شفقت بر خلق خدا واجب‌تر از غیرت بر دین خدا است.

ابن عربی در «فصوص الحکم» می‌گوید: "هر بنده ای درباره ی خدای پروردگار خویش اعتقادی خاص پیدا کرده است و آن را به اندازه ی ذوق و نظر در نفس خود دریافته است و از این روی، اعتقاد درباره ی خدایان مانند خود خدایان، مختلف و گوناگون شده است. ولی همه ی این اعتقادات صورت هایی از یک اعتقاد است و آن اعتقاد به خداست."

ابن عربی در دیوان «ترجمان الاشواق» [شرح آرزومندیها] که در ۶۱۰ هـ.ق. در حلب به سبب این اثر، با اتهامات و انتقادات سختی مواجه شد و برخی از فقیهان بر وی خرده گرفتند که او در این کتاب نظرش به زیباییهای ظاهری و شهوانیت است، بیانی روادارانه دارد که حاکی از سعه صدر اوست:

| | |
|-------------------------------|----------------------------|
| اگر من پیش از این یک خام بودم | همه با دوستان دژکام بودم |
| کنون حالی دگر پیدا شد از غیب | همه اهل مذاهب گشت بی عیب |
| دلّم هر صورتی را شد پذیرا | چراگاه غزالان، دیر ترسا |
| بلی عاشق شدم، چون عاشق مست | پذیرد هر چه معشوق کرده است |

ابن عربی سماع را مجاز می‌شمارد. یکی از پیروان ابن عربی، موسوم به عبدالحمید بن معین الدین قتالی رفاعی تبریزی، از روی گفته ی ابن عربی، سماع را به سه قسم تقسیم کرده و برای هر یک نشانه ای بر شمرده است:

۱. سماع طبیعی: که در آن نفس، به واسطه ی قوای جسمانی، اصوات حسی را می‌شنود و شوق و طرب می‌یابد

۲. سماع روحانی: که در آن روح از استماع هم آهنگی در آثار صنع الهی طربناک می گردد.
 ۳. سماع الهی: که در آن سر و باطن انسان کلمات الهی را بلاواسطه از هر ذره ای از ذرات کاینات می شنود، و هر لحظه حیرتش افزوده می گردد

عبدالرحمان جامی

نورالدین عبدالرحمن جامی (۸۹۸ - ۸۱۷ هـ. ق.) در «بهارستان» می نویسد: در مجلس کسری سه کس از حکما جمع آمدند: فیسلوف روم و حکیم هند و بوذرجمهر. سخن به اینجا رسید که سخت ترین چیزها چیست؟ رومی گفت: "پیری و سستی با ناداری و تنگدستی" هندی گفت: "تن بیمار با اندوه بسیار" بوذرجمهر گفت: "نزدیکی اجل با دوری از حسن عمل" همه به قول بوذرجمهر رضا دادند و از قول خویش بازآمدند.
 نمونه های از اشعار جامی:

| | |
|---|--|
| شیخ خودبین که به اسلام برآمد نامش خویش را واقف اصرار شناسد لیکن دام تزویر نهاده خدایا میسند | نیست جز زرق و ریا قاعده اسلامش نه ز آغاز وقوف است و نه از انجامش که فتد طایر فرخنده ما در دامش |
|---|--|

| | |
|---|---|
| گر خاک سر کوی مذلت باشی به زانکه به زرق خودنمایی صدسال جامی این زهد و خودنمایی چند دام بگسل به دوست گیر آرام | رسوا شده شهر و محلت باشی افسونگر هفتاد و دو ملت باشی زهد دام است و خودنمایی بند بند بشکن به عشق جو پیوند |
|---|---|

| | |
|--------------------------------|-----------------------------------|
| سر توحید جدا باشد و افسانه جدا | نظم جامی دیگر و گفته واعظ دگر است |
|--------------------------------|-----------------------------------|

| | |
|-----------------------------------|------------------------------------|
| در همه شهر بدین شیوه شد انگشت نما | بسکه زاهد به ریا سبچه صد دانه شمرد |
|-----------------------------------|------------------------------------|

| | |
|------------------------------|------------------------------|
| که دامی هست هر جا دانه ی هست | مخور جامی فریب سبـحـه خوانان |
|------------------------------|------------------------------|

| | |
|------------------------------------|------------------------------------|
| ترسـمـت دست نـگـیرد به قیامت تسبیح | تحفه ی لایق جانان به کف آر ای زاهد |
|------------------------------------|------------------------------------|

| | |
|--------------------------------|--------------------------------|
| دوبار مار خردمند را، زیک سوراخ | ز شیخ شهر حذر جامیا که می نگزد |
|--------------------------------|--------------------------------|

دلق صد پاره وسجاده صد رنگ به دوش
 شیخ ما بین که اعجوبه دوران افتاد

سبحه در گردن، عصا در کف مصلا برکتف
 پای تا سر شهرت جوی ما مکر است و شید

می فروشی هرچه است از خود فروشی بهتر است
 چند عیب می فروشان میکنی ای خود فروش

چو هست مایه واعظ چو همت او پست
 از ان چه سود که سازد بلند منبر خویش

از زرق و حيله دام به هر سونهاده اند
 تا آورند مرغ دل جاهلی به دام

لاف جمعیت دل میزنی ای شیخ ولی
 چند دعوی که چو خاصان شده ام شهره شهر

به راه خود مخوان ای شیخ مارا
 اگر از ریش کس درویش بودی

شیخ خودبین که به اسلام برآمد نامش
 دام تزویر نهاده است خدا را میسند

کشتزاری است عجب عرصه ی گیتی گه در او
 هر که را می نگری کشته ی خود می درود

قشریت مذهبی ایران (چه سنی قبل از حکومت صفوی و چه شیعه پس از به قدرت رسیدن صفوی) برخورد عقیدتی و یا مخالف را بر نمی تابد و هر گونه اندیشه و عملی که رنگ انتقاد، نارضایتی و مخالفت با بنیادها و ارزش های خود ببیند در نطفه خفه می کند. حتی عارف بلند آوازه چون جامی پروای بیان عقاید خود را ندارد. قشری شریعتمدار قدرت بسیج شده عوام را برای تکفیر و تعزیر آزادگان پشت خود دارد:

منع واعظ ز خرافات، ز غوغای عوام
 نتوانیم، ولیکن به دل انکار کنیم

بابا فغانی

بابا فغانی (درگذشت (۹۳۵ هـ. ق.) می گوید:

اگر محبت اسلام داری ای زاهد درآ به کوچه پاکان که راه دین این است

بنام ننگ مقید مشو که زاهد شهر هزار طعنه زهرکس برای نام شنید

سبحه را بگسل فغانی گریشیمان گشته ی کانچه در تسبیح زاهد نیست در زنار هست

وحشی بافقی

کمال الدین بافقی (۹۹۷ - ۹۳۰ هـ. ق.) متخلص به وحشی برای درک افکار، شرایط روح و احساسات دیگران همدلی (empathy) می طلبد و می گوید:

| | |
|--------------------------------|-----------------------------------|
| به مجنون گفت روزی عیب جویی | که پیدا کن به از لیلی نکویی |
| که لیلی گرچه در چشم تو حور است | به هر عضوی ز اعضایش قصور است |
| ز حرف عیب جو مجنون بر آشفت | در آن آشفتگی خندان شد و گفت |
| تو کی دانی که لیلی چون نکویست | کزو چشمت همه بر زلف و روی است |
| تو مو بینی و مجنون پیچش مو | تو ابرو او اشارت های ابرو |
| تو قد بینی و مجنون جلوه ی ناز | تو چشم او نگاه ناوک انداز |
| تو لب بینی و دندان که چون است | دل مجنون ز شکر خنده خون است |
| کسی کاو را تو لیلی کرده ای نام | نه آن لیلی است کز بر من برده آرام |
| اگر بر دیده ی مجنون نشینی | به غیر از خوبی لیلی نبینی |

فیض کاشانی

ملا محسن فیض کاشانی (۱۹۰۱ - ۱۰۰۷ هـ. ق.) دلی پر خون از زهد فروشان دارد:

از دست زاهدان تر وزاهدان خشک صحرا و کوه وناله و افغانم آرزوست
می گویند ستایش می و معشوق در اشعار شعرا و عرفا معنی مجازی دارد و شراب
و یار مد نظر نیست. نظر شما چیست؟

| | |
|-----------------------------------|-------------------------------------|
| پاران می ام زبهر خدا در گلو کنید | آلوده غم به می ام شست و شو کنید |
| ابریق می دهید مرا تا وضو کنم | در سجده ام به جانب میخانه رو کنید |
| وقت رحیل سوی من آرید ساغری | رنگم چو زرد شد به می ام سرخ رو کنید |
| تابوت من ز تاک و کفن هم ز برگ تاک | در میکده به باده مرا شستشو کنید |
| تا زنده ام نمی روم از میکده برون | بعد از وفات نیز بدان سوم رو کنید |
| دردی کشان! ز هم چو بپاشد وجود من | در گردن شما که ز خاکم سبو کنید |

بی بادگان چو مستی تان آرزو شود آییـد و خاک مقبره فیض بو کنید

عمرانی

عمرانی قرن دهم

ای علم نخوانده پیش استاد نگرفت ز پیر عقل و ارشاد
مشغول به طاعت ریایی مغرور شده به خودنمایی

ای خانه خراب این دوکان چیست؟ تاچند به این حیل توان زیست؟
صوفی که نه پاک و صاف باشد آن به که به زیر خاک باشد!
عابد که عبادت از ریا کرد آن نیست عبادت، او خطا کرد

مولانا ترکی قلندر

مولانا ترکی قلندر

از برای اعتقاد خلق ای دنیا پرست گه کنار بام و گه در رهگذر خوانی نماز
تا ببیند شاه رو! در مسجد شاهی نشین گر به امید وصول سیم و زر خوانی نماز

رضی آرتیمانی

رضی آرتیمانی شاعر قرن یازدهم (۱۳۰۷ -

ه. ق.) حاجی به هرزه راه بیابان گرفته است
صوفی بیا که کعبه مقصود در دل است

دلم سوخت بر حال زاهد بسی که بیچاره تر زو ندیدم کسی
ز کسوی خرابات آواره ی زبان بسته حیوان بیچاره ی
ندانم چه دیدست از زنده گی؟ نمیرد چرا خود زشرمنده گی؟
من این دین سالوس رامنکرم مسلمانی ار این بود کافرم

بسمل شیرازی

حاج علی اکبر نواب شیرازی (۱۲۶۳ - ۱۱۸۴ ه. ق.) که به «بسمل» تخلص می کرده، از فضلاي بزرگ عهد ناصرالدینشاه قاجار می گوید:

داستان عشق یک افسانه نبود بیش و لیک هر کسی طور دگر می گوید این افسانه را

پیرزاده مشهدی

پیرزاده مشهدی قرن یازدهم

دود بهر یک لقمه نان کو به کوی
چو پالان گران خرقه دوزی کند
به زهد ریایی شکست آوریم

کسی راکه نبود جوی آبروی
فش وریش را دام روزی کند
بیا تا صراحی بدست آوریم

نظام دستغیب

نظام دستغیب قرن یازدهم (۱۳۰۹ - ه.ق.) زاهد ریاکار را اینگونه نقد می

کند:

که از جان زاهد برآرم دمار
ولی دایم از ساغر کبر مست
گره در دل سبچه از دست اوست
کند بهر تحسین مردم نماز

بده ساقی آن آتش آبدار
به ظاهر بود دشمن می پرست
شمار درم ذکر پیوست اوست
نه با عشق ربطش نه میلش به ساز

در سیستم بسته ای که کرامت انسان شناخته نیست، آزادگان با تنگ نظران مقابله به مثل می کنند. با آنها با همان زبان و واژه های خودشان سخن می گویند:

سوهان دل ماست زبان در دهن او
از ننگ نسوزد سر مویی ز تن او
کافی بود از بهر عذابش کفن او

واعظ که خراشد دل ما از سخن او
دانم که پس از مردن او آتش دوزخ
هر تار شود ماری ونیشی زند او را

کلیم کاشانی

میرزا ابوطالب کلیم کاشانی (درگذشت ۱۰۶۱ ه.ق.) از اینهمه فرقه گرائی در عجب

است:

کس ز هفتاد و دو ملت این معما حل نکرد کاین همه مذهب چرا در دین یک پیغمبر است

زاهد از آب خرابات همان به که نخورد حیف ناپاک خورد آب بدان پاکی را

در آب و خاک زاهد دلمرده فیض نیست آب و گل وجود گر از کوثر آورد

شب آدینه به دروازه میخانه شهر شیخ پنهان رود و از در بازار آید

ما ز آغاز و ز انجام جهان بی خبریم

اول و آخر این کهنه کتاب افتادست

نجم الدین زرکوب

نجم الدین ابوبکر محمد پسر مودود ظاهری مشهور به نجم الدین زرکوب (درگذشت ۷۱۲ هـ. ق.) از شاعران متصوف رساله ای در بیان فتوت به فارسی، بنام "کتاب الفتوه" نوشته است. اشعار زیر نمایشگر سعه صدر و رواداری اوست:

| | |
|---------------------------------|-------------------------------|
| دشمن ما را سعادت یار باد | روز و شب با عز و نازش کار باد |
| هر که کافر خواند ما را گو بخوان | او میان مؤمنان دیندار باد |
| هر که خاری می نهد در راه ما | خار ما در راه او گلزار باد |
| هر که چاهی میکند در راه ما | چاه ما در راه او هموار باد |
| هر که ملک و مال ما را حاسد است | ملک و مالش در جهان بسیار باد |
| هر کرا مستی زرکوب آرزوست | گو که ما مستیم او هشیار باد |

بابا افضل کاشانی

افضل الدین محمد حسین کاشانی معروف به بابا افضل (درگذشت ۶۶۷ هـ. ق.) بر خود شناسی تاکید دارد و می گوید:

| | |
|-------------------------------|--------------------------------|
| ای آنکه تو طالب خدائی، بخود آ | از خود بطلب کز تو جدا نیست خدا |
| اول بخود آ، گر بخود آئی، بخدا | اقرار نمائی، به خدائی خدا |

| | |
|--------------------------|--------------------------|
| شب مهتاب، ابر پاره پاره | شراب خُرو می در پیاله |
| رفیقون قدر یکدیگر بدونین | خدا کی می دهد عمر دوباره |

| | |
|------------------------------|------------------------------------|
| آنرا که حلال زادگی عادت اوست | عیب دگران به چشم او خوب و نکوست |
| معیوب همه، عیب کسان می جوید | از کوزه همان برون تراود که در اوست |

| | |
|--------------------------------|-----------------------------------|
| گفتم همه ملک حسن سرمایه تست | خورشید فلک چو ذره در سایه تست |
| گفتا غلطي ز ما نشان نتوان یافت | از ما تو هر آنچه دیده ای مایه تست |

محمد عوفی

سدید الدین محمد عوفی (۶۳۵ - ۵۷۲ ه. ق.) در «جوامع الحکایات و لوامع

الروایات» می نویسد:

گویند در بصره رئیسی بود و روزی در باغ چشمش بر زن باغبان افتاد. آن زن در غایت حسن و در نهایت عفاف بود و باغبان را کاری فرمود تا از او دور شد. زن را گفت: "برو و درها را ببند." زن رفت و باز آمد و گفت: "همه درها را بستم الا یک در نمی توان بست." گفت آن کدام است؟ گفت: آن دری است که میان تو و آفریدگار است که به هیچ سیبل آن در بسته نشود. رئیس چون این سخن بشنید، استغفار کرد و به توبت و انابت مشغول شد.

عمر خیام

حکیم غیاث الدین ابوالفتح عُمَر بن ابراهیم خیام نیشابوری (۵۱۷-۴۳۰ ه. ق.) اندیشمند سترگ و آزاد اندیش به شدت مورد حمله قشریون و ارتجاع قرار گرفت. قفطی در «تاریخ الحکماء» تصویری گویا از روزگار سخت خیام ارائه می کند:

"معاصران زبان به قدح او گشودند و در دین و اعتقادش سخن گفتن آغازیدند، چندانکه خیام به وحشت افتاد و عنان زبان و قلم بگرفت و به عزم حج از شهر نیشابور برون رفت و پس از آنکه از کعبه بازگشت در کتمان اسرار خویش اصرار ورزید و ظواهر شرع را مراعات می کرد."

وی علاوه بر ریاضی و نجوم، در فلسفه، تاریخ جهان، زبان شناسی و فقه نیز متبحر بود. علوم و فلسفه یونان را تدریس می کرد و دانشجویان را به ورزش جسمانی و پرورش نفس تشویق می کرد. از همین رو، بسیاری از صوفیان و عارفان زمان او را به خود نزدیک می یافته اند. در مقابل اکثر فقها و علمای دین با او مخالف بودند و گاه نیز حکم به تکفیر او دادند، هرچند که تکفیر کنندگان هنوز شعر او را ندیده بودند. خیام معتقدات دینی را با بینش خاص خود که مبتنی بر دقایق فلسفی بود بررسی می کرد، شک درباره وجود خدا و جهان دیگر و بقای روح و قیامت، در ذهن خیام او را از یقین مذهبی باز می داشت:

قومی متفکرند در مذهب و دین قومی متحیرند در شک و یقین
ناگاه منادی در آید ز کمین کای بیخبران، راه نه آنست و نه این

خیام در مقدمه کتاب جبر و مقابله دوران و معاصران ریاکار خود را با دقت ترسیم می کند:

"اگر مشاهده کنند که کسی متوجه طلب حق است و شیوه او راستی است و در ترک باطل و دروغ و خودنمائی و مکر و حيله، جهد و سعی دارد، او را استهزاء و تحقیر می کنند."

اما خیام بدون پردهپوشی می گوید:

گویند بهشت و حور عین خواهد بود
گر ما می و معشوقه گزیدیم چه باک؟
می خوردن و گرد نیکوان گردیدن
گر عاشق و مست دوزخی خواهد بود
انجا می ناب و انگبین خواهد بود
چون عاقبت کار چنین خواهد بود
به زانکه به رزق زاهدی ورزیدن
پس روی بهشت کس نخواهد دیدن
با این همه مستی ز تو هشیار تریم
انصاف بده، کدام خونخوار تریم؟
ای صاحب فتوی ز تو پرکار تریم
تو خون کسان خوری و ما خون رزان

ترس از تکفیر اندیشمندان را از بیان افکار و عقاید خود در سراسر تاریخ باز داشته است. قشریون حتی نوشته و گفته شدیداً خودسانسور شده متفکران را، در آتش سوختند و با آب شستند:

خورشید به گل نهفت می نتوانم
از بحر تفکرم برآورد خرد
اسرار جهان، چنانکه در دفتر ماست
چون نیست در این مردم نادان، اهلی
در دایره ای کامدن و رفتن ماست
کس می نزند دمی در این معنی راست
جامی است که عقل آفرین می زندش
این کوزه گر دهر چنین جام لطیف
دوران جهان بی می و ساقی هیچ است
هر چند در احوال جهان می نگریم
گر می نخوری طعنه مزن مستان را
تو غره بدان مشو که می می نخوری
در فصل بهار اگر بتی حور سرشت
هر چند به نزد عامه این باشد زشت
شادی بطلب که حاصل عمر، دمی است
احوال جهان و اصل این عمر چه هست؟
یکدست به مُصحفیم و یکدست به جام
مائیم در این گنبد فیروزه خام
شک خیام، شاعر، آزاده و اندیشمند، ظاهری است. این شک بر شناخت و یقین
علمی، اجتماعی، انسانی و عرفانی است و ستیزی است فعال با دینمداران قشریگرا:
اسرار ازل را نه تو دانی و نه من
هست از پس پرده گفتگوی من و تو
ای دل تو به اسرار معما نرسی
اینجا به می لعل بهشتی می ساز
و اسرار زمانه، گفت می نتوانم
دری که ز بیم، سفت می نتوانم
گفتن نتوان، که آن وبال سر ماست
نتوان گفتن هر آنچه در خاطر ماست
آن را نه بدایت و نه نهایت پیداست
کاین آمدن از کجا و رفتن به کجاست
صد بوسه ز مهر بر جبین می زندش
می سازد و باز بر زمین می زندش
بی زمزمه نای عراقی هیچ است
حاصل همه عشرت است و باقی هیچ است
بنیاد مکن تو حيله و داستان را
صد لقمه خوری که می غلام است آنرا
یک ساغر می دهد مرا بر لب کشت
سگ به ز من است اگر برم نام بهشت
هر ذره ز خاک کیقبادی و جمی است
خوابی و خیالی و فریبی و دمی است
گه مرد حلالیم و گهی مرد حرام
نه کافر مطلق، نه مسلمان تمام
در نکته زیرکان دانا نرسی
کانجا که بهشت است، رسی یا نرسی

ابر آمد و باز سر سبزه گریست
این سبزه که امروز تماشاگاه ماست
بی باده گلرنگ نمی باید زیست
تا سبزه خاک ما تماشاگاه کیست
لب بر لب کوزه بردم از غایت آز
لب بر لب من نهاد و می گفت به راز
تا زو طلبم واسطه عمر دراز
می خور که بدین جهان نمی آئی باز
یک جرعه می ز ملک کاووس به است
هر نعره که رندی به سحرگاه زند
وز تخت قباد در مسند طوس به است
از طاعت زاهدان سالوس به است
آیا می توان شکوه و آزادگی انسان را بهتر از این توصیف کرد:

گردون نگری ز قد فرسوده ماست
دوزخ شرری ز رنج بیهوده ماست
جیحون اثری ز اشک آلوده ماست
فردوس دمی ز وقت آسوده ماست
خیام مرگ خود را شکوهمند وصف می کند و وصیت می کند:

ای هم نفسان مرا ز می قوت کنید
چون در گذرم به می بشوئید مرا
وین چهره کهرباء چو یاقوت کنید
وز چوب رزم تخته تابوت کنید
چون در گذرم به باده شوئید مرا
خواهید به روز حشر یابید مرا
تلقین ز شراب ناب گوئید مرا
از خاک در میکده جوئید مرا

به نظر می رسد علاقه خیام به شراب توجیه علمی نیز داشت. او در رساله «نوروز نامه» در گفتار "اندر منفعت شراب"، خاصیت جسمی، روانی و اجتماعی شراب را اینگونه بر می شمارد:

دانان طب چنین گفته اند چون جالینوس و سقراط و بقراط و بوعلی سینا و محمد زکریا که هیچ چیز در تن مردم نافع تر از شراب نیست، خاصه شراب انگوری تلخ و صافی، و خاصیتش آنست که غم را ببرد و دل را خرم کند و تن را فربه کند و طعامهای غلیظ را بگوارد و گونه‌رو سرخ کند و پوست تن را تازه و روشن گرداند و فهم و خاطر را تیز کند و بخیل را سخی و بددل را دلیر کند و خورنده شراب را بیماری کم کند و اغلب تندرست باشد از جهت آنک تبها و بیماری که از خلطهای لزج و فاسد تولد کند (و سبب آنک) میخواره را گاه گاه می افتد و گاه اسهال نگذارد که خلط بد در معده گرد آید و گروهی زیرکان شراب را محک مرد خوانده اند و گروهی ناقد عقل و گروهی صراف دانش و گروهی معیار هنر و بزرگان شراب را صابون الهم خوانده اند و گروهی مفرح الغم و هر که پنج قدح شراب ناب بخورد آنچه اندروست از نیک و بد سر آید و گوهر خویش پدید کند و بیگانه را دوست گرداند و اندر دوستی بیفزاید و اگر خود او را همین خاصیت است که دوستان را بهم بنشانند.

شهاب الدین سهروردی

شهاب الدین یحیی بن امیرک سهروردی (۵۴۹ - ۵۷۸ ه.ق.)، اندیشمند سترگ و صاحب مکتب در ۳۶ سالگی متهم به الحاد شد و به دست ملک الظاهر پسر صلاح الدین ایوبی کشته شد. دکتر قاسم غنی در کتاب «تاریخ تصوف در اسلام» دوران سهروردی چنین توصیف می کند که شباهتی شگفت با دوران ما دارد:

"مخصوصاً در قرن ششم از نظر منافع شخصی و اداره معاش، "علوم مذهبی" اهمیت بسیار داشته است؛ زیرا تنها علمی که در آن قرن می توانسته بیش از هر چیزی معاش شخصی را تأمین کند دینی بود، یعنی با دانستن علوم قرآنی، فقه، حدیث، شخص به مقام قضا و وعظ و امامت جماعت و محدثی و مذكری و تدریس در مدارس می رسیده و به امراء و ملوک نزدیکی پیدا می کرده و مورد اعجاب و احترام خلق واقع می شده و به راحتی زندگی می کرده است. در صورتیکه مشتغلین به علوم عقلی و فلسفی، به فقر و بینوائی بسر می بردند و همان دانائی و حکمتشان مایه نکبت و ادبار می گشت و غالباً مورد مزاحمه فقها و تفسیق و تکفیر آنها می شدند حتی بزرگانی از قبیل شیخ شهاب الدین سهروردی مؤلف حکمت الاشراق جان بر سر آزادی فکر و پیروی از فلسفه می نهند."

سهروردی کرامت و شان انسان را به حد اعلا می ستاید و آن را آئینه وجود خدا می

داند:

| | |
|--------------------------------|--------------------------------|
| در جستن جام جم جهان پیمودم | روزی ننشستم و شبی نغنودم |
| ز استاد چو راز جام جم بشنودم | آن جام جهان نمای جم من بودم |
| هان تا سررشته خود گم نکنی | خود را ز برای نیک و بد گم نکنی |
| رهر و توئی و راه توئی، منزل تو | هشدار که راه خود بخود گم نکنی |

"راسیونالیسم" و "تفلسف" شیخ اشراق با مزاج و مذاق عرفاء که شهود و اشراق را امری فطری و وجدانی میدانند، نه اکتسابی و استدراکی، سازگار نیست. به همین جهت است سهروردی حلقه ی واسطه مشائیون ما که چندان مشائی نیستند و بیشتر نوافلاطونی هستند و عرفاء ماست که ایراسیونالیسم و انتونئیویسم صرف را برگزیده اند و با وجود این اختلاف ها، وجه شبه در افکار آنها عمده است.

سهروردی در ضمن بیان مراتب و درجات حکیمان الهی در ایران بعد از اسلام نام بایزید بسطامی و حسین منصور حلاج و شیخ ابوالحسن خرقانی را در ردیف اول قرار داده و می نویسد:

و اما خمیره حکمای خسروانی در سلوک به سیار بسطام بایزید بسطامی رسید و پس از او به جوانمرد بیضاء حسین منصور حلاج و بعد از ایشان به جوانمرد آمل ابوالعباس قصاب و جوانمرد خرقان ابوالحسن خرقانی و ابوسعید ابوالخیر و از جمله خمیره های حکیمان خسروانی، خمیره ای است که با طریقه ای از خمیره های پیروان فیثاغورس و انبازقلس و اسقلیبوس در زبان

نگهبانان کلمه حقیقت سری یا راز هستی در سرزمین های غربی و شرقی حکمت امتزاج یافت و بدست اشخاصی افتاد که به آرامش و اطمینان بدان تکلم کردند یعنی صاحب قدرت و تصرفات عجیب شدند که سرگذشتشان در افسانه ها آمده است.

مشائیون، اشراقیون، عرفا و متکلمین

فلاسفه در ایران عمدتاً زیر شمشیر دموکلووس تهمت به کفر و زنداقه قرار داشتند. آنها مجبور به تظاهر شدید به دینداری در کردار، گفتار و نوشتار بودند. چالش نظری مشائیون، اشراقیون، عرفا و متکلمین، صرف نظر از برخی تهمت زنی ها، یکی را منابع مهم نیل به حقیقت و راهگشای گفتگو بجای توسل به قهر است.

در فلسفه کلاسیک ایرانی ادارک کلیات "علم" نامیده می شود و ادراک جزئیات "معرفت". جدال نظری مشائیون، اشراقیون، عرفا و متکلمین در باره مسئله "حصول علم" بیانگر ژرفش ایمان این جریانان به توانائی درک انسان است. این دیدگاه تاثیر مستقیم در کرامت انسان و جدال بین "تعبد" و "تعقل" دارد.

مشائیون برای نیل به علم و معرفت بر بحث، برهان، استدلال منطقی و تعقل تاکید دارند و کوشش به رسیدن به "علم الیقین" دارند. مشائیون هم به اصالت عقل (راسیونالیسم) و توانائی فرد بشری برای درک واقعیات معتقدند. در فلسفه مشاء همه انسانها بهره ور از عقل کیهانی هستند و گوهر همگان شریف است. این ایده هرچند تبیین روشنی در جهان اسلام نیافت اما می توان در آن ایده «حق طبیعی» را دید.

اشراقیون در راه نیل به علم و معرفت بحث، برهان، استدلال منطقی و تعقل را لازم می دانند ولی کافی نمی دانند. اگر شیوه و وسیله‌ی نیل به علم استدلالی، تحصیل علوم مختلف در مدرسه و تفکر و احتجاج است، شیوه‌ی نیل به علم ذوقی، کشفی کتاب و مدرسه نیست بلکه مجاهده و ریاضت، سیر و سلوک و توسل به یک سلسله تمرینات عرفانی است. به بیانی دیگر، فلسفه اشراقی بر استدلال و کشف و شهود هر دو تکیه دارد، نخستین از پرورش اندیشه و تفکر حاصل می شود و دومی از صفا و تربیت نفس.

متکلمین تلاش دارند بحث، برهان، استدلال منطقی و تعقل را بر مباحث دینی انطباق دهند. متکلمین به اصالت عقل (راسیونالیسم) و توانائی فرد بشری برای درک واقعیات معتقدند.

برخی از عرفا تلاش در دستیابی به سیستم فلسفی مدلل را نکوهش می کنند و کوشش برای رسیدن به "عین الیقین" دارند. عطار از دیدگاه صوفیان در نکوهش عقل و استدلال می گوید:

| | |
|----------------------------|----------------------------|
| چو ما در اصل کل علت نجویم | بلی در فرع هم علت نجویم |
| چو عقل فلسفی در علت افتاد | ز دین مصطفی بی دولت افتاد |
| نه اشکالست در دین و نه علت | بجز تسلیم نیست این دین ملت |

ورای عقل ما را بارگاهیست ولیکن فلسفی یک چشم راهیست
همی هر کو چراگفت او خطاگفت بگو تا خود چرا باید چرا گفت
چرا و چون نبات خاک و همست کسی دریابد این کو پاک فهمست

ابونصر فارابی

ابونصر فارابی (۳۳۹-۲۶۰ ه. ق.) جامعه شناس و فیلسوف نامدار یکی از برجسته ترین شارح و پیرو ارسطو است. او در رساله ی «*آراء اهل المدینه الفاضله*» در توصیف مدینه فاضله جامعه را به دو دسته تقسیم می کند: "مدینه فاضله" و "مدینه نازله". مدینه فاضله جامعه ایست که در آن عدالت و سعادت واقعی حکمرواست. پیشوای مدینه از حکماست و قدرت رهبری و هدایت دارد. مدینه فاضله عینا مانند پیکر انسان سالم است. رهبر جامعه باید ارای جسم و جانی نیرومند، هوش و زیرکی و قدرت بیان باشد. دانش دوست، کم شهوت، عاری از هوس، بزرگ منش، بی اعتنا به امور دنیوی، دوستدار عدالت، متنفذ از ظلم، نرمخوی، شجاع و مدافع حق باشد. در مدینه ای که تحت ریاست چنین مدیری است نظم و ترتیب، تعاون بین افراد برقرار است و منافع مردم تامین می گردد و مضرات از آنان دفع می شود.

در جامعه شناسی فارابی روادای و کرامت انسان به روشنی تاکید شده است:

"هر گاه موقعیت و زمان اجازه دهد، بایستی یک حکومت جهانی در دنیا وجود آید و به اداره امور افراد بشر بپردازد. در غیر اینصورت افراد بشر باید با مذاهب ویژه خود در کنار یکدیگر زندگی کنند. و اگر اینهم غیر عملی است، اسلام باید بر پایه موازین فلسفی دوباره سازی شود و به انسان شایستگی فرمانروائی بدهد."

فارابی به موسیقی علاقه وافر داشت. نه تنها در موسیقی نظری کارشناس بود، نوازنده ماهری هم بود. اثری به نام کتاب «*الموسیقی الکبیر*» از او بجای مانده است که شاید مهمترین کتاب در موسیقی قدیم باشد.

فارابی علیرغم استادی در فلسفه، منطق، جامعه شناسی و موسیقی از تجمل بیزار بود و به طبیعت و ساده زیستن مهر می ورزید. مجالس درس و بحث را در کنار مزارع و جویبارها و دوراز هیاهوی شهر تشکیل می داد.

قطران تبریزی

شرفالزمان ابومنصور قطران تبریزی (وفات ۴۶۵ ه. ق.)، داد را توصیه می کند و می گوید:

بیدادگرا به گرد بیداد مگرد کز خلق به بیداد برآوردی گرد
ترسم بخوری ز درد ما روزی درد بیداد رسد به هر که بیدادی کرد

عبید زاکانی

عبید زاکانی (وفات ۷۷۲ هـ. ق.) طنزنویس در آثارش بی پرده و گستاخانه شاه، خلیفه، شیخ، قاضی، حاکم، گزمه و تمام مظاهر استبداد و استثمار در جامعه را افشا می کند. از آثارش تحریم می شود، تاریخ نویسان او را به فراموشی می سپارند و مبلغان دربار چون سلمان ساوجی او را هجو می کنند:

جهنمی هجا گو عبید زاکانی مقرر است به بی دولتی و بی دینی
اگر چه نیست ز قزوین و روستا زاده است ولیک می شود اندر حدیث قزوینی
اما عبید نه تنها از انگ "بی دین و ملحد و دهری" نمی هراسد، بلکه خود فریاد می زند که:

وقت آن شد که عزم کار کنیم رسم الحاد آشکار کنیم

عبید در رساله «تعریفات طبقات» مردم زمانه خود را چنین معرفی می کند
"العسس: آن که شب راه زند و روز از بازاریان اجرت خواهد؛ البازاری: آن که از خدا نترسد؛ الطیبیب: جلاد؛ دارالتعطیل: مدرسه؛ الجاهل: دولتیار؛ القاضی: آن که همه او را نفرین کنند." عبید خدا را دکانی می بیند که از شاه تا شیخ، هر کس بفرآ خور زورش، در جهت منافع خویش، از آن بهره می گیرند، از اینرو این واژه چنین تعریف می شود:
"الخدأ: خوان یغما." در انتقاد از "خوان یغما" می نویسد:

روستائی ماده گاوی داشت و ماده خری با کره خر بمرد. شیر گاو به کره خرمی داد و ایشان را شیر دیگر نبود. روستائی ملول شد و گفت: خدایا تو این کره خر را مرگی بده تا عیالان من شیر گاو بخورند. روز دیگر در پایگاه رفت. گاو را دید مرده. مردک را دود از سر برفت. گفت: "خدایا من خر را گفتم. تو گاو را از خر باز نمی شناسی؟"

"در خانه ی حجی بدزدیدند. او برفت در مسجدی برکند و به خانه برد. گفتند: چرا در مسجد برکنده یی؟ گفت: در خانه ی من دزدیده اند، و خدا دزد در را می شناسد. دزد را به من بسپارد و در خانه ی خود باز ستاند."

در زمان مبارک حضرت رسول، کفار را می گفتند که درویشان را طعام دهید. ایشان می گفتند که درویشان، بند گان خدایند. اگر خدا خواستی ایشان را طعام دادی. چون او نمی دهد ما چرا دهیم.

زنی شوهر را گفت ای قلتبان، ای بینوا. شوهر گفت خدای را شکر، که مرا در این میان گناهی نباشد. اولی از تو است و دومی از خدا.

اعرابی به حج رفت. در طواف، دستارش بر بودند. گفت: خدایا یک بار که به خانه ی تو آمدم، فرمودی که دستارم بر بودند. اگر یک بار دیگر مرا در این جا ببینی بفرمای تا دندان هایم را بشکنند.

حجی به خریدن خر به بازار می رفت. مردی گفتش به کجا می روی؟ گفت: به بازار می روم تا خری بخرم. گفت: بگو انشاءالله. گفت: چه جای انشاءالله باشد؟ خر در بازار است و زر در کیسه من. چون به بازار رفت زرش بدزدیند. در راه بازگشت، مرد پرسید: از کجا می آیی؟ گفت از بازار می آیم. انشاءالله خری نخریدم، انشاءالله زیان دیده و بی زربه خانه می روم، انشاءالله.

رساله «صد پند» را عبید زاکانی، به تمسخر، در مقابل نوشته های مدعیان اخلاق آورده است. گمان می رود که بیشترین طنز عبید در این رساله متوجه خواجه نصیرالدین طوسی مولف اخلاق ناصری است. زیرا در مقدمه می نویسد که این پندها چکیده گفته ها و نوشته های افلاطون، ارسطو و خواجه نصیر است. آنگاه پند می دهد:

که تا تو انید سخن حق مگوئید تا بر دل ها گران نشوید و مردم بی سبب از شما نرنجند. مسخرگی و دف زنی و گواهی به دروغ و دین به دنیا فروختن پیشه سازید تا عزیز باشید و از عمر برخوردار گردید.

سخن شیخان باور مکنید تا به دوزخ نروید.

تا میتوانید از همسایگی زاهدان دوری جوئید.

دختری از فقیهان و قاضیان و شیخان خواهید، اگر به آن ناگزیر آمدید، زنهار فرزندی به کار نیاورید تا گدا و سالوس و مزور و مردم آزار در جهان افزون نشود.

دختر خطیب در نکاح میاورید تا ناگاه کره خر نزاید.

قاضی ایکه رشوت نستاند و زاهدیکه سخن به ریا نگوید درین روزگار مطلبید.

انصاف و مسلمانی از بازاریان مجوئید.

کلمات شیخ و بندگان را درگوش مگیرید.

در رساله «اخلاق الاشراف» روی سخن با طبقات ممتاز است. عبید زاکانی در این رساله از مرگ مردمی و مردانگی و عزت و شهرت مسخرگی و بی آبرویی در دستگاه حکومتی سخن می گوید و از تاریخ نمونه می آورد: چنگیز خان که امروز به کوری اعداء در درک اسفل مقتدا و پیشوای مغولان اولین و آخرین است تا هزاران هزار بی گناه را به تیغ بی دریغ از پای درنیاورد، حکومت روی زمین بر او مقرر نگشت و... ابوسعید بیچاره چون دغدغه عدالت در خاطر افتاد و خود را به شعار عدل موسوم گردانید، در اندک مدتی دولتش سپری شد.

کاندران کوی آشنایی نیست
جز ریایی بوریایی نیست

پای در کوی زهد و زرق منه
بر در خانقه مرو که در آن

فریب من به فسون و فسانه نتوان کرد

نشوی صید بدین دانه بنه دامی چند

فریب مردم نادان بدین فسانه دهد

زین سخن معتقد مذهب رهبان شده ام

مرا به مجلس واعظ مخوان و پند مده

ذکر سجاده و تسبیح رها کن چو عبید

مرو به عشوه زاهد ز ره که او دایم

گفت رهبان که: عبید از پی سالوس مرو

عبید میگوید: یکی از شیخان را گفتند: خرّقه خود بفروش گفت: اگر صیاد دام خود بفروشد به کدام وسیله صید تواند کرد.

زهد و تسبیح دام و دانه ماست

از ره این دام و دانه بر داریم

صحبت میخوارگان از خاطر ما محو کرد

آن کدورتها که از زهد ریایی یافتیم

منگر به حدیث خرّقه پوشان

آن سخت دلان سست کوشان

آویخته سبوح شان به گردن

هچون جرس دراز گوشان

از دور چو واعظان ببینی

از راه بگرد و رو بپوشان

منم که با عمل وقول و چنگ بیزارم

ز قول بیعمل شیخان هرزه درای

خدایا دارم از لطف تو امید

که ملک عیش من معمور داری

بگردانی بلای زاهد از من

قضای توبه از من دور داری

نهان چون زاهدان تاکی خوری می

چون رندان فاش کن رازنهانی

تعصب مذهبی و درگیری عقیدتی را چه درد آلود به مسخره می گیرد: شیخان مردی را که عمران نام داشت در قم میزدند. کسی پرسید: چون عمر نیست چراش میزنید؟ گفتند عمر است و الف و نون عثمان هم دارد.

دو کودک در قم از زمان طفلی تا وقت پیری باهم مبادله کردند، روزی در سر مناره ی به همین معامله مشغول بودند. یکی با دیگری گفت این شهر ما سخت خراب است. دومی گفت: از شهری که پیران با برکتش من و تو باشیم بیش ازین چه آبادی توقع میتوان داشت.

واعظی بر سر منبر سخن میگفت، شخصی از مجلسیان سخت گریه میکرد. واعظ گفت ای مجلسیان صدق ازین مرد بیاموزید که اینهمه گریه ی به سوز میکند. مرد برخاست و گفت مولانا! من نمیدانم که چه میگوی اما بزی داشتیم که ریشش به ریش تو میماند و درین دو سه روز سقط شد. هرگاه که تو ریش می جنبانی مرا از آن بزک یاد می آید.

ابلیس خود را به شکل یکی از مشاخ اجل به منفرا نمود و گفت: از بهشت می آیم و این طوق ریش را که نعمت بهشت است برای شما آورده ام.

گفتم: ای عزیز! اگر ریش آنست که من دیده ام و بلا آنکه از صاحب ریشان کشیده ام هرگز غبار وحشت آن به دامن مرصاد که اگر رسد ابدالابد از بلای آن خلاص نیابی.

بار اللها شر ریش از همگان دور بدار.

عبید در دوره ای زندگی می کند که ایلخانان مغول، دستگاه غارتگر خود را بر ایران حاکم کرده اند و در جنگ های بی حاصلی که حکومت های گماشته ی مغول بر سر توسعه ی مناطق قدرت محلی خود با یکدیگر می کنند، طبقه ی محروم و زحمتکش بدون آگاهی از علت جنگ، و بی آن که در این میانه نفعی داشته باشد، کشته می دهد. این حقیقت عبید اینگونه هنرمندانه باز می گوید:

سربازی را گفتند چرا به جنگ نروی؟ گفت بخدا سوگند که من یک تن از دشمنان را شناسم و ایشان نیز مرا شناسند. پس دشمنی میان ما چون صورت بندد؟

عبید با شهامتی بی نظیر، همه ی مظاهر استثمار و عوام فریبی به زیر ضربات تازیانه ی هزل خود می گیرد. از دیدگاه عبید، ظلم همان قدر محکوم است که جهل. و این هردو را با یک تازیانه می زند. در لطیفه ای از رساله ی «دلگشا» می گوید که مردی قصد تجاوز به پسری را داشت، پسر رضایت نمی داد. مردک گفت: یا بگذار کار خود را ببینم، یا آن که معاویه را دشنام خواهم داد. پسر گفت: شکیب بدین زخم، آسان تر است از شنیدن دشنام به حال امیرالمؤمنین. پس تن در داد.

عبید جدا بودن از مردم را در مورد خلفا و پادشاهان، همان قدر محکوم می کند که در مورد خدا و فرشتگانش: اعرابی را پیش خلیفه بردند. او را دید بر تخت نشسته و دیگران در زیر ایستاده.

گفت: السلام علیک یا الله.

گفت: من الله نیستم.

گفت: یا جبرائیل.

گفت: من جبرائیل نیستم.

گفت: الله نیستی؛ جبرائیل نیستی؛ پس چرا بر آن بالا تنها نشسته ای؟ تو نیز در زیر

آی و در میان مردمان بنشین."

با دلی پر خون از جاهلان می گوید:

| | |
|------------------------------------|--------------------------------------|
| همقدم گشتن و پالوده و خرما خوردن | زشت رسم نیست نشستن در همه شب با عامه |
| چه بلائیست به شب شربت و حلوا خوردن | چه عذابیست همه روزه دهان بر بستن |

سنائی غزنوی

ابوالمجد مجدود بن آدم سنائی غزنوی (۵۴۵ - ۴۷۳ ه.ق.)، عارف بزرگ و شاعر نامدار، ابتدا به مدح پادشاهان غزنوی مانند بهرامشاه پرداخت؛ اما سپس تغییر رویه داد و سیر و سلوک آغاز کرد و در ردیف بزرگترین شاعران تصوف قرار گرفت. سنائی از نخستین شاعران بزرگ عارف بشمار می آمد. او از تنگ نظری و تهمت به ستوه آمده می گوید:

چه کنشت و چه صومعه بر او
همگان طالب اند و او مطلوب

چه مسلمان چه گبر بر در او
گبر و ترسا و نیکو و معیوب

عشوه جاه و زر خریدستند
کی غم عقل و شرع و دین دارند
جاه جويا و دین فروشانند
همه طوطی زبان کرکس چشم

این گروهی که نورسیدستند
سر باغ و دل زمین دارند
دل سیاهان تیره هوشانند
همه باز آشیان و شاهین خشم

کاین فلان ملحد، آن فلان کافر
آدمی صورت اند لیک خرنند
همه خصم شریعت و دین اند
از برون موسی از درون مآراند
در گذشته به صد درک زابلیس
تهی از آب مانده همچوسبوی

گشته گویان ز بغض یک دیگر
همه از راه صدق بیخبرند
همه جویان کبر و تمکین اند
همه در علم سامری وارد
در نفاق و خیانت و تلبیس
هیچ نایافته ز تقوی بوی
در نم سالوس می گوید:

که دست زرق دراز است و آستین کوتاه
که تا به زرق بری بندگان حق از راه

بگو به زاهد سالوس خرقه پوش دوروی
تو خرقه را ز برای ریا همی پوشی
مدارا را چنین توصیه می کند:

همه خندان بدند و تو گریان
همه گریان بوند و تو خندان
بیشتر گمره و کمتر برهند
نه چنان زی که بمیری برهند

آن شنیدی که وقت زادن تو
تو چنان زی که بعد مردن تو
با همه خلق جهان گر چه از آن
آنچنان زی که بمیری برهی

بهر کیکی گلیم نتوان سوخت

دوست را کس به یک بدی نفروخت

دشمن ارچه یکی، هزار بود

دوست گرچه دو صد، دو یار بود

قشریگری در جهل و دشمنی در عدم شناخت ریشه دارد:

می زدند از پی حمیت دین
بیش از آن زد که گروه زده بود
بهر اشکال کفر و ایمانش
بی خبر کوفتی دو صد چندان
من ز جرمش خبر ندارم لیک
من برای ثواب می زدمش

رافضی را عوام در تّف و کین
یکی از رهگذر در آمد زود
گفتم ار میزدند ایشانش
تو چرا باری ای بدل سندان
جُرم او چیست؟ گفت بشنو نیک
سُنّیان می زدند من زدمش

روزبهان بقلی

شیخ ابو محمد روزبهان پسر ابی نصر بقلی فسائی شیرازی (۶۰۶ - ۵۲۲ هـ. ق.)
دکانی داشت در آن بقل [سبزی خوردن] می فروخت و به همین مناسبت به بقلی معروف
شد و به علت داشتن شطحیات زیاد به شیخ شطاح نیز نامیده می شود، لزوم رواداری را
شاعرانه گوشزد می کند:

مقبول کسان گرت بر آید از دست
هر چیز که از طاق دل افتاد، شکست

زنهار در آن کوش که باشی پیوست
مگذار که افتی از نظر مردان را

هر گدا را با دلت آزی دگر
می کند هر پرده آوازی دگر

ای ترا با هر دلی رازی دگر
صد هزاران پرده دارد عشق دوست

فخر رازی

امام فخر رازی (۶۰۶ - ۵۴۳ ه.ق.) اندیشمندی با نفوذ و نقادی برجسته بود. او در کتابهای «محصل افکار المستقدمین و المتأخرین من الحكماء و المتکلمین» و «مباحث المشرقیه» به بیان نظریات فلاسفه و متکلمین پیشین می پردازد و آنها را مورد واریسی نقادانه قرار می دهد. از آنجائی که امام فخر رازی در جدل و ایراد بر فلاسفه و شک در مسائل فلسفی استادی داشت به او "امام المشککین" لقب دادند.

برخی از عرفا، علی رغم انسانگری ژرف، در ستیز با خردگرائی با قشریون همگام می شوند. آنها خردگرائی و فلسفه گرائی را نکوهش می کنند و شهود و اشراق را امری فطری و وجدانی می دانند، نه اکتسابی، استدراکی و استدلالی. مولوی اغلب از خرد ستایش می کند، اما در نقد فخر رازی می گوید:

| | |
|----------------------------|--------------------------------|
| فخر رازی رازدار دین بودی | اندرین بحث از خرد ره بین بودی |
| عقل و تخیلات او حیرت فرود | لیک چون من "لم یذق لم یذر" بود |
| آن انا مکشوف شد بعد از فنا | کی شود کشف از تفکر این انا |

فخرالدین عراقی

فخرالدین ابراهیم بن بزرگ مهر بن عبدالغفار جوالمقی همدانی (۶۸۸ - ۶۱۰ ه.ق.)، متخلص به عراقی یکی از بزرگترین شاعران غزل سرای ایران و یکی از عارفان بزرگ است. در ستایش حرمت انسان و پاسداری از غرور تهیدستان در قبال حکمرانان می گوید:

| | |
|-----------------------------------|--------------------------------|
| در حلقه فقیران قیصر چکار دارد | در دست بحر نشان ساغر چکار دارد |
| در راه عشقبازان زین حرفها چه خیزد | در مجلس خموشان منبر چکار دارد |

او در عشاق نامه گوید:

| | |
|--------------------------------------|------------------------------|
| تا من اندر سماع عشق آیم | مجلس عاشقان بیارایم |
| چون که پی گم کنم از این هستی | راه یابم به عالم مستی |
| همچو مستان سماع برگیرم | نعرهء شوق دوست درگیرم |
| زین زهد و پارسایی، چون نیست جز ریایی | ماو شراب و شاهد کنج شرابخانه |
| این زهد و مزوری که ماراست | کس می نخرد چه می فروشیم؟ |

گل باغ آشنایی

| | |
|-------------------------------------|------------------------------------|
| ز دو دیده خون فشانم، ز غمت شب جدایی | چه کنم که هست اینها، گل باغ آشنایی |
| هم شب نهادهام سر، چو سگان بر آستانت | که رقیب در نیاید به بهانه‌ی گدایی |

در گلستان چشمم، ز چه رو همیشه باز است؟
 سر برگ گل ندارم، ز چه رو روم به گلشن
 به کدام مذهب است این، به کدام ملت است این
 به قمارخانه رفتم، همه پاکباز دیدم
 در دیر می زدم من، که ندا ز در درآمد
 به امید آن که شاید، تو به چشم من در آیی
 که شنیده‌ام ز گل ها همه بوی بیوفایی
 که گشند عاشقی را، که تو عاشقم چرایی؟
 چو به صومعه رسیدم، همه زاهد ریایی
 که درآ، درآ عراقی، که تو هم از آن مایی

نخستین باده

نخستین باده کاندر جام کردند
 چو با خود یافتند اهل طرب را
 لب میگون جانان جام در داد
 ز بهر صید دل‌های جهانی
 بگیتی هر کجا درد دلی بود
 سر زلف بتان آرام نگرفت
 چو گوی حسن در میدان فکندند
 ز بهر نقل مستان از لب و چشم
 از آن لب کازدر صد آفرینست
 به مجلس نیک و بد را جا دادند
 به غمزه صد سخن با جان بگفتند
 جمال خویشتن را جلوه دادند
 دلی را تا به دست آرند هر دم
 نهان با محرمی رازی بگفتند
 چو خود کردند راز خویشتن فاش
 ز چشم مست ساقی وام کردند
 شراب بیخودی در جام کردند
 شراب عاشقانش نام کردند
 کمند زلف خوبان دام کردند
 بهم کردند و عشقش نام کردند
 ز بس دلها که بی‌آرام کردند
 به یک جولان دو عالم رام کردند
 مهیا پسته و بادام کردند
 نصیب بی‌دلان دشنام کردند
 بجای کار خاص و عام کردند
 به دل ز ابرو دوصد پیغام کردند
 به یک جلوه دو عالم رام کردند
 سر زلفین خود را دام کردند
 جهانی را از آن اعلام کردند
 عراقی را چرا بدنام کردند

چه کلیسیا چه کعبه

پس راه قلندر سزد ار بما نمایی
 قدحی می مغانه به من آر تا بنوشم
 می صاف اگر نباشد به من آر دُرد تیره
 کم خانقه گرفتم، سر مصلحی ندارم
 نهره و نهرسم دارم نهدل و نهدین نه دنیا
 ز غم زمانه ما را برهان بمی زمانی
 چو ز باده مست گشتم چه کلیسیا چه کعبه
 چو شکست توبه‌ی من مشکن تو عهد باری
 به طواف کعبه رفتم به حرم رهم ندادند
 در دیر می‌زدم من ز درون صدا برآمد
 که دراز و دور دیدم ره زهد و پارسایی
 که دگر نماند ما را سر توبه‌ی ریایی
 که ز دُرد تیره یابد دل و دیده روشنائی
 قدح شراب پر کن، به من آر چند تایی
 منم و حریف و کنجی و نوای بی‌نوایی
 که نیافت جز به می کس ز غم زمان رهایی
 چو بترک خود بگفتم چه وصال و چه جدایی
 به من شکسته دل گو که چگونه‌ای کجایی؟
 که برون در چه کردی که درون خانه آیی
 که درآ درآ عراقی که تو خود از آن مایی

ساز عشق

ساز طرب عشق که داند که چه ساز است
 عشق است که هر دم به دگر رنگ برآید
 در خرّقی عاشق چه درآید همه سوز است
 کز زخمه‌ی آن نه فلک اندر تک و تاز است
 ناز است به جائی و به یک جای نیاز است
 در کسوت معشوق چو آید همه ناز است

شور عشق

| | |
|----------------------------|-----------------------------|
| عشق شوری در نهاد ما نهاد | جان ما را در کف سودا نهاد |
| گفت و گویی در زبان ما فکند | جست و جویی در درون ما نهاد |
| داستان دلبران آغاز کرد | آرزویی در دل شیدا نهاد |
| رمزی از اسرار باده کشف کرد | راز مستان جمله بر صحرا نهاد |
| قصه‌ی خوبان به نوعی بازگفت | کاتشی در پیر و برنا نهاد |
| عقل مجنون در کف لیلی سپرد | جان وامق در لب عذرا نهاد |
| بر مثال خویشتن حرفی نوشت | نام آن حرف آدم و حوا نهاد |
| تا تماشای جمال خود کند | نور خود در دیده‌ی بینا نهاد |

امیر خسرو دهلوی

امیر خسرو دهلوی در سال (۷۰۵ - ۶۵۱ هـ. ق.) در منطقه سنگچارک از نواحی بلخ

چشم به جهان گشوده و با خانواده اش به هندوستان مهاجرت نمود. امیر خسرو از پیشتازان طریقت چشتیه بوده و به خاطر ترویج بیشتر این طریقت، «قوالی» یعنی قول خواندن را در موسیقی کلاسیک ایجاد نمود تا مطربان و پیروان این طریقت بتوانند با همراهی سازها اشعار عرفانی و مذهبی را در خانقاها خوانده از یک طرف عبادت نمایند و از جانب دیگر، به وجد آمده و لذت ببرند، و همزمان با برهمنان که در معابد شان «بجن» می خواندند، رقابت نمایند.

امیر خسرو «ترانه و خیال» را که انواع خواندن در موسیقی کلاسیک می باشند اختراع نموده و راگ های «غارا»، «سرپردها» و «زی لف» را نیز آفرید. عده‌ی از پژوهشگران امیر خسرو را ایجادگر سی تار (Sitar) می دانند، و عده‌ی دیگر آن را شکل تکامل یافته تنبور می پندارند.

در سرشت و فطرت آدمی، رقص و موسیقی حک شده است و علاقه همگانی به موسیقی نیز با این نظر همسو است. به باور امیر خسرو، روح آدمی بواسطه موسیقی داخل بدنش گردیده است:

| | |
|------------------------------|---------------------------------|
| آن روز که روح پاک آدم به بدن | گفتند در آن نمی شد از ترس به تن |
| خواندند ملایکان به لحن داوود | در تن در تن در آن در آن در تن |

امیر در رواداری روشی پیشگیرانه دارد و نرنجاندن را پیشنهاد می کند:

| | |
|-------------------------------------|-------------------------|
| چون رشته گسست می توان بست | لیکن گر هیش در میان است |
| برای درک دیگران کمی همدلی راهگشاست: | |

| | |
|-------------------------------|----------------------------|
| هر کسی را به کار خویش هُش است | کس نگوید که دوغ من ترش است |
|-------------------------------|----------------------------|

عطار نیشابوری

شیخ فریدالدین عطار نیشابوری (۶۱۸ - ۵۴۰ هـ. ق) پس از نگارش کتاب «مظهر العجایب» مورد غضب فقهای سمرقند قرار گرفت و کتابش را سوزاندند و او را ملحدی واجب القتل شمردند. به تحریک فقها، قشریون به خانه عطار که در طی سلسله سفرهای خود چندی در سمرقند اقامت گزیده بود ریختند و اموالش را به یغما بردند. عطار به اجبار به مکه مهاجرت کرد و در آنجا منظومه «لسان الغیب» را سرود. در این اثر به سوزاندن کتاب خود اشاره دارد:

گفته عطار را سوزد لعین جای او باشد در اسفل سافلین

بدیع الزمان فروزانفر در «شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری» توصیفی اینچنین از روزگار عطار دارد:

"... در همین روزگار عین القضاة میانجی را بدار کشیدند و جسدش را با نفت سوزانیدند (۵۲۵) و شهاب الدین یحیی بن حبش بن امیرک سهروردی را که از نوادر ایام بود در حلب به قتل رسانیدند (۵۸۷) و کتابخانه رکن الدین عبدالسلام که مشتمل بر کتب حکمت و علوم اوائل بامر الناصرالدین الله احمد بن المستضبی (۶۲۲ - ۵۷۵) بآتش سوختند و خود او را بسبب مطالعه و جمع کتب فلسفی بزدان افکندند و هم بفرمان این خلیفه و بروایت شهاب الدین ابو حفص عمر بن محمد سهروردی (۶۳۲ - ۵۳۹) عده ای از کتب فلسفه و نسخ شفای بوعلی را در شوارع بغداد به آب شستند و بآتش سوختند."

عطار یکی از حاملان فلسفه اشراق بوده است و غزل معروف: «مسلمان من اگر گبرم که بتخانه بنا کردم»، مؤید این نظر است:

مسلمانان من آن گبرم که بتخانه بنا کردم

شدم بر بام بتخانه درین عالم ندا کردم

صلای کفر در دادم شما را ای مسلمانان

که من آن کهنه بنتها را دگر باره جلا کردم

از آن مادر که من زادم دگر باره شدم جفتش

از آنم گبر میخوانند که با مادر زنا کردم

به بکری زادم از مادر از آن عیسیم میخوانند

که من این شیر مادر را دگر باره غذا کردم

اگر "عطار" مسکین را درین گبری بسوزانند

گوه باشید، ای مردان که من خود را فدا کردم

عطار کتاب «مصیبت نامه» را به احتمال زیاد تحت تأثیر قتل شیخ اشراق به نظم در آورده است.

صد دریا نوش کرده و اندر عجیب تا چون دریا از چه سبب خشک لبیم

از خشک لبی همیشه دریا طلبیم
ما دریاییم خشک لب از آن سببیم
او در کتاب «اسرارنامه» می گوید:

ز بس معنی که دارم در ضمیرم
ز ما چندان که گویی ذکر ماند
خدا داند که در گفتن اسیرم
ولیکن اصل معنی بکر ماند

قشریگری و تنگ نظری مادر دورویی و ریاست. فرهنگ ناروادار ریاکار می
پروراند. فرهنگ مسلط جامعه ما قشری و ناروادار است و ریاکاری یکی از رایج ترین
آسیب اجتماعی پیامد آن. ریاکاران و مصلحت گرایان حقایق را فدا می کنند و ارزش ها را
زیر پا می گذارند و اندیشمندان آزاده اندوهگینانه می سرایند:

الای زاهدان دین دل بیدار بنمایید
ز دعوی هیچ نکشاید، اگر مردید اندر دین
همه مستید درمستی یکی هوشیار بنمایید
چنان کاندر درون هستید در بازار بنمایید
به زیر خرقه تزویر زنار مغان تاکی؟
ز زیر خرقه گر مردید آن زنار بنمایید

بخند ای زاهد خشک ارنه ای سنگ
مرا با عاشقان مست بساید
چه جای گریه و چه جای خندا است؟
چه جای زاهدان پرگزند است؟

تاچند کنی نهان به تلبیس
این دین مزوری زاغیار؟

از خرقه و تسبیح به جز نام ندیدم
زین شیوه تزویر چو دل خیره فروماند
چه خرقه چه تسبیح؟ که زنار گرفتم
اندر ره دین شیوه کفار گرفتم

تاکی نهفته داری در زیر دلق زنار؟
ای مدعی زاهد، غره به طاعت خود
تاکی ز زرق دعوی؟ شوخلق را رهاکن
گر سرعشق خواهی دعوت ز سر جداکن

تعصب عموماً و تعصب مذهبی به ویژه انسان را کور و کر می کند. برای انسان متعصب
انسان هیچ حرمت و شکوهی ندارد و قبح قتل و انسان کشی از بین می رود. انسان متعصب
مذهبی در "راه خدا"ی خود از هیچ جنایتی فروگذار نیست. عطار در نقد پیشداوری و
تعصب می گوید:

ای تعصب هفت بندت کرده بند
در تعصب می زند جان تو جوش
چند گویی خیره از هفتاد و اند؟
عارفان را جان چنین نبود خموش!
لیک هفتاد و دو پر علت ز تو
با همه کس تیغ بر نتوان گرفت
هر زمان راه دگر نتوان گرفت

پوریا ولی

پهلوان محمود قتالی خوارزمی مشهور به پوریای ولی، از عارفان و جوانمردان اواخر قرن هفتم و اوایل قرن هشتم هجری است. در ریاض العارفین درباره او آمده است:

اسم شریفش پهلوان محمود مشهور به پوریا ولی (پوریای ولی) بین الخواص و العوام مشهور و معروف و بفضائل صوری و معنوی موصوف، احوال فرخنده مثالش در کتب تواریخ و تذکره شعرا و عرفا مذکور. گویند کسی در قوت و قدرت با وی برابری نکرده، بعضی او را پسر پوریای ولی دانسته و برخی این لقب را بر خود آنجناب بسته (بهر حال) عارفی کامل و کاملی واصل بوده، حقایق و معارفی بسیار از وی بروز و ظهور نموده، مثنوی کنز الحقایق از منظومات آن جناب است. بعضی از اشعار آن کتاب و گلشن (راز) بهم آمیخته، غالباً از کنز الحقایق بوده باشد، زیرا که کتاب کنز الحقایق در سال ۷۰۳ صورت اتمام یافته و شیخ شبستری هفده سال بعد از آن گلشن را منظوم نموده. وفاتش در سنه ۷۲۲ هجری در خیوق خوارزم است. گویند در شبی که وفات یافت، این رباعی را گفت و علی الصباح مرده بر سجاده اش یافتند.

امشب ز سر صدق و صفای دل من در میکده آن هوش ربای دل من
جامی بکفم داد که بستان و بنوش گفتم نخورم گفت: برای دل من

پوریای ولی پهلوان نامداری بوده که در ماندگان را همواره یاری میکرده است. به همین جهت ورزشکاران ایران نام او را همیشه بر زبان می رانند و اشعارش را در زورخانه ها می خوانند و کشتی گیران وی را سرمشق خود میدانند. اشعار زیر از مثنوی «کنز الحقایق» او نقل میشود:

بہشت و دوزخت با تست در پوست چرا بیرون ز خود میجوئی ای دوست
اگر تو خوی خوش داری بہر کار از آن خویت بہشت آید پدیدار
وگر خوی بدت اندر رباید از آن جز دوزخت چیزی نیاید
دهان تو کلیدانی است ہموار زبان تو کلید آنرا نگہ دار
بہشت و دوزخت را یک کلید است کلیدی این چنین ہرگز کہ دیدہ است
کزو گہ گل دمد در باغ و گہ خار گہی جنت گشاید زو گہی نار
زبانت را کلیدی ہمچنان دار بدان کت آرزو باشد بگردان
در این عالم نزن از نیک و بد دم کہ ہم ابلیس میباید ہم آدم

گر بہ دولت برسی، مست نگردی مردی

بادہ پر خوردن و ہشیار نشستن سهل است

سیف فرغانی

سیف‌الدین ابوالمحمد محمد فرغانی (۷۴۹ - ۶۷۰ هـ. ق.) از مدح زمامداران ستمکار و فاسد روزگار و دونان دوری می جست. او نه تنها خود از مداحی خوداری می کرد بلکه به انتقاد از حاکمان و به تبع آن اوضاع ناگوار جامعه نیز می پرداخت. به تعبیر دکتر ذبیح الله صفا، در کتاب تاریخ ادبیات در ایران، "وی در بیان نقائص و برشمردن مثالب و مساوی طبقات فاسده و ذکر مفاصد و معایب پهلوانی است بی باک و دلاور که چون هر دو عالم را زیر پای همت دارد از هیچ کس و هیچ مقام نمی ترسد." او سرآمدترین سخنوری بود که در عصر خود بی پروا به چنین نقدهای صریح مبادرت می کرد. آنچه روشن است، او در کنار انتقادات با رهنمودهای خود راه می نماید. ابیات ذیر نمونه هایی از اشعار انتقادی اوست:

ای صبا گر سوي تبریز افتدت روزي گذر سوي درگه شه عادل رسان از ما خبر
پادشاه وقت غازان را اگر بینی بگو کای همه ایام تو میمون تر از روز ظفر
تو مسلمان گشته ای و از نامسلمان حاکمان اندر این کشور نمانده از مسلمانی اثر
عارفان بیجای و جامه عالمان بی نان و آب خانقه بی فرش و سقف و مدرسه بی بام و در
هم شفای جان مظلومان شده زهر جگر هم غذای روح درویشان شده خون جگر
هتک دستار مسلمانان چنین تا کی کنند ظالمان خانه سوز و کافران پرده در

ای که اندر ملک گفתי می نهم قانون عدل ظلم کردی ای اشارتت همه بیرون ز عدل
این امیرانی که بیماران حرصند و طمع همچو صحت از مرض دورند از قانون عدل
دست چو شمشیرشان هر ساعتی در پای ظلم بر سر میدان بیدادی بریزد خون عدل
سیف فرغانی، نه تنها حاکمان ستمگر را مورد نکوهش قرار می داد، بلکه بر

زهدفروشان ریاکار نیز می تاخت و سرزنش می کرد:

ای تو را در کار دنیا بوده دست افزار دین وی تو از دین گشته بیزار و ز تو بیزار دین
ای به دستار و به جبه گشته اندر دین امام ترک دنیا کن که نبود جبه و دستار دین
ای لقب گشته فلان الدین و الدنیا تو را ننگ دنیایی و از نام تو دارد عار دین
نفس مکار ت کجا بازار زرقی تیز کرد کز پی دنیا درو فروختی صد بار دین
قدر دنیا را تو می دانی که گر دستت دهد یک درم از وی به دست آری به صد دینار دین
قیمت او هم تو بشناسی که گریابی کنی یک جو او را خریداری به ده خروار دین
خویشتن باز آر ازین دنیا خریدن زینهار چون خریداران زر مفروش در بازار دین
کز برای سود دنیا ای زیان تو ز تو بهر مال ارزان فروشد مرد دنیادار دین
از پی مالی که امسالت مگر حاصل شود در پی این سروران از دست دادی پار دین
مصر دنیا را که در وی سیم و زر باشد عزیز تو زلیخایی از آن نزد تو باشد خوار دین
دیو نفست گر مسخر شد مسلم باشدت این که در دنیا نگهداری سلیمان وار دین
حق دین ضایع کنی هر روز بهر حظ نفس آه از آن روزی که گوید حق من بگزار دین
کار تو چون جاهلان شد برگ دنیا ساختن خود درخت علم تو روزی نیارد بار دین
بحث و تکرار از برای دین بود در مدرسه وز تو آنجا فوت شد ای عالم مختار دین
آرزوی مسند تدریس بیرون کن ز دل تا تو را حاصل شود بی بحث و بی تکرار دین

چشم جان از دیدن رخسار این رعنا ببند
 دست حکم طبع بیرون نآورد از دایره
 تا گشاید بر دلت گنجینه‌ی اسرار دین
 نقطه‌ی دل را که زد بر گرد او پرگار دین
 کار من گویی همه دین است و من بیدار دل
 خواب غفلت کی گمارد بر دل بیدار دین
 نزد تو کز مال دنیا خانه رنگین کرده‌ای
 پرده‌ی بیرون در نقشی است بر دیوار دین

امید به شکست پذیری پلیدی و ناپایداری ظلم یکی از موثرترین مشوقان ساختن
 فردائی زیبا و دلپذیر است:

هم مرگ بر جهان شما نیز بگذرد
 وین بوم محنت از پی آن تا کند خراب
 هم رونق زمان شما نیز بگذرد
 بر دولت آشیان شما نیز بگذرد
 بر باغ و بوستان شما نیز بگذرد
 بر باغ و بوستان شما نیز بگذرد
 بر حلق و بر دهان شما نیز بگذرد
 این تیزی سنان شما نیز بگذرد
 بیداد ظالمان شما نیز بگذرد
 این عوعو سگان شما نیز بگذرد
 این عوعو سگان شما نیز بگذرد
 گرد سم خران شما نیز بگذرد
 هم بر چراغدان شما نیز بگذرد
 ناچار کاروان شما نیز بگذرد
 ناچار کاروان شما نیز بگذرد
 تاثیر اختران شما نیز بگذرد
 نوبت ز ناکسان شما نیز بگذرد
 نوبت ز ناکسان شما نیز بگذرد
 بعد از دو روز بود از آن شما نیز بگذرد
 تا سختی کمان شما نیز بگذرد
 تا سختی کمان شما نیز بگذرد
 این گل، ز گلستان شما نیز بگذرد
 این گل، ز گلستان شما نیز بگذرد
 این آب ناروان شما نیز بگذرد
 این آب ناروان شما نیز بگذرد
 این گرگی شبان شما نیز بگذرد
 این گرگی شبان شما نیز بگذرد
 هم بر پیادگان شما نیز بگذرد
 هم بر پیادگان شما نیز بگذرد
 یک روز بر زبان شما نیز بگذرد
 یک روز بر زبان شما نیز بگذرد

میر سید علی همدانی

آیا بهتر از میر سید علی همدانی (۷۸۶ - ۷۱۴ هـ. ق.) می توان رواداری و سعه

صدر توصیف کرد:

هر که ما را یاد کرد، ایزد مر او را یار باد

هر که ما را خوار کرد، از عمر برخوردار باد

هر که اندر راه ما خاری فکند از دشمنی

هر گلی کز باغ وصل اش بشکفتد، بی خار باد

در دو عالم نیست ما را با کسی گرد و غبار

هر که ما را رنجه دارد، راحتش بسیار باد!

بابا طاهر همدانی

بابا طاهر عریان همدانی شاعر ترانه سرای قرن پنجم هجری است. مسلک درویشی و فروتنی او سبب شد که گوشه گیری اختیار نماید و در نتیجه شرح احوال مفصلي از او در دست نماند. فقط در بعضی از کتابهای صوفیه ذکرى از مقام معنوی و ریاضت و درویشی و صفت تقوی و استغناي طبع وی آمده است.

در دوبیتی های بابا طاهر روادار و تساهل صراحت دارد:

| | |
|------------------------------|----------------------------|
| خوشا آنون که از پا سر نذونند | میان شعله خشک و تر نذونند |
| کنشت و کعبه و بتخانه و دیر | سرائي خالي از دلبر نذونند |
| به صحرا بنگرم ته وینم | به دریا بنگرم دریا ته وینم |
| بهرجا بنگرم کوه و در و دشت | نشان از قامت رعنا ته وینم |

شمس تبریزی

شمس الدین محمد پسر علی پسر ملکداد تبریزی (۶۴۳ - ۵۸۲ هـ. ق.) یکی از آزاد اندیشترین عارفان است. از همان کودکی خودبترین و خودآگاه بود. تا جائیکه در برابر شگفتی پدر خود به وی می‌گوید:

تو مانند مرغ خانگی هستی که زیر وی، در میان چندین تخم مرغ، یکی دو تخم مرغابی نیز نهاده باشند! جوجگان چون، به درآیند، همه بسوی آب می‌روند. لیکن جوجه مرغابی، بر روی آب می‌رود، و مرغ ماکیان، و جوجگان دیگر، همه بر کنار آب، فرو در می‌مانند! اکنون ای پدر، من آن جوجه مرغابی‌ام که مرکبش دریای معرفتست: ظن و حال من، اینست: اگر تو از منی؟ یا من از تو؟ درآ! در این آب دریا! و اگر نه، برو بر مرغان خانگی! پدر شمس، تنها با حیرت و تأثر، در پاسخ فرزند، می‌گوید: با دوست چنین کنی، به دشمن چه کنی؟

در جامعه تنگ نظر، دگراندیشی و دید انتقادی به شدت سرکوب می‌شود:

«راست نتوانم گفتن، که من، راستی آغاز کردم، مرا بیرون کردند! اگر تمام، راست کنمی، به یکبار، همه شهر، مرا بیرون کردند!»

استقلال‌طلبی، بیزاری از تقلید، و گریز از تابعیت، طبعاً با «سنت‌شکنی» همراه است. از اینرو هر فسادی که در جامعه پدید آید، منشاء آنرا کم و بیش، به گمان شمس، در تقلید، باید جستجو نمود! و از نظر شمس، تقلید، تقلید است، دیگر چه الگوی آن «کفر» - ایمان ناراستین - و چه «ایمان» - باورداشت راستین - باشد! موضوع تقلید، هرچه باشد، نمی‌توان آب پاکی بر سر تقلید، فرو ریزد، و از پلیدی آن، بکاهد. شمس، در «نفی تقلید» تا آنجا پیش می‌رود که می‌پرسد:

- «کسی روا باشد، مقلد را، مسلمان داشتن؟» [یا دانستن؟]

« این مردمان را حق است که با سخن من الف ندارند، همه سخنم به وجه کبریا می آید، همه دعوی می نماید. قرآن و سخن محمد همه به وجه نیاز آمده است، لاجرم همه معنی می نماید. سخنی میشوند، نه در طریق طلب و نه در نیاز، از بلندی به مثابه ای که بر می نگری کلاه می افتد. اما این تکبر در حق خدا هیچ عیب نیست، و اگر عیب کنند، چنانست که گویند خدا متکبرست، راست گویند و چه عیب باشد؟»

«شناخت این قوم، مشکل تر است از شناخت حق!»

آنچه در جامعه دیده می شود، برآیند حرکات تک تک ماست:
بدی مکن که در این گشتزار زود زوال به داس دهر همان بدروی که می کاری

مولوی

پس از مرگ جلال الدین محمد بلخی (۶۷۲ - ۶۰۴ ه.ق) خرد و کلان مردم قونیه در تشییع جنازه او حاضر بودند. مسیحیان و یهودیان نیز در سوگ او گریستند. مولوی وصیت کرده بود که بر جنازه اش موسیقی بنوازند.

مبارزه بین تعقل و تعبد یکی از عرصه های رواداری است. اندیشمندان و آزادگان بر تعقل و خلاقیت (rationalism) تاکید دارند و قشریون بر تعبد (fideism) و تقلید. مولوی در ستایش استقلال خرد و نسبی بودن دآوری های می گوید:

این حقیقت دان نه حقند این همه نی بکلی گمراهانند این همه
در میان دلق پوشان ای فقیر امتحان کن وانکه حقست آن بگیر
وانکه گوید جمله حقست ز احمقیست وانکه گوید جمله باطل آن شقی است

تعصب ستیزی مولوی روشن و برجسته است:

این جهان همچون درخت است ای کرام ما براو چون میوه های نیم خام
سخت گیرد خامها مر شاخ را زان که نازیباست نزدیک کاخ را
چون که پخت و گشت شیرین لب گزان سست گیرد شاخه ها را بعد از ان
سخت گیری و تعصب خامی است تا جنینی کار خون آشامی است

علم گرایی و عقل گرایی مولانا در دوران اوج خرافه پرستی، او را به ما بسیار نزدیک می کند:

خاتم ملک سلیمان است علم جمله عالم صورت و جان است علم

تا چه عالم هاست در سودای عقل تا چه با پهناست این دریای عقل

مولوی قرآن را با آزاد منشی و تسامح مذهبی تفسیر و تعبیر می کند. پیام اصلی آن را محبت می یابد. از اینرو بجای کینه، نفرت، تکفیر و تعزیر به عشق می رسد:

ما ز قرآن مغز را برداشتیم
پوست را بهر خران بگذاشتیم
آتشی از عشق در جان بر فروز
سر به سر ذکر و عبادت را بسوز!

آرزوی مولوی آن است که بشریت با عشق و محبت، همزیستی مسالمت آمیز داشته باشد:

متحد بودیم و صافی همچون آب
یک گهر بودیم همچون آفتاب
چون به صورت آمد آن نور سره
چو عدد چون سایه‌های کنگره

سعه صدر مولانا مرز نمی شناسد. این سعه صدر رنگ خودنمایی و مردم فریبی ندارد. انسان به کمال رسیده و مطمئن بخود، برای دیگر انسان ها ارزش و کرامت می شناسد و داشتن نظری غیر از نظر خود را حق طبیعی دیگران می داند:

پیش یکی از مخالفین مولانا تقریر کردند که مولانا گفته است که من با هفتاد و سه مذهب یکی ام. چون صاحب غرض بود خواست که مولانا را برنجاند و بی حرمتی کند، یکی از نزدیکان خود را فرستاد که در جمع از مولانا بپرس که تو چنین گفته ای؟ اگر اقرار کند او را دشنام بسیار بده و برنجان. آن کس بیامد و از مولانا سوال کرد که شما چنین گفته اید که من با هفتاد و سه مذهب یکی ام؟ مولانا گفت: گفته ام. آن کس زبان بگشاد و دشنام و سفاهت آغاز کرد، مولانا بخندید و گفت: با این نیز که تو می گویی هم یکی ام. آنکس خجل شده و باز گشت.

مولانا در مثنوی می گوید:

| | |
|-----------------------------------|-----------------------------------|
| عاشقی گرزین سر و گر زان سراسر است | عاقبت ما را بدان شه رهبر است |
| مومن وترسا، جهود و نیک و بد | جملگی راهست رو سوی احد |
| آنکه گوید جمله حقند، احمقی است | و آنکه گوید جمله باطل، او شقی است |
| عاشق آن و همه اگر صادق بود | آن مجازش تا حقیقت من کشد |
| هر گره را نردبانی دیگر است | هر روش را آسمانی دیگر است |

پس مگو این جمله دم ها باطل اند
باطلان بر بوی حق رام دلند

پس مگو جمله خیال است و ضلال
بی حقیقت نیست در عالم خیال

ای سلیمان در میان زاغ و باغ
لطف حق شو با همه مرغان بساز

مثنوی — دکان وحدت است
در نکوهش انتقام جوئی:

آفت اداراک آن حال است و قال
خون به خون شستن محال است و محال

رابطه بین خدا و انسان یک رابطه خصوصی است. هر کس با روش خود با خدای خودش راز و نیاز می کند. هیچ کس نمایندگی انحصاری خدا در زمین و چگونگی روش ارتباط با او را ندارد:

| | |
|---|--|
| دید موسی شبانی را به راه تو کجایی تا شوم من چاکرت جامه ات شویم، شپشهایت گشتم ور ترا بیماری آید ببیش دستکت بوسم بمالم پایکت گر ببینم خانه ات را من دوام هم پنیر و نان های روغنین سازم و آرم ببیشت صبح و شام ای فدای تو همه بزهای من زین نمط بیهوده میگفت آن شبان گفت با آنکس که ما را آفرید گفت موسی هان خیره سر شدی این چه ژاژست این چه کفرست و فشار گند کفر تو جهان را گنده کرد چارق و پاتابه لایق مر تراست گر نبندی زین سخن تو خلق را دوستی بی خرد خود دشمنی است با که می گوئی تو این، با عمّ و خال؟ شیر او نوشد که در نشو و نماست دست و پا در حق ما استایش است بی ادب گفتن سخن با خاص حق گفت ای موسی دهانم دوختی جامه را بدرید و آهی کرد تفت وحی آمد سوی موسی از خدا تو برای وصل کردن آمدی هر کسی را سیرتی بنهاده ام ما بری از پاک و ناپاکی همه من نکردم امر تا سودی کنم ما برون را ننگریم و قال را زانک دل جوهر بود گفتن عرض چند ازین الفاظ و اضمار و مجاز آتشی از عشق در جان بر فروز موسیا آداب دانان دیگرند عاشقان را هر نفس سوزیدنیست | کو همی گفت ای خدا و ای اله چارقت دوزم کنم شانه سرت شیر پیشت آورم ای محتشم من تو را غمخوار باشم همچو خویش وقت خواب آید برویم جایکت روغن و شیرت بیارم صبح و شام خُمره ها جُغرات های نازنین از من آوردن، ز تو خوردن تمام ای بیادت هی هی و هیهای من گفت موسی با کیستت این ای فلان؟ این زمین و چرخ ازو آمد پدید خود مسلمان ناشده کافر شدی پنبه ای اندر دهان خود فشار کفر تو دیبای دین را ژنده کرد آفتابی را چنینها کی رواست؟ آتشی آید بسوزد خلق را حق تعالی زین چنین خدمت غنی است جسم و حاجت در صفات ذوالجلال؟ چارق او پوشد که او محتاج پاست در حق پاکئی حق آرایش است دل بمیراند سیه دارد ورق وز پشیمانی تو جانم سوختی سر نهاد اندر بیابان و برفت بنده ی ما را زما کردی جدا نی برای فصل کردن آمدی هر کسی را اصطلاحی داده ام از گرانجانی و چالاکی همه بلکه تا بر بندگان جودی کنم ما برون را بنگریم و حال را پس طفیل آمد عرض جوهر غرض سوز خواهم سوز با آن سوز ساز سر بسر فکر و عبارت را بسوز سوخته جان و روانان دیگرند بر ده ویران خراج و عشر نیست |
|---|--|

گر خطا گوید و را خاطی مگو
خون شهیدان را ز آب اولیترست
ملت عشق از همه دینها جداست
لعل را گر مُهر نبود باک نیست
بعد از آن در سرّ موسی حق نهفت
بر دل موسی سخن ها ریختند
بعد ازین گر شرح گویم ابله‌یست
ور بگویم عقلها را بر کند
چونک موسی این عتاب از حق شنید
بر نشان پای آن سرگشته راند
عاقبت دریافت او را و بدید
هیچ آدابی و ترتیبی مجو
کفر تو دینست و دینت نور جان
ای معاف یفعل الله ما یشا
گفت ای موسی از آن بگذشته‌ام
من ز سدره منتهی بگذشته‌ام
تازیانه بر زدی اسپم بگشت
حال من اکنون برون از گفتنست
محرم ناسوت ما لاهوت باد
هان و هان گر حمد گویی گر سپاس
حمد تو نسبت بدان گر بهترست
شرح حق پایان ندارد همچو حق

گر بود پر خون شهید او را مشو
این خطا از صد صواب اولیترست
عاشقان را ملت و مذهب خداست
عشق در دریای غم غمناک نیست
رازهایی گفت کان ناید به گفت
دیدن و گفتن بهم آمیختند
زانک شرح این و رای آگهیست
ور نویسم بس قلمها بشکند
در بیابان در پی چوپان دوید
گرد از پرّه بیابان برفشاند
گفت مژده ده که دستوری رسید
هرچه میخواهد دل تنگت بگو
ایمنی وز تو جهانی در امان
بیمحابا رو زبان را بر گشا
من کنون در خون دل آغشته‌ام
صد هزاران ساله زان سو رفته‌ام
گنبدی کرد و ز گردون بر گذشت
اینچ میگویم نه احوال منست
آفرین بر دست و بر بازوت باد
مچو نافر جام آن چوپان شناس
لیک آن نسبت بحق هم ابترست
هین دهان بر بند و برگردان ورق

گر به ریش و خایه مردستی کسی
مردی این مردیست نه ریش و ذکر
هین روش بگزین و ترک ریش کن

هر بزی را ریش و مو باشد بسی
ورنه بودی شاه مردان.....خر
ترک این ما و من و تشویش کن

این نمازم را میامیز ای خدا
لاف شیخی در جهان انداخته
نکته گیرد در سخن بر بایزید

بانماز ضالین و اهل ریا
خویشتن را بایزیدی ساخته
شرم دارد از درون او یزید

مولانا که به اقلیمهای گوناگون سفر کرده و با زبانهای گوناگون سروکار پیدا کرده بود، طبعاً از سوء تفاهماتی که از اختلاف زبانی و فرهنگی بر می خیزد آگاه بود، این مضمون در داستانی معروف چنین بیان شده است:

انگور

چار کس را داد مردی یک درم
فارسی و ترک و رومی و عرب
فارسی گفتا از این چون وار هیم
آن یکی دیگر عرب بد، گفت: لا
آن یکی ترکی بد و گفت: ای گزم
آن یکی رومی بگفت این قیل را
در تنازع آن نفر جنگی شدند
مشت بر هم می زدند از ابلهی
صاحب سری عزیزی صد زبان
پس بگفتی او که من زین یک درم

هریکی از شهری افتاده بهم
جمله با هم در نزاع و در غضب
هم بیا کاین را به انگوری دهیم
من عنب خواهم، نه انگور ای دغا
من نمی خواهم عنب خواهم ازم
ترک کن، خواهیم استافیل را
که ز سر نامها غافل بدند
پر بدند از جهل و از دانش تهی
گر بدی آنجا بدادی صلحشان
آرزوی جمله تان را می خرم

گزم: ای چشم من (ترکی) انگور (فارسی) و عنب (عربی) و اوزوم (ترکی) و استافیل (رومی) چهار نام ظاهری شیئی واحدند که چهار مردم ناهمزبان را به گمراهه می افکند.

باز همو در فیه ما فیه می گوید: "اگر راه ها مختلف است اما مقصد یکی است نمی بینی که راه ها به کعبه بسیار است برخی از دریا و بعضی از خشکی. اگر به راه ها نظر می کنی اختلافی عظیم پیدا است، اما چون به مقصد نظر می کنی همه یگانه اند... چون به کعبه رسیدند معلوم شد که آن جنگ ها که در راه بود مقصودشان یکی است..."

تفاوتهای اقلیمی و نژادی و زبانی برای او امری جانبی و فرعی است در مثنوی بارها از اختلاف زبان و گفتار سخن می گوید اما آن را امری سطحی و عرضی می بیند و اندرز می دهد که باید با کنار زدن این افتراق ظاهری به آن وحدت ذاتی و باطنی راه یافت که تمام انسانها را "محرم" و همدل می کند:

ای بسا هندو و ترک همزبان
پس زبان محرمی خود دیگر است

ای بسا دو ترک چون بیگانگان
همدلی از همزبانی خوشتر است

تاریکی، ناآگاهی، ناهمی، بی دانشی افراد را در شناخت و بررسی و داوری، به خطا می برد:

پیل اندر خانه تاریک بود
از برای دیدنش مردم بسی
دیدنش با چشم چون ممکن نبود
آن یکی را کف به خرطوم افتاد
آن یکی را دست بر گوشش رسید
آن یکی را کف چو بر پایش بسود
آن یکی بر پشت او بنهاد دست
همچنین هر یک به جزوی که رسید
از نظرگه گفتشان شد مختلف

عرضه را آورده بودندش هنود
اندر آن ظلمت همی شد هر کسی
اندر آن تاریکی اش کف می بسود
گفت همچون ناودانست این نهاد
آن بر او چون بادبیزن شد پدید
گفت شکل پیل دیدم چون عمود
گفت خود این پیل چون تختی بدست
فهم آن می کرد هر جا می شنید
آن یکی دالش لقب داد این الف

در کف هر کس اگر شمعی بدی
چشم حس همچون کف دستت و بس
چشم دریا دیگرست و کف دگر
اختلاف از گفتشان بیرون شدی
نیست کف را بر همه او دسترس
کف بهل وز دیده دریا نگر

عرضه: نمایش دادن هنود: هندیان عمود: ستون

آنچه بر خود خواهدت بودن پسند
آنچه تو بر خود داری همان
و آنچه نپسندی خود از نفع و ضرر
بر دگر کس آن کن از رنج و گزند
می بکن از نیک و از بد با کسان
بر کسی مپسند هم، ای بی هنر

بد گمان باشد همیشه زشت کار
نامه ی خود خواند اندر حق یار

کیمیای محبت

از محبت تلخها شیرین شود
از محبت دردها صافی شود
از محبت خارها گل میشود
از محبت دار تختی می شود
از محبت سجن گلشن می شود
از محبت نار نوری می شود
از محبت سنگ روغن میشود
از محبت حزن شادی می شود
از محبت نیش نوشی می شود
از محبت سُقم صحت میشود
از محبت مرده زنده می شود
این محبت هم نتیجه ی دانش است
وز محبت مسها زرین شود
وز محبت دردها شافی شود
وز محبت سرکه ها مل میشود
وز محبت بار بختی می شود
بی محبت روضه گلخن می شود
وز محبت دیو حوری می شود
بی محبت موم آهن می شود
وز محبت غول هادی می شود
وز محبت شیر موشی می شود
وز محبت قهر رحمت میشود
وز محبت شاه بنده می شود
کی گزافه بر چنین تختی نشست

بجو شید، بجوشید، که ما اهل شعاریم
درین خاک، درین خاک، درین مزرعه پاک
چه مستیم، چه مستیم، از آن شاه که هستیم
چه دانیم، چه دانیم، که ما دوش چه خوردیم
مپرسید، مپرسید، ز احوال حقیقت
شما مست نگشتید وز آن باده نخوردید
نیفتیم برین خاک ستان ما نه حصیریم
بجز عشق، به جز عشق، دگر کار نداریم
بجز مهر، بجز عشق، دگر تخم نکاریم
بیایید، بیایید، که تا دست بر آریم
که امروز همه روز خمیریم و خماریم
که ما باده پرستیم نه پیمانان شماریم
چه دانید، چه دانید، که ما در چه شکاریم
بر آیم برین چرخ که ما مرد حصاریم

کمال خجندی

کمال‌الدین مسعود خجندی از عارفان و شاعران معروف قرن هشتم هجری، آستان
همت انسان را بسیار والا می‌داند:

زاهدان کمتر شناسند آنچه ما را در سر است

فکر زاهد دیگر و سودای عاشق دیگر است

زهدا دعوت مکن ما را بفردوس برین

کاستان همت صاحب‌دلان ز آن برتر است

گر براند از خانقاهم پیر خلوت باک نیست

دیگران را طاعت و ما را عنایت رهبر است

می بروی گلرخان خوردن خوشست اما چه سود

این سعادت زاهدان شهر ما را کمتر است

ما برندی در بساط قرب رفتیم و هنوز

همچنان پیر ملامتگر بپای منبر است

چون قلم انگشت بر حرف منه صوفی که من

خرقه کردم رهن مستان و سخن در دفتر است

داشت آن سودا که سر در پایت اندازد "کمال"

سر نهاد و همچنانش این تمنا در سر است

علاءالدوله سمنانی

رکن‌الدین علاءالدوله سمنانی (۷۳۶ - ۶۵۹ ه. ق.) در جوانی در خدمت مغولان بود
و سپس ترک خدمت کرد و به تصوف روی آورد. او مخالف شدید برخی از آرای وحدت
وجودی ابن عربی است. شکوه انسان را در دنیای او کرانی نیست:

صد خانه اگر به طاعت آباد کنی

زان به نبود که خاطری شاد کنی

گر بنده کنی به لطف آزادی را

بہتر که هزار بنده، آزاد کنی

هدف و کارکرد دین، ایدئولوژی، نظام باید کاهش التیام بشر باشد. عده ای سرنا را

از سر گشادش می‌دمند و بشریت را برای مرام خویش به سلاخه می‌کشند:

مقصود منم ز کعبه و بتخانه

محروم بود از این سخن بیگانه

نه قدمی در این میان مردانه

تا کشف شود حقیقت افسانه

سری که میان نظر مردانست

پوشیده ز چشم جمله نامردانست

مجموعه‌ی اسرار خدا انسانست

هر کس که به سر آن رسد انس آنست

ابو محمد مُصلِح بن عَبْدِالله مشهور به سعدی شیرازی (حدود ۶۷۱ - ۵۸۵ هـ. ق.) شاعر و نویسنده سترگ پارسی‌گوی سخنان ژرف فراوان دارد که نشانگر رواداری یک اندیشمند جهان‌دیده است. انسان دوستی ژرف در برخی از آثارش موج می‌زند. گاه این مهر فراتر از انسان همه جانداران را شامل می‌شود:

| | |
|----------------------------|--------------------------|
| بنی آدم اعضای یک پیکراند | که در آفرینش زیگ گوهر ند |
| چو عضوی به درد آورد روزگار | دگر عضوها را نماند قرار |
| تو کز محنت دیگران بی غمی | نشاید که نامت نهند آدمی |

| | |
|-----------------------------|----------------------------------|
| چه خوش گفت فردوسی پاکزاد | که رحمت بران تربیت پاک باد |
| "میازار موری که دانه کش است | که جان دارد و جان شیرین خوش است" |
| مزن بر سر نا توان دست زور | که روزی درافتی به پایش چو مور |
| درون فروماندگان شاد کن | ز روز فروماندگی یاد کن |
| گرفتم ز تو ناتوان تر بسی | تواناتر از تو هم آخر کسی است |
| ببخش ای پسر کادمیزاد صید | به احسان توان کرد و وحشی به قید |

| | |
|--------------------------------|------------------------------|
| گیر ای جوان دست درویش پیر | نه خود را بیکفن که دستم بگیر |
| خدا را بر آن بنده بخشایش است | که خلق از وجودش در آسایش است |
| کرم ورزد آن سر که مغزی در اوست | که دون همتانند بی مغز و پوست |
| کسی نیک بیند به هر دو سرای | که نیکی رساند به خلق خدای |

پارسیان روی در مخلوق پشت بر قبله می‌کنند نماز

همه کس را عقل خود به کمال نماید و فرزند خود به جمال.

| | |
|----------------------------------|---------------------------------|
| یکی یهود و مسلمان نزاع می‌کردند | چنانکه خنده گرفت از حدیث ایشانم |
| به طیره گفت مسلمان گرین قباله من | درست نیست، خدایا یهود میرانم |
| یهود گفت به تورات می‌خورم سوگند | وگر خلاف کنم همچو تو مسلمانم |
| گر از بسیط زمین عقل منهدم گردد | بخود گمان نبرد هیچکس که نادانم |

سعدی در بوستان زیر عنوان عشق، نظر خود را در مورد سماع بیان کرده است:

| | |
|--------------------------------|---------------------------------|
| اگر مرد عشقی کم خویش گیر | وگر نه ره عافیت پیش گیر |
| مترس از محبت که خاکت کند | که باقی شوی گـر هلاکت کند |
| نروید نبات از حبوب در سست | مگر حال بروی بگردد نخست |
| تو را با حق آن آشنایی دهد | که از دست خویشت ره‌آیی دهد |
| که تا با خودی در خودت راه نیست | وز این نکته جز بی خود آگاه نیست |

نه مطرب که آواز پای ستور
 مگس پیش شـوریده دل پر نزد
 نه بم داند آشفته سامان نه زیر
 سراینده خود می‌نگردد خموش
 چو شوریدگان می پرستی کنند
 به چرخ اندر آیند دولاب وار
 به تسلیم سر در گریبان برند
 مکن عیب درویش مدهوش مست
 نگویم سماع ای برادر که چیست
 گر از برج معنی پرد طیر او
 وگر مرد لهوست و بازی و لاغ
 چه مرد سماع است شهوت پرست؟
 پریشان شود گل به باد سحر
 جهان پر سماع است و مستی و شور
 نبینی شتر بر نوای عرب
 شتر را چو شور و طرب در سر است

سماع است اگر عشق داری و شور
 که او چون مگس دست بر سر نزد
 به آواز مـرغی بنالد فقیر
 ولیکن نه هر وقت بازست گوش
 بر آواز دولاب مستی کنند
 چو دولاب بر خود بگریند زار
 چو طاقت نماند گریبان درند
 که غرق است از آن می‌زند پا و دست
 مگر مستمع را بدانم که کیست
 فرشته فرو ماند از سیر او
 قوی تر شود دیوش اندر دماغ
 به آواز خوش خفته خیزد، نه مست
 نه هیزم که نشکافدش جز تبر
 ولیکن چه بیند در آینه کور؟
 که چو نش به رقص اندر آرد طرب؟
 اگر آدمی را نباشد خر است

ترک دنیا به مردم آموزند خویشتن سیم و غله اندوزند.

ای درونت برهنه از تقوا
 پرده هفت رنگ در مگذار

گر برون جامه ریا داری
 تو که در خانه بوریا داری

پارسا بین که خرقة در بر کرد

جامه کعبه را جُل خر کرد

از من بگوی حاجی مردم گزای را
 حاجی تو نیستی شتر است از برای آنک

کو پوستین خلق به آزار می درد
 بیچاره خار می خورد و بار می برد

دلقت به چه کار آید و تسبیح و مرقع
 حاجت به کلاه برکی داشتنت نیست

خود را ز عملهای نکوهیده بری دار
 درویش صفت باش و کلاه تتری دار

هفتاد ذلت از نظر خلق در حجاب

بهتر ز طاعتی که به روی ریا کنی

زهد پیدا، کفر پنهان بود چندین روزگار

پرده از سر برگرفتیم آنهمه تزویر را

راستی کردند و فرمودند مردان خدا: ای فقیه اول نصیحت گوی نفس خویش را

طواف کعبه دل کن اگر دلی داری دل است کعبه معنی تو گل چه پنداری

سعدی خاطره ای را از دوره نوباوگی از پدرش نقل می کند که نشانه ای از رواداری در توده هاست. رواداری خاموش و منفعل توده ها همواره در هیاهو و جنجال تنگ نظران قشریون محو می شود:

یاد دارم که در ایام طفولیت، مُتعبد بودمی و شب خیز و مولع زهد و پرهیز. شبی در خدمت پدر رحمة الله علیه نشستہ بودم و همه شب دیده بر هم نبسته و مُصْحَف عزیز بر کنار گرفته و طایفه ای گرد ما خفته. پدر را گفتم: از اینان یکی سر بر نمی دارد که دوگانه ای بگزارد؛ چنان خواب غفلت برده اند که گویی نخفته اند که مرده اند. گفت: جان پدر، تو نیز اگر بخفتی به از آن که در پوستین خلق افتی.

نبیند مدعی جز خویشان را که دارد پرده پندار در پیش
گرت چشم خدا بینی ببخشند نبینی هیچ کس عاجز تر از خویش

مولع: حریص مُصْحَف: قرآن در پوستین خلق افتادن: بدگویی کردن

چیست دانی سرّ دلداری و دانشمندی؟ آن روا دار که گر بر تو رود بپسندی

به جان زنده دلان سعدیا که ملک وجود نیرزد آنکه دلی را ز خود بیازاری

ای شوخ، تو را نان جوین خوش ننماید
معشوق من است آنکه به نزدیک تو زشت است

دوزخی را سوی جنت نتوان برد به زور

یاد دارم ز پیر دانشمند تو هم از من به یاد دار این پند
هر چه بر نفس خویش نپسندی نیز بر نفس دیگران میسند

اوحدی مراغه‌ای

رکن‌الدین اوحدی مراغه‌ای (۷۳۸ - ۶۷۰ هـ. ق.) شاعر می گوید:

خلق خوش خلق را شکار کند صفتی بیش از این چه کار کند؟

آه ازین واعظان منبر کوب
برسر منبر و مقام رسول
آنچه بر عالمان و بال آید
واعظی؟ خود کن آنچه می‌گویی
چه دهی دین و باغ و زر چه کنی؟
شرمشان نیست خود ز منبر و چوب
نتوان رفتن از طریق فضول
حب دنیا و جمع مال آید
نکنی؟ در دسر چه می‌جویی؟
دم و دستار چارگز چه کنی؟

شیخنا روز و شب چو خر به چرا
اعتماد تو بر چمباق امیر
چیست این زرق و شید و حیل و مکر؟
آن نمناز دراز کردن تو
نه به دانش دل تو گردد نرم
از دو مرسل زیادت است چرا؟
بیش بینم که بر خدای کبیر
تا دونان بر کنی ز خالد و بکر
وز حرام احتراز کردن تو
نه سرت راز خلق و خالق شرم

مجدالدین نسفی

بر خلق خدا حکم چنان کن که اگر
آن بر تو کند کسی تو راضی باشی

مکتبی

هر که گفتار نرم پیش آرد
مهر محکم شود ز خوشخوئی
همه دل‌ها به قید خویش آرد
دوستی کم کند ترشروئی

قاسم انوار

قاسم انوار (۸۳۷ - ۷۵۷ هـ. ق.) که متعصبان به او نسبت اباحه و الحاد داده اند در نیشابور میزیست. زمانی که پیروانش بسیار شدند، اعتراض علمای «اهل ظاهر»، که بازارشان از رونق افتاده بود، او را ناچار کرد که نیشابور را ترک کند. انوار پس از ترک نیشابور به هرات رفت. در آن شهر نیز پیروانش بسیار شدند و در میان جوانان نیز مریدان بسیاری یافت. «اصحاب اغراض این سخن نزد پادشاه عهد - سلطان شاهرخ - رسانیدند که این سید را بودن در این شهر مصلحت نیست، چرا که اکثر جوانان مرید او شده‌اند، مبادا که از این حال فساد تولد کند» (تذکره الشعراء، دولت‌شاه سمرقندی).

خواندمیر در تاریخ «حبیب‌السیر» درباره علت تبعید قاسم انوار نوشت: «چون آن حضرت با میرزا شاهرخ و اولاد عظامش در غایت استغنا ملاقات می‌نمود و از کمال علوشان، چنان که طمع میداشتند، ایشان را تعظیم و احترام نمی‌فرمود، از آن رهگذر غبار ملال بر حاشیه ضمیر میرزا بایسنقر نشست و خاطر به اخراج آن حضرت قرار داده و کمر سعی و اهتمام بر میان بست و اما، نمی‌توانست که بی‌تمسک بهانه مکنون ضمیر خود را به ظهور برساند». از اینرو، او را به بهانه هواداری از حروفیان از هرات بیرون کردند.

هر چه که گویم، فقیه گوید: "هی هی!" هر چه که گوید فقیه، گویم: "هیهای!"

از مسجد و میخانه و ز کعبه و بتخانه مقصود خدا عشق است باقی همه افسانه

سلمان ساوجی

جمال‌الدین سلمان ساوجی (۷۷۸ - ۸۱۰ هـ. ق.)

من آن را آدمی دانم که دارد سیرت نیکو

مرا چه مصلحت با آن که این گبر است آن ترسا

ای دیده پی بلای دل می پویی
خواهی که به اشک خون دل پاک کنی
در آب برای دل بلا می جویی
سودت ندهد که خون به خون می شویی

حافظ

خواجه شمس‌الدین محمدبن محمد شیرازی (۷۹۱ - ۷۲۶ هـ. ق.) از بیم "ناراستی کار" و "غدر اهل عصر" جرئت جمع آوری دیوان خود را نداشت. محمد گلندام نخستین گردآورنده دیوان حافظ و دوست و همدرس او، آورده است:

"و قوام‌الدین عبدالله [استاد علم کلام حافظ]... در اثناء محاوره گفتی که این فراید فواید را در یک عقد می باید کشید... و آن جناب [یعنی حافظ] حوالت رفع ترفیع این بنا بر ناراستی روزگار کردی و به غدر اهل عصر عذر آوردی."

حافظ در اوج شهرت که آوازه اش "قاف تا قاف" را گرفت و به شعر دلکش او "سیه چشمان کشمیری و ترکان سمرقندی" می رقصند، تنهای تنهاست:

محرم راز دل شیدای خویش کس نمی بینم ز خاص و عام را

سعه صدر ژرف حافظ از انساندوستی عمیق او ریشه می گیرد و به وحدت خلق ها و مذهب ها می رسد:

یکی است ترکی و تازی در این معامله حافظ

حدیث عشق بیان کن به هر زبان که توخواهی

گر پیر مغان مُرشد من شد چه تفاوت؟ در هیچ سری نیست که سری ز خدا نیست

| | |
|------------------------------------|-----------------------------------|
| آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف است | با دوستان مروت با دشمنان مدارا |
| کفر است در طریقت ما کینه داشتن | آئین ماست سینه چو آئینه داشتن |
| منم که شُهرهء شهرم به عشق ورزیدن | منم که دیده نیالوده ام به بد دیدن |
| وفا کنیم و ملامت کشیم و خوش باشیم | که در طریقت ما، کافری است رنجیدن |

در دنیای قشریون و مستبدان انسان ذاتاً خطاکار و مجرم است و خردش نیز نارساست و نمی تواند خوب و بد را تشخیص دهد. باید برای انسان تکلیف معین کرد و آزادی اش را محدود کرد.

قشریون و دگماتیست های ایدئولوژیک با تکیه بر اینکه قرائت آنها از یک مذهب و یا ایدئولوژی تنها برداشت درست است، دست به جنایت های بی شرمانه می زنند. حافظ در اوج قدرت محتسب و ارتکاب بی شرمانه ترین جنایات زیر لوای «امر به معروف و نهی از منکر» می گوید:

| | |
|---------------------------------------|---|
| عیب رندان مکن ای زاهد پاکیزه سرشت | که گناه دگران بر تو نخواهند نوشت |
| من اگر نیکم و گر بد تو برو خود را باش | هر کسی آن درود عاقبت کار که کشت |
| همه کس طالب یارند چه هشیار و چه مست | همه جا خانه عشقست چه مسجد چه کنشت |
| سر تسلیم من و خشت در میکده ها | مدعی گر نکند فهم سخن گو سر و خشت |
| نامیدم مکن از سابقه لطف ازل | تو پس پرده چه دانی که چه خوبست و که زشت |
| نه من از پرده تقوی بدر افتادم و بس | پدرم نیز بهشت ابد از دست بهشت |
| حافظاً روز ازل گر به کف آری جامی | یک سر از کوی خرابات بر نددت به بهشت |

حافظ "جنگ هفتاد و دو ملت" را نکوهش می کند اختلاف انسات ها را در نیافتن حقیقت می داند و می گوید :

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند

آنچه به نظرات حافظ جایگاه ویژه می دهد و به انسان معاصر و آرمان رزمندگان راه تعالی بشریت نزدیک می کند، دیدگاه او در باره تکامل پذیری انسان، سرنوشت سازی، کرامت بی منتهای انسان، خوشبینی به آینده و عدالت خواهی اوست.
تکامل پذیری انسان:

کمترا از ذره نئی، پست مشو، مهر بورز تا به منزلگه خورشید رسی رقص کنان
انسان حافظ تسلیم قضا قدر نیست. او سرنوشت ساز است:

شبان وادی ایمن گهی رسد به مراد که چند سال به جان خدمت شعیب کند
قدر وقت ار نشناسد دل و کار نکند بس خجالت که از این حاصل اوقات بریم
در بیابان گر به شوق کعبه خواهی زد قدم سرزنشها گر کند خار مگیلان غم مخور
کرامت بی منتهای انسان از جایگاه والای انسان در نظام فکری او نشأت می گیرد.
انسان در جهان بینی حافظ همچون بسیاری از عرفا، نقش برجسته ای دارد تا آنجا که در
دنیای آن، انسان عالم کبیر است و جهان عالم صغیر:

من ملک بودم و فردوس برین جایم بود آدم آورد در این دیر خراب آبادم
امید و خوشبینی به آینده در غزلیات حافظ موج می زند:

یوسف گم گشته باز آید به کنعان غم مخور کلبه احزان شود روزی گلستان غم مخور
حافظ در دوران سیاه امیر مبارزالدین دلبستگی خود را به حرکت های تحول طلبانه
و عدالت خواهانه نشان میدهد:

چون دور جهان یکسره بر منهج عدل است خوش باش که ظالم نبرد راه به منزل
از کران تا به کران لشکر ظلم است ولی از ازل تا به ابد فرصت درویشان است
ریا ستیزی:

بیفشان زلف و صوفی را به پا بازی و رقص آور
که از هر رقعهی دلقاش هزاران بت بیفشانی

واعظ شهر چو مهر ملک و شحنه گزید من اگر مهر نگاری بگزینم چه شود

می خور که شیخ و حافظ و مفتی و محتسب گر نیک بنگری همه تزویر میکنند

خدا را محتسب ما را به فریاد دف و نی بخش
که ساز شرع از این افسانه بی قانون نخواهد شد

| | |
|--|--|
| حافظا میخور ورندی کن و خوش باش ولی | دام تزویر منه چون دگران قرآن را |
| دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس | کجاست دیر مغان و شراب ناب کجا |
| ترسم که صرفه ی نبرد روز بازخواست | نان حلال شیخ ز آب حرام ما |
| باده نوشی که در او روی وریایی نبود | بهتر از باده فروشی که در او روی وریاست |
| زاهد غرور داشت سلامت نبرد راه | رند از ره نیاز به دارالسلام رفت |
| نفاق و زرق نبخشد صفای دل حافظ | طریق رندی و عشق اختیار خواهیم کرد |
| می خور که صد گناه ز اغیار در حجاب | بهتر ز طاعتی که به روی وریا کنی |
| واعظان کاین جلوه در محراب و منبر میکنند مشکلی دارم ز دانشمند مجلس باز پرس گوییا باور نمی دارند روز داوری | چون به خلوت میروند آن کار دیگر میکنند توبه فرمایان چرا خود توبه کمتر میکنند؟ کاین همه قلب و دغل در کار داور میکنند |
| در می خانه بیستند خدایا مپسند | که در خانه تزویر وریا بکشایند |
| دور شو از برم ای واعظ و بیهوده مگوی | من نه آنم که دیگر گوش به تزویر کنم |
| خوش حافظ و این نکته ها چون زر سرخ | نگهدار که قلاب شهر، صرافیست |
| آتش زهد وریا خرمن دین خواهد سوخت | حافظ این خرقة پشمینه بینداز و برو |
| مبوس جز لب ساقی و جام می حافظ | که دست زهد فروشان خطاست بوسیدن |
| ز رهم میفکن ای شیخ به دانه های تسبیح | |

که چو مرغ زیرک افتد نفتد به هیچ دامی

شاه نعمت الله ولی

شاه نعمت الله ولی (۸۳۲ - ۷۳۰ هـ. ق.) در حلب در درس های محی الدین ابن عربی شرکت کرد. او به مریدان خود توصیه می کرد که برای تصفیه دل و تزکیه نفس باید در جامعه حضور فعال داشت و در خدمت خلق بود و از کمک به مردم کوتاهی ننورزید:

| | |
|----------------------------|-------------------------|
| زهد در جامه مرقع نیست | کسوت زهد را بسی معنیست |
| زاهد آن دان که بی ریا باشد | همه مقصود او خدا باشد |
| زهد از غیر دیده دوختن است | خرمن حرص و آز سوختن است |
| هر که را سینه با صفا نبود | خرقه پوشیدنش روا نبود |

دلم بگرفت از زهد ریایی بیا ای ساقی رندان کجایی

عبدالرزاق اصفهانی

جمال الدین محمد بن عبدالرزاق اصفهانی (درگذشت ۵۸۸ هـ. ق.)
الحدار ای غافلان زین وحشت آباد الحدار

الفرار ای عاقلان زین دیومردم الفرار
مرگ دروی حاکم و آفات دروی پادشاه
ظلم دروی قهرمان و فتنه دروی آشکار
از پی قصد من و تو موش همدست پلنگ
وز پی قتل من و تو چوب و آهن گشته یار
دین چورای توضعیف و ظلم چون دستت قوی
امن چون نانت عزیز و عدل چون عرض تو خوار

ظهیرالدین فاریابی

ظهیرالدین فاریابی (۵۹۸ - ۵۲۸ هـ. ق.) که در جوانی مداح امیران بود و در اواخر عمر به تصوف و عرفان روی آورد، می گوید:

چه غم زمستی میخوارگان تردامن ز پاکبازی شیخان هوشیار بترس

پی نمایش و آراستن مرو زاهد مخر لباس ریا از دکان شعبده باف

آنچه دی کاشته ای می کنی امروز درو طمع خوشه گندم مکن از دانه جو

محمود شبستری

سعدالدین محمود بن عبدالکریم شبستری (۷۲۰ - ۶۸۷ هـ. ق.) از بزرگان مشایخ عرفان که در زمان الجایتو در تبریز می زیست، سعه صدری امید بخش دارد:

مسلمان گر بدانستی که بُت چیست
و گر مشرک ز بُت آگاه گشتی
بدانستی که دین در بُت پرستی است
گُجا در دین خود گمراه گشتی

اناللق کشف اسرار است مطلق
همه ذرات عالم همچو منصور
در آذر وادی ایمن که ناگاه
روا باشد اناللق از درختی
تعیّن بود کز هستی جدا شد
صدف بشکن برون کن در شهوار
به جز حق کیست تا گوید اناللق
تو خواهی مست گیر و خواه مخمور
درختی گویدت انی انالله
چرا نبود روا از نیکبختی
نه حق شد بنده نه بنده خدا شد
بیفکن پوست، مغز نغز بردار

چو عریان گردی از پیراهن تن
تنت باشد ولیکن بی کدورت
دگر باره به وفق عالم خاص
همه اخلاق تو در عالم جان
تعیّن مرتفع گردد ز هستی
کند هم نور حق در تو تجلی
دو عالم را همه بر هم زنی تو
سقیم ربهم چبود بیندیش
خوشا آندم که ما بی خویش باشیم
نه دین نه عقل نه تقوی نه ادراک
چو رویت دیدم و خوردم از آن می
پس از هر مستیء باشد خماری
هر آن چیزی که در عالم عیان است
جهان چون زلف و خط و خال ابروست که هر چیزی به جای خویش نیکوست
صفات حق تعالی لطف و قهر است
برو ای خواجه، خود را نیک بشناس
بسی گفتند هر نوعی از اینها
جهان چون زلف و خط و خال و ابرو است
جهان خود جمله امری اعتباری است
چو پشت آینه باشد مکرر
شود عیب و هنر یکباره روشن
که بنماید در او چون آب صورت
شود اخلاق تو اجسام اشخاص
گهی انوار گردد گاه نیران
نماند در نظر بالا و پستی
ببینی بی جهت حق را تعالی
ندانم تا چه مستیها کنی تو
طهورا چیست صافی گشتن خویش
غنی مطلق و درویش باشیم
فتاده مست و بیخود بر سر خاک
ندانم تا چه خواهد شد پس از وی
درین اندیشه دل خون گشت باری
چو عکسی ز آفتاب آن جهان است
رخ زلف بتان را زان دو بهر است
که نبود فریبهی مانند آماس
نبود آن جام جم جز نفس دانا
که هر چیزش به جای خویش نیکو است
چو آن نقطه که اندر دور ساری است
نماید روی شخص از روی دیگر

چو ممکن، گرد امکان برفشانند
حقیقت دان اگر چه آدم است او
رها کن عقل را با خود همی باش
زهی نادان که او خورشید تابان
کسی مرد تمام است از تمامی
که را دیدی تو اندر جمله عالم
مپرس از من حدیث زلف پرچین
معانی هرگز اندر حرف ناید
نترسد زو کسی، کو را شناسد
نگردد علم هرگز جمع با آز
نمی‌دانم به هر جایی که هستی

بجز واجب دگر چیزی نداند
چو عارف شد به خود، جام جم است او
که تاب خور ندارد چشم خفاش
به نور شمع جوید در بیابان
کند با خواجگی کار غلامی
که یک دم شادمانی یافت بی‌غم
مجنبانید زنجیر مجانبین
که بحر بیکران اندر ظرف ناید
که طفل از سایه خود می‌هراسد
ملک خواهی، سگ از خود دور انداز
خلاف رسم و عادت کن که رستی

حدیث زلف جانان بس دراز است
مپرس از من حدیث زلف پرچین
چو او بر کاروان عقل ره زد
دل ما دارد از زلفش نشانی
گهی چون چشم مخمورش خرابیم
زهی شربت زهی لذت زهی ذوق
خوشا آن دم که ما بی‌خویش باشیم
نه دین نه عقل نه تقوا نه ادراک
بهشت و حور و خُلد آنجا چه سنجد
چو رویش دیدم و خوردم از آن می
پی هر مستی‌ئی باشد خماری
شراب بی‌خودی درکش زمانی
بخور می، وارهان خود را ز سردی
ز بوی جرعه‌ئی کافتاد بر خاک
ز عکس او تن پژمرده جان یافت
جهانی خلق از او سرگشته دائم
یکی از بوی دُردش ناقل آمد
یکی از جرعه‌ئی گردیده صادق
یکی دیگر فرو برده به یکبار
کشیده جمله و مانده دهن باز
در آشامیده هستی را به یکبار
شده فارغ ز زهد خشک و طامات
خرابات از جهان بی‌مثالی است
خراباتی خراب اندر خراب است
شراب بی‌خودی در سر گرفته
گرفته دامن رندان خمار

چه می‌پرسی از او، کآن جای راز است
مجنبانید زنجیر مجانبین
به دست خویشتن بر وی گره زد
که خود ساکن نمی‌گردد زمانی
گهی چون زلف او در اضطرابیم
زهی حیرت زهی دولت زهی شوق
غنی مطلق و درویش باشیم
فتاده مست و حیران بر سر خاک
که بیگانه در آن خلوت ننگند
ندانم تا چه خواهد شد پس از وی
از این اندیشه دل خون گشت، باری
مگر از دست خود یابی امانی
که بدمستی به است از نیک‌مردی
برآمد آدمی تا شد بر افلاک
ز تابش جان افسرده روان یافت
ز خان و مان خود برگشته دائم
یکی از نیم‌جرعه عاقل آمد
کی از یک صراحی گشته عاشق
می و می‌خانه و ساقی و می‌خوار
زهی دریادل رند سرافراز
فراغت یافته ز اقرار و انکار
گرفته دامن پیر خرابات
مقام عاشقان لآبالی است
که در صحرای او عالم سراب است
به ترک جمله خیر و شر گرفته
وز اسلام مجازی گشته بیزار

بدانستی که دین در بت پرستی است
 که گشتی بت پرست ار حق نمی خواست؟
 نکو کرد و نکو گفت و نکو بود
 از آن گشتند مردم جمله بدحال
 اگر تو عاقلی، بنگر که چون است
 خری را کز خری هست از تو خرتر
 به جان خواجه، که اینها ریشخند است
 ز تو محرومتر کس دیده هرگز؟!
 به تو است، ای بنده صاحب سعادت
 در آ در دیر دین مانند راهب
 مجرد شود ز هر اقرار و انکار
 که از روی بتان دارد مظاهر
 گهی گردد مُغنی گاه ساقی
 زند در خرمن صد زاهد آتش
 کند بی خود دو صد هفتادساله
 مرا از خواب غفلت کرد آگاه
 که از آب وی آتش در من افتاد
 در افتادم ز مستی بر سر خاک
 نه هشیارم نه مخمورم نه مستم
 گهی چون زلف او باشم مشوش

مسلمان گر بدانستی که بت چیست
 بدان خوبی رخ بت را که آراست
 هم او کرد و هم او گفت و هم او بود
 فتاده سروری اکنون به جُهال
 همه احوال عالم باژگون است
 کنون شیخ خودت کردی تو ای خر
 همه افسانه و افسون و بند است
 جهان آن تو و تو مانده عاجز
 ظهور قدرت و علم و ارادت
 حنیفی شو ز هر قید و مذاهب
 به ترسازده ده دل را به یک بار
 بت ترسبچه نوری است باهر
 کند او جمله دلها را وشاقی
 زهی مطرب که از یک نغمه خوش
 زهی ساقی که او از یک پیاله
 درآمد از درم آن مه سحرگاه
 یکی پیمانہ پر کرد و به من داد
 چو آشامیدم آن پیمانہ را پاک
 کنون نه نیستم در خود نه هستم
 گهی چون چشم او دارم سری خوش

ظهیرالدین مرعشی

ظهیرالدین مرعشی (۸۹۲ - ۸۱۷ ه. ق) در تاریخ گیلان می گوید:
 تا توانی و دسترس داری
 دوستی را هزار کس شاید
 بر دل هیچکس مجو آزار
 دشمنی را یکی بود بسیار

آصفی هروی

آصفی هروی، (۹۲۳ - ۸۵۳ ه. ق)، شاعر دوره تیموری می گوید:
 زمانه ایست که هر کس بخود گرفتار است
 تو هم در آینه حیران حسن خویشنتی

قاضی حسین میبدی

قاضی کمال الدین میر حسین میبدی متخلص به منطقی (وفات ... - ۹۱۰ ه. ق.)
 که به اتهام دگر اندیشی به دست شاه اسماعیل صفوی به قتل رسید، می گوید:

انسان که بصورت همه چون یکدیگرند باید که به عین مهر در هم نگرند
نام پدر و مادر صوری نبرند کین قوم ز یک مادر و از یک پدرند

هر چند ترا دولت و نصرت یار است صد دوست کم است و دشمنی بسیار است

نظیری نیشابوری

محمد حسین نظیری نیشابوری از شاعران قرن یازدهم هـ. ق است. وی در نیشابور زاده شد و تحصیلات رایج آن زمان را در زادگاهش به پایان برد و به دربار جلال الدین اکبر شاه درآمد و زمانی در هندوستان زیست و سرانجام به سال ۱۰۲۱ هـ. ق در احمد آباد در گذشت.

درس معلم اگر بود زمزمه محبتی جمعه به مکتب آورد طفل گریز پای را

بیدل دهلوی

ابوالمعانی میرزا عبدالقادر بیدل (۱۱۳۳ - ۱۵۰۴ هـ. ق) جسورانه در هم شکستن رسوم و عادات دست و پاگیر راتوصیه می کند .
زندگی در قید و بند رسم و عادت مردن است دست دست توست بشکن این طلسم ننگ را
او به خوبی پیامد جهانسوز تعصب مذهبی را می شناسد:
طوفان مگر از عهده مذهب بدر آید

ما و تو خراب اعتقادیم بُت، کار به کُفر و دین ندارد

به انفعال رسیدیم از فسون تعلق برخ فگند حیا دامن نچیدهء ما را

ز فرق و امتیاز کعبه و دیرم چه می پُرسی اسیر عشق بودم هرچه پیش آمد پرستیدم

محموم به گمان، یقین پرستی اینست مینا زده ام به سنگ، مستی اینست
زین رنگ چه نغمه ها که در سازم نیست رد عدم، قبول هستی اینست

آنی تو که هر حوصله جامت نکشد جز شوق تو هیچ کس به دامت نکشد
دشت ازل و ابد به آن طول و بساط چون درگذری به نیم گامت نکشد

زین پیش که دل قابل فرهنگ نبود از پیچ و خم تعلقم ننگ نبود
آگاهیم از هر دود جهان وحشت داد تا بال نداشتم قفس تنگ نبود

چاپخانه

هرچند فن چاپ در سال ۵۹۳ قبل از میلاد در چین اختراع شد، اما اختراع دستگاه چاپ یوهانس گوتنبرگ در سال ۱۴۳۹ میلادی (۸۱۸ هـ. ش.) بود که به آن شتاب داد. چاپخانه یکی از مهمترین عامل بیداری و آگاهی است. زمامداران ایران و نمایندگان تنگ نظر سیاسی و مذهبی ایران با تمام وجود از این مطلب آگاه بودند. از اینرو اساسا در فکر آوردن صنعت چاپ نبودند و یا سد راه گسترش آن صنعت می شدند. حدود سال ۱۰۲۰ هـ. ق. مروجین مسیحی در شهرهای اصفهان و جلفا اولین چاپخانه فارسی را برای چاپ کتابهای مسیحی بکار گرفتند.

عده ای از رجال و سلاطین صفویه نیز به فکر ایجاد چاپخانه با حروف فارسی و عربی افتادند که بنا به گفته شاردن سیاح معروف فرانسوی (سال ۱۶۸۱ میلادی ۱۰۶۰ هـ. ش. وارد ایران شد، شش سال در اصفهان به سربرد.) به دست فراموشی سپرده شد:

ایرانیان به کرات در صدد آوردن مطبعه و به کار انداختن آن بر آمده اند و به منافع آن نیز اطلاع دارند، اما تا بحال به انجام این امر موفق نشده اند. برادر وزیر اعظم که در نظر شاه بسیار مقرب است، در سال ۱۰۸۷ از من در خواست کرد عده ای کارگر از فرنگستان برای آموختن فن چاپ به ایران بیاورم و از شاه هم در این خصوص اجازه داشت، اما وقتی موضوع پول به میان آمد، همه چیز برهم خورد.

(Jean Chardin: Voyages du chevalier Chardin, en Perse)

بیش از ۱۵۰ سال هیچ تلاشی برای وارد کردن و آموختن فن چاپ نشد. تا اینکه، اولین چاپخانه در ایران در سال ۱۲۲۷ هـ. ق. در شهر تبریز تأسیس شد. عباس میرزا نایب السلطنه میرزا زین العابدین تبریزی را مامور فراگیری فن چاپ و به راه انداختن نخستین چاپخانه در تبریز کرد. (فرهنگ دهخدا)

دکتر فهیمه باب الحوائج در کتاب «آشنایی با مبانی چاپ و نشر» می نویسد:

"عباس میرزا ولیعهد فتحعلیشاه چند تن از ایرانیان را به اروپا گسیل کرد تا صنعت چاپ را بیاموزند. سپس دستور داد که از روسیه ماشین چاپ وارد کنند. در سال ۱۸۱۶ میلادی هنرمند آذربایجانی میرزا زین العابدین تبریزی یکی از همین ماشینها را به کار گرفت. دومین مطبعه که به ایران وارد شد مطبعه سنگی است که آن نیز در تبریز دایر شده است. جای تعجب است که

مطبعه نخستین پس از کار کردن دیگر معمول نشد و مطبعه سنگی جای آن را گرفت.

هوتم شیندلر (HOUTUM-SCHINDLER, SIR ALBERT) در سال ۱۸۷۹ میلادی در پی مأموریتی که برای ارتباط تلگرافی میان تهران و مشهد به ایران آمده بود، نگرشی دقیق نسبت به مسائل دیگر نیز داشته و در کتاب «مطابع و چاپخانه ها و کتب چاپ شده سال ۱۲۳۳ تا ۱۲۶۰ ق.» می گوید:

در سال ۱۲۳۳ شخصی موسوم به آقا زین العابدین تبریزی اسباب و آلت مختصر باسمه خانه طیوگرافی یعنی چاپ حروفی به تبریز آورده در تحت حمایت عباس میرزا نایب السلطنه که در آن زمان حکمران آذربایجان بود مطبعه کوچکی را برقرار نمود و بعد از مدتی کتابی را موسوم به فتح نامه تمام کرد. این کتاب نخستین کتابی بود که در ایران به حروف عربی مطبوع شد. مصنف کتاب مذکور میرزا ابوالقاسم قائم مقام بود و قصه ها گفته از جنگی که در سال ۱۲۷۷ میان دولتین روس و ایران واقع شد و به توسط صلح نامه گلستان مورخه ۱ اکتوبر ۱۸۱۳ = ۱۶ ذی القعدة ۱۲۲۸ به انتها رسید.

دومین چاپخانه را میرزا صالح شیرازی در سال ۱۲۳۵ برای چاپ روزنامه خود در تهران تاسیس کرد.

شاید علت جایگزینی مطبعه سنگی به جای مطبعه سربی این باشد که عده ای مطبعه سربی و حروف آن را با نظر بدبینی نگاه می کردند و علامت کفر می دانستند و یا چون حروف ما فارسی بود با حروف سربی در آن زمان نمی توانستیم تنوع در خطوط داشته باشیم در صورتی که در مطبعه سنگی از خوشنویسان کمک گرفته می شد. علی قاضی زاده در کتاب «تبریز شهر اولین ها» می نویسد: سخت گیری های کهنه پرستان باعث شده بود که به سبب گرانی طولانی و سخت بودن چاپ سنگی چاپ کتب و مطبوعات بسیار گران تمام شده و در نتیجه سال ها انتشار کتاب و نشریه با دشواری های فراوان همراه باشد.

متأسفانه این چاپخانه ها همیشه مورد بغض و کینه کوته اندیشان بود و در هر فرصتی که به دست می آوردند این مکان های فرهنگی را غارت می کردند. به گونه ای که کسروی می نویسد: مستبدین حروف سربی چاپخانه امید ترقی را ذوب کرده و به صورت گلوله در آورده و به روی این ملت بیچاره انداختند.

حسین امید در کتاب «تاریخ و فرهنگ آذربایجان» می نویسد: در میان مطابع سنگی معروف تبریز می توان مطبعه سنگی علمیه (چاپ سنگی علمیه) را نام برد که به وسیله حاج زین العابدین که به نام حاجی حاج آقا علمیه مشهور بود (نوه حاج میرزا زین العابدین تبریزی) در سال ۱۲۹۰ هجری شمسی تأسیس یافته و این مطبعه در چاپ کتب مختلف خدمات مهمی انجام داده است.

حدود نود سال پس از تأسیس اولین چاپخانه در تبریز نوه حاج زین العابدین (کسی که اولین چاپخانه سنگی و سربی را در ایران و تبریز دایر کرد) بنام زین العابدین مطبعه

چی که پس از زیارت مکه به نام حاجی آقا معروف و هنگام گرفتن شناسنامه نام علمیه را بر خود انتخاب نمود. وی ماشین چاپی از اروپا خریداری کرده و از طریق کشور مصر وارد بندر استانبول در ترکیه فعلی نمود و از این بندر توسط چهل گاو میش به تبریز منتقل کرد. حاجی آقا علمیه همرا با دستگاه‌های چاپ سنگی خود هشت تن از متخصصین صنعت چاپ را نیز از کشور آلمان برای نصب و آموزش این دستگاه‌ها به تبریز آورد.

فن چاپ هزاران سال پیش در چین و چاپخانه مدرن صدها سال پیش در اروپا پیش از رواج آن در ایران معمول بود. زمانی که چاپ در ایران شروع به کار کرد، برخی از کتاب‌هایی که ۳۵۰ سال قبل در اروپا چاپ شده بود را تجدید چاپ کرد.

خیالی بخارایی

خیالی بخارایی (۸۲۶ - ه. ق.) گونه‌گونی راه را با رواداری می‌نگرد و بر رسیدن‌گاه یگانه تاکید دارد:

هرکس به زبانی صفت حمد تو گوید بلبل به غزلخوانی و قمری به ترانه

اسرار دل

در ازل قطره خونی که ز آب و گل شد باد شوق تو یا رب چه شرابی‌ست کزو
اول از هر دو جهان دیده من راه نظر حاصل کار تو ای دل به جز این نیست ز عشق
گو مباش از طرف کار «خیالی» غافل که سراسر همه کار تو بی‌حاصل شد
که ز سودای خطت کار بر او مشکل شد دم ز آیین محبت زد و نامش دل شد
به یکی جرعه دل شیفته لایعقل شد بست و آنگاه تماشای تو را قابل شد

کمال سبزواری

دوستی کن که محبت ز محبت خیزد دل به نیرنگ و فسون از همه کس نتوان برد

عرفی شیرازی

جمال الدین محمد عرفی (۹۹۹ - ۹۶۴ ه. ق.) سفارش می‌کند:
چنان با نیک بد خو کن که بعد مردنت عرفی مسلمانان به زمزم شوید و هندو بسوزانت

طالب آملی

طالب آملی (۱۰۳۶ - ۹۸۷ هـ. ق.) از آمل به کاشان، اصفهان، خراسان و مرو سفر کرد و از آنجا راهی هندوستان شد. در هندوستان به ملک الشعراى دربار جهانگیر ملقب گردید. طالب آیینی بس انسانی دارد:

کفر است در طریقت ما کینه داشتن
آیین ماست سینه چو آیینه داشتن
در ستایش عفو و بخشش و دوری از انتقام و کینه توزی می گوید:
دشنام خلق را ندهم جز دعا جواب
ایرم، که تلخ گریم و شیرین دهم عوض

شیدا دزفولی

هر کس به جهان، مسلک و آئین دارد
من از همه رأی و دین و رسم و ره و کیش
راضی به خدای خویش در دین دارد
قربان کسی که چشم حق بین دارد

صائب تبریزی

محمدعلی صائب تبریزی (۱۰۸۱ - ۱۰۱۰ هـ. ق.) شاعر مضامین ظریف و باریک اندیش، می گوید:

خوش آن گروه که مست بیان یکدیگرند
نمی زنند به سنگ شکست گوهر هم
ز جوش فکر می ارغوان یکدیگرند
پی رواج متاع دکان یکدیگرند
ز فکر تازه گل بوستان یکدیگرند
ز مصرع رنگین

دل که رنجید از کسی خشنود کردن مشکل است
شیشه بشکسته را پیوند کردن مشکل است
راه ناهموار را هموار کردن سخت نیست
حرف ناهموار را هموار کردن مشکل است

گر از تحمل من خصم شد زبون چه عجب
فلک حریف زبردستی مدارا نیست

پیوسته است سلسله موج ها به هم
خود را شکسته هر که دل ما شکسته است

تار و پود عالم امکان به هم پیوسته است
می خورد بر هم جهانی چونکه یک دل بشکند

صحبت عشق است ای واعظ خموشی پیشه کن
طول علم و موشکافیها به عرض ریش نیست

بر حذر باش که این دست و دهن آبکشان
خانمانسوزتر از سیل فنا میباشند

ز ایخا یافت عمر رفته را از صحبت یوسف
ز سودای محبت هیچکس مغبون نخواهد شد

مخور صایب فریب فضل از عمامه زاهد
که در گنبد ز بی مغزی صدا بسیار می پیچد

هیچ قفلی نیست در بازار امکان بی کلید
بستگی ها را گشایش از در دل ها طلب

نیست پروا تلخ کامان را ز تلخی های عشق
آب دریا در مذاق ماهی دریا خوش است

ابرام در شکستن من اینقدر چرا
آخر نه من به بال تو پرواز می کنم

سعی در تسخیر دل هاکن که چون این دست داد
ملک آب و گل، به آسانی مسخر می شود

| | |
|----------------------------------|------------------------------------|
| برق جلال عین جمال است پیش ما | داغ پلنگ چشم غزال است پیش ما |
| ما چشم از چکیده دل آب داده ایم | یاقوت و لعل سنگ و سُفال است پیش ما |
| ما را نظر به عالم دیگر گشوده اند | مرگ و حیات خواب و خیال است پیش ما |
| در پرده غبار خط آن لعل آبدار | صد پرده به ز آب زلال است پیش ما |
| در جستجو چو موج سراییم بی قرار | آسودگی خیال محال است پیش ما |
| روشن شده است از می روشن سواد ما | جام جهان نمای سُفال است پیش ما |
| بر اوج اعتبار فلک هر که را رساند | چون آفتاب وقت زوال است پیش ما |
| از سرنوشت صفحه ننوخته آگهیم | رخسار ساده پر خط و خال است پیش ما |
| از حرف سخت خلق نداریم شکوه ای | صائب شکستگی پر و بال است پیش ما |

حزین لاهیجی

محمد حزین لاهیجی (۱۱۸۰ - ۱۱۰۳ هـ. ق.):

ای قاضی اگر خواهی گردد ز تو حق راضی
رو آتش می درزن این دفتر فتوا را

از صحبت شیخان دغل سوخت دماغم ای باده پرستان ره میخانه کدام است

زاهد چونکند جامه زمصحف مفریبید ای ساده دلان خرقة سالوس همان است

واعظ قزوینی

ملا محمد رفیع واعظ قزوینی، شاعر سده یازدهم هجری مراعات دیگران را توصیه می کند و می گوید:

عیب تو خواهی نگوید خصم عیب او مگو با خموشی می توان خاموش کردن کوه را

در مکتب عقل، خود کتاب خود باش در فکر سوال حق، جواب خود باش
در پای حساب، تانمانی فردا زنهار امروز، سر حساب خود باش

بهاء الدین محمد عاملی

بهاء الدین محمد عاملی معروف به شیخ بهایی (۱۰۳۰ - ۹۵۳ ه.ق.) تضمینی پرآوازه از غزل خیالی بخارایی دارد که مشرب روادار هر دو بزرگوار را ترنم می کند:

تاکی به تمنای وصال تو یگانه اشکم شود از هر مژه چون سیل روانه
خواهد به سرآید شب هجران تو، یا نه ای تیرغمت را دل عشاق نشانه

خلقی به تو مشغول و تو غایب زمیانه

رفتم به در صومعه زاهد و عابد دیدم همه را پیش رخت راکع و ساجد
دربتکده رهبانم و درمیکده زاهد گه معتکف دیرم و گه ساکن مسجد

یعنی که تو را می طلبم خانه به خانه

آن روز که رفتند حریفان پی هرکار زاهد به سوی مسجد و من جانب خمار
من یار طلب می کنم او جلوه گه یار حاجی به ره کعبه و من طالب دیدار

او خانه همی جوید و من صاحب خانه

هر در که زدم، صاحب آن خانه تویی تو هر جا که شدم، پرتو کاشانه تویی تو
درمیکده و دیر که جانانه تویی تو مقصود من از کعبه و بتخانه تویی تو

مقصود تویی، کعبه و بتخانه بهانه

بلبل به چمن زان گل رخسار نشان دید پروانه در آتش شد و انوار عیان دید
عارف صفت روی تودر پیر و جوان دید اندر همه جا عکس رخ یار توان دید

دیوانه منم من که روم خانه به خانه

عاقل به قوانین خرد راه تو پوید دیوانه برون از همه آیین توجوید

تا غنچه نشکفته این باغ که بوید هرکس به زبانی صفت حمد تو گوید

بلبل به غزل خوانی و قمری به ترانه

بیچاره بهایی که دلش زار غم توست هرچند که عاصی است ز خیل خدم توست
امید وی از عاطفت دمبدم توست تقصیر خیالی به امید کرم توست

یعنی که گنه را به از این نیست بهانه

فوجی

فوجی شاعر قرن دوازدهم حقانیت خود با مخالفت قشریون اثبات می کند:
گرچه ما در مذهب پرهیزگاران کافریم قدر ما ایت بس که شیخ شهر در انکار ماست

ما دردکشان جا به خرابات گرفتیم در کوچه ارباب ریا خانه نداریم

قدسی مشهدی

قدسی مشهدی قرن یازدهم از مکر و ریا دلی پر خون دارد:

بیا ای سراپا همه زرق و شید به دریا فگن دفتر عمر وزید
ردا بار دوش است در امر دین بیانداز این بار را بر زمین
بزرگی دستارد رد سـراست اگر خاک بر سر کنی بهتر است
به می درکش این دلق و سواس را به خم درزن این کهنه کرباس را
ز مکر اینهمه اشک بیخود مبار پیاز ریا پیش چشمت مدار

هاتف اصفهانی

هاتف اصفهانی (درگذشت ۱۱۹۸ هـ. ق.) به باورهای مذهبی دیگران نظری
روادارانه دارد. اوتتلیث (Trinity) و توحید (Divine Unity) را یکی می بیند و می
گوید:

در کلیسا به دلبری ترسا گفتم ای دل به دام تو در بند
ای که دارد به تار زنارت هر سر موی من، جدا پیوند
ره به وحدت نیافتن تا کی؟ ننگ تتلیث بر یکی تا چند؟
نام حق یگانه چون شاید که اب و ابن و روح قدس نهند؟
لب شیرین گشود و با من گفت وز شکر خنده ریخت از لب قند
که گر از سرّ وحدت آگاهی تهمت کافری به ما میسند
در سه آینه شاهد ازلی پرتو از روی تابناک افکند

سه نگردد بریشم ار او را
 مادر این گفتگو که از یک سو
 پرنیان خوانی و حریر و پرند
 شد ز ناقوس، این ترانه بلند
 که یکی هست و هیچ نیست جز او
 وحده هو لا اله الا هو

من شرمنده از مسلمانی
 پیر پرسید کیست این؟ گفتند
 شدم آنجا به گوشه‌ای پنهان
 عاشقی بی قرار و سرگردان
 گفت: جامی دهیدش از می ناب
 گرچه ناخوانده باشد این مهمان

آذر بیگدلی

لطفعلی بیگ بن آقاخان بیگدلی متخلص به آذر (۱۱۹۵ - ۱۱۳۴ هـ. ق.)، نویسنده و شاعر معروف عهد افشاریه و زندیه در وصف دوران خود می گوید: "تفریق بال و اختلال حال بحدیست که کسی را حال خواندن شعر نیست تا به گفتن شعر چه رسد." او خواهان ارزش و حرمت به انسان است، بی توجه به مرام او:

به شیخ شهر فقیری ز جوع برد پناه
 هزار مسئله پرسیدش از مسائل و گفت
 بدان امید که از لطف خواهدش نان داد
 که گر جواب نگفتی نبایدت نان داد
 برد آبش و نانمش نداد، تا جان داد
 ببرد آبش و نانمش نداد، تا جان داد
 که حق به بنده نه روزی به شرط ایمان داد
 که جام می به کف کافر و مسلمان داد
 عجب که با همه دانایی، این نمی دانست
 من و ملازمت آستان پیر مغان

سانسور

یکی از بارزترین نمود های عدم رواداری سانسور است. سانسور همیشه در ایران وجود داشته است. تکفیر، تحریم، افتراء، اتهام، کتاب شویان، تحریف نسخه ها و تحریک توده و عوام علیه روشنفکران، نواندیشان و دگراندیشان اشکال رایج سانسور بوده است. در یک نگاه تاریخی تا رواج چاپ و گسترش فراگیر کتاب و روزنامه، تکفیر و تحریم شکل مسلط سانسور بود. پیامد تحریک توده ها علیه اندیشمندان و هنرمندان مهاجرت و خودسانسوری بود. از دوران قاجار تفتیش و بازرسی مطبوعات به طور رسمی و دولتی سازمان یافت.

زردتشیان در ایران باستان هر آنچه را نادرست تشخیص می دادند، سرکوب می کردند. برخوردهای خشونت بار علیه مزدک و مزدکیان، مانی و مانویان از این دست است.

تازیان از آنجائی که رهبری بی سواد داشتند دشمنی بیکران آنها با کتاب غیر قابل قیاس است. هرآنچه رنگ فرهنگ، ادب و هنر داشت طعمه آتش و آب و شمشیر شد.

سلطان محمود غزنوی، قرن چهارم هجری، پس از فتح سمرقند و بخارا کتابخانه های پربرابر این دو شهر را به آتش کشید. لشکران سلطان مسعود غزنوی در حمله به اصفهان در سال ۴۲۱ هـ. ق. کتابخانه ابوعلی سینا را غارت کردند و کتاب بیست جلدی ابن سینا به نام «الانصاف» را به غارت بردند.

پس از فتح قلعه های اسماعیلیه در سال ۶۵۴ هـ. ق. هولاکو خان مغول دستور داد کلیه کتاب های اسماعیلیه را به آتش کشیدند.

تحریم نمونه دیگری از سانسور بود. فقها کتاب های صوفیان و فیلسوفان را ضاله می خواندند و آنها را به آب می شستند. محمد تقی دانش پژوه بخشی از یک سند را که متعلق به سده یازده در باره شستن کتاب های فلسفی از جمله «شفا»ی ابن سینا، نقل می کند که تکان دهنده است («کتاب شویان، نقل از جنگ قرن یازدهم»، راهنمای کتاب، دوره ۸، ص ۷۲):

"... به نقل ثقات منقول است که ابوقرة اسکندری کتابی به خدمت عبدالله مسعود رضی الله آورده و گفت: این کتاب را در شام مطالعه کرده ام و لطایف آن در ممیز من نهال اعجاب نشانده و غرایب نکالش به قبول خاطر منقلی شده. عبدالله گفت: هلاک امم سالف باتباع چنین کتاب ها و ترک الله بود. طشت و آب را طلب کرد و اجزای آن را مضمحل گردانید... شیخ الاسلام قدس سره ذکر کرده که به امداد توفیق الهی کتاب ابن سینا که به شفا مترجم است و به حقیقت کتاب شفا است ده مجلد به اشارت خلیفه وقت الناصر الذین مغسول گردانیده. شکر الله تعالی سعید.

و از آثار معجزات سیدالمرسلین... آن که در حدود سنه ستین و سبعمائه سلطان سعید مبارزالدین محمد بن مظفر الیزدی در اطراف ممالک که حشر ایالت او بود... کمابیش سه چهار هزار مجلد کتاب فلسفه در عرض یک-دو سال به آب شست. مضمون (لیظهره علی الدین کله) همگان را عیان گردد و (قل جاء الحق زهق الباطل) جهانیان را محقق شود."

از دوران قاجار تا اواخر دوران پهلوی سانسور دولتی و دوران جمهوری اسلامی ترکیب تکفیر و سانسور دولتی شکل مسلط سانسور شده است. ناصرالدین شاه قاجار به توصیه صنیع الملک (اعتماد السلطنه) رسماً اداره ای به نام «اداره سانسور» تاسیس کرد. اعتماد السلطنه در فصل هشتم کتاب «المآثر و الآثار» می نویسد:

"اداره سانسور که عبارت از تفتیش کتب و روزنامه های وارده از خارج است. چون بعضی از مطبوعات بعضی از ممالک که مشتمل بر طعن طریقی و یا قبح فریقی و هجاء شخصی و یا هزل فاحش بود به لحاظ مبارک این پادشاه می رسید از انتشار آن ها همواره آثار کراهت بر جبین همایون هویدا بود. تا وقتی که رساله هجو سلاسه شیخ هاشم یرازی مطبوعه بمبئی را به طهران آوردند و نسخه حضور مهر ظهور بردند از مشاهده آن اشعار ناسزاوار در حق آن دانشوران بزرگوار شعله خشم شاهنشاهی زبانه زدن گرفت و در وقت به

تحجیر و اعدام تمام آن نسخ فرمان رفت. بنده نگارنده حاضر درگاه بود، معروض نمود که دولت‌های اروپیه [اروپایی] برای سد راه این عیب از ممالک خویش دایره تفتیش ایجاد کرده‌اند و اسم آن سانسور است و چون شرحی از شرایط و شئون آن براند[م] بر خاطر مبارک بسی پسندیده آمد و فرمان رفت تحت نظر این خان‌زاد در حدود ایران سانسور ایجاد شود و از آن وقت باز راه این عیب بسته است و رشته این تجارت گسسته."

سرانجام در تاریخ پنج‌شنبه دوازدهم رجب ۱۲۸۰ هـ. ق. (۱۲۳۸ هـ. ش) طبق اعلانی که در روزنامه علمیه دولت علیه ایران به چاپ رسید، صنیع‌الملک رییس و مباشران روزنامه و نقاشخانه و کارخانه دولتی، مراقب و مواظب، تمامی امور چاپخانه‌های ممالک معروضه شد.

عمده سانسور یا ممیزی ما در زمان ناصرالدین شاه، شامل حال جلوگیری از ورود روزنامه‌هایی می‌شد که در خارج از کشور، حکومت او را به باد انتقاد می‌گرفتند. در زمان مظفرالدین شاه نیز به دلیل روزافزون شدن جراید ایرانی در خارج از کشور، علنا اعلام شد که روزنامه‌های داخلی هر مملکت به خصوص روزنامه‌های سیاسی و رسمی آنهایی هستند که داخل مملکت به طبع و نشر می‌رسند و روزنامه‌هایی که خارج از کشور منتشر می‌شوند، روزنامه‌های مملکتی نبوده و ورود آنها به کشور اکیدا ممنوع است.

با اعمال سانسور مبارزه با سانسور نیز سازمان یافت. عده‌ای از روشنفکران در انجمنی مخفی به نام «انجمن گلستان» با هدف کسب آزادی مطبوعات متشکل شدند. مجیرالدوله یکی از اعضای انجمن در خاطرات خود نوشت که همه اعضای انجمن هم نظر بودند که "از لوازم مشروطیت آزادی قلم است و تا آزادی قلم نباشد مشروطیت مستحکم نخواهد بود."

نمونه پیشگام، مبارزه با سانسور در کلام میرزا جهانگیرخان صور اسرافیل نمودار است که در اعتراض خود به اداره انطباعات نوشت: "چه فرقی هست بین زمان استبداد و حکومت مشروطه که نویسنده مجبور است پیش از نشر اثرش، دو جلد از آن را به اداره انطباعات بدهد و اجازه بگیرد؟" (غلامحسین ساعدی، ۱۳۵۷)

نتیجه حمله صور اسرافیل و اعتراض اعضای «انجمن گلستان» به تصویب قانون مطبوعات در شش فصل و ۵۳ ماده انجامید که اعلام می‌کرد: "انتشار عامه مطبوعات غیر از کتب ضلال و مواد مضره به دین مبین اسلام آزاد و ممیزی در آنها ممنوع است."

پس از به قدرت رسیدن رضا شاه، علاوه بر شلاق زدن، شکنجه و زندانی بسیاری از نویسندگان و تعطیلی خیل مطبوعات، درج کوچکترین خبر، حتی آگهی‌های خصوصی بدون دخالت و نظارت شهربانی ممنوع اعلام شد. فرخی یزدی شاعر پرآوازه را که آن زمان مدیر روزنامه طوفان بود، به خاطر شرایط سفت و سخت ممیزی گرفتند، زندانی کردند، لب‌هایش را به هم دوختند و به شکل غم‌انگیزی کشتند.

مسیر جدیدی که در تاریخ ممیزی کتاب در ایران ایجاد شده بود، به سالهای بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و مبارزات برای ملی کردن صنعت نفت برمی‌گردد. کودتاگران

که بعدها هسته اصلی ساواک را تشکیل دادند، داعیه دار نظارت دایمی بر مطبوعات و انتشارات شدند. همان زمان نیز دایره‌ای تحت عنوان «دایره ممیزی» در وزارت فرهنگ و هنر وقت ایجاد شد که ممیزی نشریات، اعم از کتاب و مطبوعات را در حیطه وظایف خود داشت اما ممیزی سیاسی کماکان بر عهده ساواک (سازمان اطلاعات و امنیت کشور) بود.

ممیزی کتاب در دوره جمهوری اسلامی ابعاد دیگری یافت. به بهانه جنگ بی سابقه ترین سانسور در کشور اعمال شد. با وجود اینکه که اصل ۲۴ قانون اساسی مطبوعات و نشریات را در بیان مطلب، به شرطی که مخل به مبانی اسلام و حقوق عمومی نباشد، آزاد گذاشته ممیزان با سلیقه شخصی و تنگ نظرانه سخت ترین سانسور را اعمال کردند. (ر. ک. رجب زاده، احمد ۱۳۸۰)

ویژگی دیگر سانسور در زمان جمهوری اسلامی جهانی شدن آن است. جمهوری اسلامی به اختناق در ایران راضی نیست بلکه هنرمندان، نویسندگان و مترجمان سراسر جهان را زیر پوشش چتر اختناق خود دارد. فتوا علیه سلمان رشدی و قتل مترجمان آثارش یک نمونه است.

فروغی بسطامی

میرزا عباس بسطامی (۱۲۷۴ - ۱۲۱۳ ه. ق.) با تخلص فروغی شاعر دوران قاجار می گوید:

شیخ گر شد به ره زهد چنین پندارد که کسی بی خبر از حیل و تزویرش نیست

رموز عشق با زاهد مگویید که مرد بار عیسی هرخری نیست

ز تقریری که زاهد میکند بر عرشه منبر طلوع صبح محشر شام هجرانست پنداری

یغمای جندقی

یغمای جندقی (۱۲۷۶ - ۱۱۹۶ ه. ق.) می گوید:

دوش درمیکده سرمست و خرابش دیدم واعظ شهر که در صومعه غوغا میکرد

نه زاهد بهر پاس دین ننوشد، بل ازان ترسد که گردد آشکارا گاه مستی کفر پنهانش

سرانجام برای حفظ جاننش از تکفیر فقها تقیه می کند و می سراید:

ز شیخ شهر، جان بردم به تزویر مسلمانی مدارا گر بدین کافر نمی کردم، چه می کردم

میرزا ابوالقاسم توحید

میرزا ابوالقاسم توحید

همین بس است تفاوت زما و زاهد شهر
تو نیز عشق طلب زاهدا که عمر عزیز
که داغ ماست به دل داغ او به پیشانی
دریغ باشد اگر بگذرد به نادانی

زرگرافصفهانی

زرگرافصفهانی

دوشینه دلم تنگ شد از زهد ریایی
امروز زمسجد ره میخانه گرفتم

شاه جهان بیگم

شاه جهان بیگم (زاده ۱۲۵۴ هـ. ق) دختر جهانگیرخان حکمران بهوپال است که پس
از مرگ پدرش جانشین او شد و لقب «تاج هندوستان» گرفت، می گوید:
از بوریای زاهدان بوی ریا آید به جان
بهر نماز عاشقان باشد مصلائی دگر

شاه سلیمان

با دشمن و دوست فعل نیکو نیکوست
با دوست چو بد کنی شود دشمن تو
بد کی کند آنکه نیکی اش عادت و خوست
با دشمن اگر نیک کنی گردد دوست

فقیر شیرازی

میرزا حسین علی معروف به میرزا علی متخلص به فقیر که در سال ۱۲۹۶ (هـ. ق.)
در اصطهبان فارس به دنیا آمد، می گوید:

چشم عبرت گشا که خواهی دید
شکوه از دست آسمان تا چند
هر کسی در حساب دفتر خویش
همه مست اند، از می پندار لیک
آنکه خود نحس کرد اختر خویش
سر فرازی مکن، که در گیتی
هر یک به قدر ساغر خویش
پای را بسته بینی از سر خویش

قایم مقام فراهانی

میرزا ابوالقاسم قایم مقام فراهانی (۱۲۵۱ - ۱۱۹۳ هـ. ق.) پیشوای ساده نویسی در فارسی می گوید:

زاهد چه بلایی تو؟ کاین دانه تسبیح از دست تو سوراخ به سوراخ گریزد

قآنی شیرازی

میرزا حبیب الله شیرازی (۱۲۷۰ - ۱۲۲۲ هـ. ق.) متخلص به قآنی نخستین شاعر فارسی است که به زبان فرانسه آشنائی داشت و کتابی از فرانسه ترجمه کرد.

شه اگر باده کشان را همه بر دار زند گذر عارف و عامی همه بر دار افتد

ای سیم ندانم توبه اقبال که زادی؟
بی یاد تو زاهد نکند روی به محراب
کز مهر تو فرزند کشد کینه مادر
بی مهر تو واعظ نهد پای به منبر

میرزا فرهنگ شیرازی

میرزا ابو القاسم (۱۳۰۹-۱۲۴۲ هـ. ق.) متخلص به فرهنگ فرزند میرزا کوچک است که متخلص به وصال شیرازی می باشد.
راه پنهانی میخانه نداند همه کس جز من وزاهد و شیخ و دو سه رسوای دگر

جلوه

میرزا ابوالحسن طباطبایی زواره‌ای نائینی (۱۳۱۴ - ۱۲۳۸ هـ. ق.) متخلص به «جلوه»، فیلسوف و عارف ایرانی دوره ناصرالدین‌شاه قاجار می گوید:
از خامی دیگ است که در جوش و خروش است
چون پخته شد و لذت دم یافت خموش است

همای شیرازی

میرزا محمدعلی همای شیرازی که از معاصران رضا قلیخان هدایت بوده است می گوید:

زاهد که از حلال شناسد حرام را
شربت به دست غیر و به دست حبیب زهر
او از چه خورد خون دل خاص و عام را
انصاف ده که من بستانم کدام را
ساقی بهای جام ز ما ملک جم گرفت
زان پیش تر که جم بزند نقش جام را

خام است شیخ صومعه، ساقی بیار جام لیکن ز آتشی که کند پخته خام را

باسوختگان راز غم عشق توان گفت با زاهد افسرده مگویند که خام است

محتشم کاشانی

محتشم کاشانی (درگذشت ۹۹۶ ه. ق.) می گوید:

از روی زاهدان نرود گرد تیره گی صدبار اگر به چشمه کوثر وضوکنند

روزنامه

روزنامه و روزنامه‌نویسی، یکی از عوامل بسیار مهم در آگاهی و بیداری مردم است. واژه "روزنامه" و "روزنامه" به معنی کاغذ یا دفتری که حساب یا احوال و وقایع هر روز در آن نوشته شود در ایران از قدیم رایج بوده است. ثعالبی در *یتیمه الدهر* می گوید: «ماخرج من کتاب الروزنامه للصاحب (ابن عباد) الی ابن العمید مما یتعلق بملح اخبار المهلبی». در جای دیگر شرحی از کتاب *روزنامه صاحب بن عباد* می آورد باین عنوان: «فصل من کتاب الروزنامه ایضاً» که منظور گزارش و یادداشت روزانه اوست.

فردوسی می گوید:

بدو روزنامه بدژها نهید یکی نامه گنجور ما را دهید

ناصر خسرو می گوید:

نیک بنگربروزنامه خویش در میمایی خار و خس بجراب

نخستین روزنامه ایرانی در ۲۵ محرم ۱۲۵۳ قمری به نام «کاغذ اخبار»، که معادل دقیق اصطلاح فرنگی آن Newspaper بود، توسط میرزا صالح شیرازی در تهران انتشار یافت. آنگاه امیرکبیر نامه دولتی دیگری با عنوان «روزنامه اخبار دارالخلافه تهران» و «وقایع اتفاقیه» را پدید آورد و ۱۲۶۷ قمری انتشار داد. سپس علی قلی میرزا اعتضادالسلطنه وزیر علوم ناصرالدین شاه، دو روزنامه دیگر با اعتبار همین وزارتخانه منتشر کرد. یکی از آنها «روزنامه ملتی» نام داشت و دیگری «روزنامه علمی» که به ترتیب در سالهای ۱۲۸۰ و ۱۲۸۳ قمری نخستین شماره هر یک بیرون آمد. از این به بعد در شهرستانها نیز تدریجاً روزنامه‌هایی انتشار یافت. «روزنامه آذربایجان» در تبریز «روزنامه فارس» در شیراز و «روزنامه فرهنگ» در اصفهان. پس از ناصرالدین شاه، محمد حسین فروغی (ذکاء الملك) نشریه «نامه تربیت» را در سال ۱۳۱۴ قمری بنیاد نهاد. در همین سالها مجدالاسلام دو نامه «ندای وطن» و «کشکول» و «ناظم الاسلام» دو

روزنامه «نوروز» و «کوکب درّی» را درآوردند. «روزنامه ادب» نیز به کوشش ادیب الممالک فراهانی درمی‌آمد. «خلاصه الحوادث» نیز روزنامه یومیّه ایران بود که از سال ۱۳۱۶ تا ۱۳۲۱ انتشار یافت.

بعد از این که حکومت مشروطه به دست مظفرالدین شاه امضا شد، میرزا جهانگیرخان شیرازی، روزنامه «صوراسرافیل» را پدید آورد. صور اسرافیل یکی از مهمترین روزنامه‌های آن زمان بود. دهخدا «چرند و پرند» خود را در همین روزنامه می‌نوشت. نیز در همین عهد بود که یکی از مؤثرترین روزنامه‌های عصر انقلاب یعنی نامه فکاهی و ادبی «نسیم شمال» به مدیریت سید اشرف‌الدین قزوینی در رشت چاپ می‌شد. و به این ترتیب سال به سال بر تعداد روزنامه‌ها و مجلات سیاسی و ادبی افزوده گشت. مجلات «بهار» از «اعتصام الملك» (۱۳۲۸ قمری)، «دانشکده» از «بهار» (۱۳۳۶ قمری)، «ارمغان» از وحید دستگردی (۱۳۳۸ قمری)، «آزادستان» از تقی رفعت و «نوبهار» از «بهار» یکی پس از دیگری درآمدند. جز اینها از زمان ناصرالدین شاه گروهی از روشنفکران مقیم خارج نیز روزنامه‌هایی منتشر کردند. روزنامه‌هایی که چون نویسندگان آنها آزادی بیشتری داشتند، در تنویر افکار مردم با تأثیری دو چندان بود، سید جمال‌الدین اسدآبادی و میرزا آقاخان کرمانی در ترکیه روزنامه «اختر» را درمی‌آوردند. میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله در سال ۱۳۰۷ قمری روزنامه «قانون» را در لندن منتشر کرد. سید جمال‌الدین کاشانی و مؤیدالاسلام در سال ۱۳۱۱ نامه «حبل المتین» را انتشار دادند. میرزا مهدی خان تبریزی روزنامه هفتگی، «حکمت» را در سال ۱۳۱۰ در قاهره چاپ کرد و بالاخره نشریه هفتگی «ثریا» به سال ۱۳۱۶ قمری در قاهره و سپس روزنامه «پژوهش» میرزا علی محمد کاشانی به سال ۱۳۱۸ پخش شد که هر دو از نشریات بسیار مهم بودند. همچنین پس از مشروطیت نیز روزنامه‌های معروفی همچون «کاوه» (۱۳۳۴)، «ایرانشهر» از حسین کاظم زاده، «فرنگستان» (۱۳۴۲) در برلن و روزنامه «پارس» به مدیریت ابوالقاسم لاهوتی در سال ۱۳۳۹ هجری قمری در استانبول درمی‌آمد.

در ایران هرگز روزنامه و مجله آزاد و مستقلی پا نگرفت. روزنامه‌ها و مجلاتی که قادر به انتشار در مدتی طولانی تر بودند تحت کنترل دولت و یا احزاب سیاسی و بیانگر آرمان و اهداف آنها بودند. عدم پایگیری روزنامه مستقل و دوامند بر تجربه و سنت روزنامه نگاری تأثیر جدی داشته است. روزنامه نگاری ایران فاقد زبان گفتگو، روشنگری و افشاگری است. این تجربه خود را در روزنامه نگاران و ناقدان از طیف خودسانسوری تا فحاشی فاقد گفتگو نشان می‌دهد.

عارف قزوینی

ابوالقاسم عارف قزوینی (۱۳۱۲ - ۱۲۵۹ ه. خ.) از آغاز مشروطیت تمامی توان، قریحه و استعداد نادر و چند جانبه خود را وقف آزادی و مشروطیت کرد.

سرافعی و سر شیخ بکوئید به سنگ
از در خانه زاهد گذری؟ واپس رو
که در آن زهر و درین وسوسه و اوهام است
که به هر جایی از آن کوچه نهی پا دام است

هر وقت که آشیانه ی خود یاد می کنم
یا در غم اسارت جان می دهم به باد
شاد از فغان من دل صیاد و من بدین
جان می کنم چو کوه کن از تیشه ی خیال
شد سرد آتش دل و خشکید آب چشم
با خرقه ایی که پیر خرابات ننگ داشت
با زلف یار تا سر و کمرم بود، چه غم؟
اندر لباس زهد چو ره می زخم به روز
شاید رسد به گوش معارف صدای من
نفرین به خانواده ی صیاد می کنم
یا جان خویش از قفس آزاد می کنم
دلخوش که یک دلی به جهان شاد می کنم
بد بختی از برای خود ایجاد می کنم
ای آه آخر از تو ستمداد میکنم
وامش کند به باده، من ارشاد می کنم
بی کار اگر بمانم، افساد می کنم
بر ره زنان شب ز چه ایراد می کنم؟
ز آنست عارف، این همه بی داد می کنم

مدهوش تهرانی

اسماعیل تهرانی (۱۲۸۸ - ۱۲۲۷ ه. ق.) متخلص به مدهوش می گوید:

ما خود فریب زاهد و مفتی نمی خوریم
زاهد برو تو زهد به کار عوام کن

میرزا فتحعلی آخوندزاده

میرزا فتحعلی آخوندزاده (۱۲۵۷ - ۱۱۹۱ ه. ش.) روستای نوخه از محلات شهر
شکی از بلاد قفقاز که هنوز به تسخیر روس در نیامده بود و به دنیا آمد. شکی در سال
۱۲۰۷ با معاهده ترکمانچای رسماً به دست روسها افتاد. به این سبب آخوندزاده نامیده شد
زیرا در نزد عمومی مادری خود آخوند علی اصغر بزرگ شده و در جوانی میل داشت
که بمانند عمومی مادرش آخوند شود. وی دوران کودکی، نوجوانی و جوانی خود را در
ایران و در شهر اردبیل گذراند. یکسال قبل از جنگ دوم ایران و روس همراه مادر و
عمویش به شکی رفت، در این زمان آخوندزاده ۱۷ ساله بود. وی به زبانهای روسی،
ترکی و فرانسه آشنایی کامل داشت و حتا به عنوان مترجم در ارتش روس کار می کرد. با
این همه از فکر میهنش ایران دمی آسوده نشد و آثاری آفرید که تا کنون از ارزش و مقام
آنها کم نشده و بر همه آثار متاخرین و نویسندگان عصر بیداری ایرانیان تأثیر گذارده است.
وی نمایشنامه هائی به سبک آثار مولیر و گوگول نوشته و در قفقاز بروی صحنه رفته و
برخی از آثار وی به روسی و انگلیسی و آلمانی ترجمه شده است. اما مهم ترین اثر او
«مکتوبات» نام دارد.

آخوندزاده علیه استبداد شاهان قاجار و روحانیون می نوشت و همه نگون بختی های
«عامه ملت» را در بیسوادی و جهل مذهبی و به قول خودش «فنائیک بودن عامه ملت»

می دانست و گنااهش را به گردن «الفبای تازی» می انداخت. او از این که مورد تکفیر روحانیون قشری قرار گیرد وحشتی به دل راه نمی داد و نوشت:

«چه لذت از آن زندگانی حاصل است که انسان شصت یا هفتاد سال چون حیوان در کوری عمر براند و به کوری هم از دنیا برود. باید دست به کاری زد که نفعی به خلق رساند. هرچه باشد، باشد. هرچه خواهند گفت: بگویند. غایتش این است که مرا تکفیر کنند، بهل بکنند. باک ندارم.»

آخوندزاده نماینده تفکر علمی انتقادی است. پیشرو نمایشنامه نویسی در شرق است، مبتکر اصلاح خط و تغییر الفبا در جامعه اسلامی است. منتقد ادبی و در تاریخ نویسی سنت شکن است. پایه گذار اندیشه ناسیونالیسم ایرانی است. او اولین نقاد سیاست و دین اسلام است. آخوندزاده اولین ایرانی است که تفکر جدائی دین از سیاست را بطور مطلق بیان و انتشار داده است. دشمن دولت استبدادی و هر گونه حکومت فردی است. هواخواه مشروطیت عقلی بر پایه حقوق طبیعی است. وی اندیشمندی است مادی و به اصالت ماده و عقل معتقد است. در آثارش از آزادی جسمانی و روحانی، مساوات حقوقی، عدالت، رفاه و ثروت، آزادی ملی، آبادی و استقلال وطن، ترقی و تمدن و سلطنت قانون به کرات سخن می رود. او در «مکتوبات» می نویسد:

«ای ایران، اکنون زمین تو خراب و اهل تو نادان و از سیویلیزاسیون جهان بی خبر و از نعمت آزادی محروم و پادشاه تو [ناصرالدین شاه] دیسپوت، اهل تو فزون از حساب در ممالک عثمانی و روس و افغانستان و هندوستان و ترکستان و عربستان و فرنگستان از کثرت ظلم و شدت فقر پراکنده شده در کمال ذلت به فعلگی و نوکری روزگار می گذرانند... باید دین از سیاست جدا شود و سلطنت، علما را در اداره [کشور] شریک خود نسازد... علمای روحانیه هرگز به امور مرافعه [قضاوت و دادگستری] مداخله نکنند... پادشاه حقیقی به کسی اطلاق می شود که تابع قانون بوده و در فکر آبادی و آسایش وطن و در فکر تربیت و ترقی ملت باشد... پادشاه اصلا قدرت ندارد که برخلاف قوانین اقدام کند...»

آخوندزاده با روشن بینی و قاطعیت از جدائی مذهب از سیاست، نقد استبداد شرقی و نقد افکار قشری مذهبی و عرفانی نوشته که حتی امروزه تازگی دارد و روشن بینی فلسفی – سیاسی خود را حفظ نموده است:

«اگر جهنم راست است خالق رحیم و عادل در نظرها يك وجود نامحبوب، يك وجود مکروه و ظالم مشاهده می شود و اگر دروغ است پس ای واعظان و ای عالمان و ای شارلاتانان! چرا بیچاره عوام را از نعمات پروردگار عالم محروم می سازید؟ چرا از ترس جهنم او را نمی گذارید که با سایر ملل ملاقات کرده علوم و صنایع یاد بگیرد؟ دنیا محل اقتباس است. شما به واسطه این پوچی ها نمی گذارید که بیچاره عوام از نعمات الهی برخوردار شود: نغمه پردازی مکن، حرام است! به نعمات گوش مده، حرام است! نعمات یاد مگیر، حرام است! تیاتر یعنی تماشاخانه مساز، حرام است! به تیاتر مرو، حرام است!

رقص مکن، مکروه است! به رقص تماشا مکن، مکروه است! ساز مزن، حرام است! شطرنج مباح، حرام است! تصویر مکش، حرام است!»

و چند سطر بعد می نویسد:

«آیا کدام مسلمان است که فقط از بیم جهنم مال مردم را وقتی که به دستش افتد، نخورد و هنگامی که بچه بی ریش دچارش گردد، دست به او نزند و به دختر و زن مردم در حین فرصت معترض نشود؟! ... جمیع دزدان و راهزنان و قاتلان از معتقدان به جهنم به ظهور می رسند...»

او نخستین فرد در تاریخ بیداری ایرانیان است که از «ناسیوالیسم ایرانی» در قالبی جدید صحبت میکند و با افتخار به تاریخ قبل از اسلام ایران استشهاد می نماید. در تعریف «میهن دوستی» مینویسد:

پاتریوت عبارت از آن کسی است که به جهت وطن پرستی و حب ملت از بذل مال و جان مضایقه نکرده، و به جهت منافع و آزادی وطن و ملت خود سعی و جفاکش باشد. این حالت و خاصیت همیشه در مردان غیرتمند بروز می کند.

آخوندزاده چاره درد را در «رولوسیون» می دانست و منظور او از آن، برانداختن حکومت شاهان مستبد قاجار و قدرت روحانیون بود. او در تعریف انقلاب می نویسد:

«رولوسیون عبارت از آن چنان حالتی است که مردم از رفتار بی قانون و پادشاه دیسپوت و ظالم به ستوه آمده و به شورش اتفاق کرده او را رفع نموده به جهت آسایش و سعادت خود قانون وضع کنند و پوچ بودن عقاید مذهبی را فهمیده بر مخالفت با علما برخاسته و برای خود بر حسب تجویز فیلسوفان موافق عقل، آیین تازه برگزینند.»

در «مکتوبات» از اتحاد ملت مینویسد که امروز هم بیش از هر زمان دیگر به آن محتاجیم:

«ای اهل ایران، اگر تو از نشئه آزادی و حقوق انسانیت خبردار می بودی، به اینگونه عبودیت (بندگی) و به اینگونه رذالت متحمل نمی گشتی، طالب علم شده ... وسایل اتفاق را دریافت می کردی، تو در عدد و استطاعت به مراتب از دیسپوت زیادتری. برای تو فقط یکدلی و یک جهتی لازم است. اگر این حالت یعنی اتفاق به تو میسر می شد برای خود فکری می کردی و خود را از عقاید پوچ (مذهبی) و ظلم دیسپوت نجات میدادی.»

او مینویسد «عربهای برهنه و گرسنه» تمدن ایران را ویران ساختند و «سعادت اهل ایران را این راهزنان بر باد دادند» و عقاید اسلامی را مшти «خیالات جفنگ و عقاید پوچ» برای ما به ارمغان آوردند. در مکتوبات چون زندیقی بی باک مینویسد:

تازیان سباع خصلت و وحشی طبیعت ... آثار پادشاهان فرشته کرده پارسیان را از دنیا نیست و نابود، و قوانین عدالت آیین ایشان را بالمره از روی زمین مفقود، و رسوم ذمیه یعنی دیسپوتی (دیکتاتوری) را و دین خودشان را ... در کشور ایران ثابت و برقرار کرده اند. معهذاً ما گولان (فریب خوردگان)، این دشمنان نیاکان

خودمان را و این دشمنان علم و هنر را بر خودمان اولیا (سرور و برتر) می شماریم به آن آرزوی ابلهانه که خداوند عالم در آخرت به شفاعت این خونخواران به ما جنت خواهد داد و آب سرد خواهد نوشانید. اگر در آخرت آب سرد هست، بهل، این خونخواران خودشان بنوشند که حسرت کش آن بودند. خداوند عالم درین دنیا خود ایشان را مستحق رحمت خود ندانسته مسکن ایشان را وادی دوزخ صفت و ذات الهب قرار داده، خوراک ایشان را از خنفس و عقارب کرده، يك جرعه آب سرد برایشان روا ندیده... افسوس از این نوع نادانی که ما داریم.

از مترقی ترین افکار میرزا فتحعلی آزادی زن و الغای تعدد زوجات و ایجاد مساوات کامل زن و مرد در همه حقوق اجتماعی است. از این نظر نیز پیشرو همه اندیشمندان دنیای اسلام بشمار میرود. میرزا فتحعلی آخوندزاده چون ملحدی اصلاح ناپذیر مینویسد يك عمر دیندار بودیم چه طرفی بستیم، «يك چند نیز خدمت معشوق و می کنیم» قرنها «با دین و مذهب و با اعتقاد و ایمان زندگانی کرده ایم... يك چند نیز برای امتحان بی دین و بی مذهب و بی اعتقاد و بی ایمان، با معرفت و فیلسوفیت تعیش بکنیم تا ببینیم که حالت ما بدتر می شود یا بهتر. اگر بدتر شد باز رجوع به عقاید سابقه تعذر (مانعی) نخواهد داشت» آخوندزاده حکام و ملایان زمان خود را مشترك المنافع می دانست و آثارش سرشار از اندیشه های ترقی خواهانه و آزادی خواهانه و انتقاد از استبداد و سنت گرایی است.

عبدالرحیم طالبوف

عبدالرحیم طالبوف تبریزی (۱۳۲۹ - ۱۲۵۰ ه. ق.) یکی از بنیانگذاران ساده نویسی در ایران است و مبارز خستگی ناپذیر علیه خرافات و سنت گرایی و مروج اندیشه علمی است که در بیداری توده ها نقش ارزنده داشت. طالبوف در جوانی برای کسب معاش به قفقاز رفت و در آنجا با اندیشه های انسانی و انقلابی آشنا شد. طالبوف مسائل و مشکلات جامعه ایران را پیوسته در مهاجرت دنبال می کرد و با دردها و زندگی توده ها آشنا بود. وی در مقدمه جلد دوم "سفینه طالبی" می نویسد: "من بنده که سالهاست از وطن دور افتاده ام، دست تقدیر عنان بسوی غربت معطوف داشته است، به اقتضای حب وطن (که خود از ایمان است) پیوسته به یاد آن مشعوف بوده ام."

طالبوف در معنی "آزادی" و حدود آن، از فواید "علم" و "سیویلیزاسیون" [تمدن] می نوشت. او تاکید داشت، "هر چه می گوید و می نویسد اصلاح معایب وطن است".

طالبوف ملایان را سرسخت ترین مخالفان آزادی و ترقی معرفی می کند. روحانیان نیز خطر روشنگری او را دریافته و وی را تکفیر به زندقه کردند. کتاب «مسالك المحسنين» او شامل اندیشه های فلسفی و نقد اجتماعی اوست و در باره آزادی انسان و جامعه مدنی فراوان نوشته است. طالبوف در این کتاب به آراء و اندیشه های استوارت میل توجه ویژه داشت. کسروی نقل می کند که شیخ فضل اله نوری خواندن کتاب «مسالك المحسنين» طالبوف را ممنوع ساخته بود. در کتاب «احمد» که به فرزند خیالی خود نوشته است تاثیر کتاب «امیل» اثر ژان ژاک روسو به روشنی قابل لمس است.

طالبوف در کتاب «مسائل الحیات» در نقد روحانیون نویسد: «اکثر آنان که در ایران هستند، ملاکند، محتکرند، آشوب را دوست دارند، غوغای رجاله را می پسندند و صدای نعلین را می پرستند. از سی تا پنجاه هزار تومان دخل املاک سالانه دارند.»

پیرامون بازاریان و تجار می نویسد: «تجار فجارند [تبهکارند]، جز ترویج فروش مال اجانب یا انبارکردن حبوبات از این طبقه فایده ای به حال ملت نیست.»

طالبوف جنگ ستیز و صلح جو است. در «سفینه طالبی» می نویسد:

مگر وطن ما یا وطن دیگران برای این است که عموم سکنه حامل شمشیر و تفنگ و نیزه بشوند، معتاد نشست و برخاست فنون حربیه باشند، در معلم خانه عوض علم و تمدن عادات بهائی و وحشیگری را تحصیل نمایند. جوانان ملت را که در عین شباب بایست مباشر اعمال نافع بوده و روز خود را مصروف زراعت و فلاحت و ازدیاد معیشت خود و بستگان خود نموده به تعمیرات تمدن مشغول گردند، در سربازخانه ها چون ماکینه [ماشین] بیروح تعلیم آدمکشی بدهند و مبالغی از ثروت ملی صرف نموده نگه دارند که هنگام اقتضا، یعنی برای نیل به مقاصد فاسده شخصی یا جهانگیری بخرابی ممالک و ویرانی آبادیها و قتل ابناء جنس خود مامور کنند.

حاج زین العابدین مراغه ای

حاج زین العابدین مراغه ای (استانبول ۱۳۲۸ - مراغه ۱۲۵۵ هـ. ق.) از معاصران ناصرالدین شاه قاجار بود. وی در جوانی به مسکو رفت و تابعیت کشور روسیه را پذیرفت و در آنجا به شغل تجارت مشغول شد. ولی سرانجام به خاطر عشق به میهن از تابعیت روسیه خارج گردیده و تبعیت ایران را پذیرفت و سپس به استانبول رفته تا پایان عمر در همانجا ماند.

حاج زین العابدین مراغه ای یکی از روشنگران و منادیان پیگیر آزادی است. او چند سالی به مکتب رفت و مدتی هم در شهرهای اردبیل و مراغه به کسب و تجارت مشغول بود. با روزنامه «شمس» استانبول همکاری می کرد و برای «حبل المتین» نیز مقالاتی می نوشت. مهم ترین اثر او «سیاحتنامه ابراهیم بیگ» در سه جلد است. نام مولف این کتاب تا دوازده سال معلوم نبود و از ترس نامی از نویسنده کتاب برده نشده بود و عده ای کتاب را به خود نسبت می دادند که مورد پیگرد و دستگیری قرار می گرفتند. در جلد سوم که پس از پیروزی انقلاب مشروطه منتشر شد، نام نویسنده کتاب معلوم گشت و مردم تازه فهمیدند که این کتاب ارزشمند اثر یک تاجر ایرانی ساکن استانبول است.

ابراهیم بیگ قهرمان داستان، فرزند یکی از تجار بزرگ آذربایجان است که پنجاه سال دور از وطن در مصر زندگی کرده و پسری دارد که در زمان فوت به او وصیت می کند که به مسافرت رود تا نیک و بد را دریابد. به هر روی، ابراهیم بیگ پس از دیدن شهرهای زیاد وارد ایران می شود. او فقر و بدبختی ایرانیان و بی خبری عمال حکومت را می بیند و با استادی و مهارت به شرح سیاحت خود می پردازد.

هنگامی که ابراهیم بیک به ایران وارد می شود، از کالسکه پایین می آید و میگوید: مشتی از آن خاک پاک را برداشتم و بوسیده و بوئیده و بر دیدگان مالیدم... (با دیدگانی نمناک می گوید) شکر خدای را که دیدارت به من ارزانی شد و دیده به دیدار توام روشنایی گرفت... اگر دولت ایران دولت بودی، در مملکت خود قانون و نظام و مساوات داشتی، رعیت را به حکام به قیمت حیوان فروختی. هر آینه ما متحمل تحکم بیگانگان نمی شدیم.

طالبوف در مقدمه جلد دوم همین کتاب خطاب به هم میهنانش می نویسد: هنگام آن رسیده که نیکان را نیک و بدان را به نام زشت و با نفرین یاد کنند و پس از این ملت هر نیک و بد را سنجیده و حاصل هر عمل را در صفحه تاریخ ملی به یادگار گذارند... تا حال در وطن عزیز ما این گونه مطالب نگاشته نیامده و کسی از حب وطن دم نزده... هر چه نوشته اند در سودای عشق و بلبل و گل و پروانه و شمع یا راجع به اظهار فضیلت مولف و مصنف یا مدح ممدوح غیر مستحق بوده... هموطنان ما بدانند که سودای عشق مجنون و لیلی و فرهاد و شیرین و محمود و ایاز که بین ادبا و شعرای ایران معروف و در نامه و چکامه های خود جز از آن سخن نمی دانند، عشقی دیگر نیز هست... ادبای ایران که در قلم و اظهار افکار با هنر هستند، بعد از این حب وطن را نظماً و نثراً با کلمات واضح و عبارات ساده به خاص و عام تفهیم نمایند.

در جمع بندی سفرنامه آمده است:

نتیجه سیاحت من این است که در تمام آن مملکت ها که از ایران دیدم در هیچ بلادی آثار ترقیات، و تمایل به تمدن به نظرم نیامد که بدان خوشوقت شوم. در زراعت و تجارت بدانچه از نیاکان خودشان دیده اند قناعت دارند و جای بسی تعجب است که بدان یکی مفتخرند که شیوه اسلاف هنوز تماماً در میان ما مرعی است. اما از این طرف در تجملات بیهوده و فراهم آوردن اسباب تزیینات خانگی به درجه ای پیش افتاده اند که ابداً اجدادشان آن وضع را در خواب خودشان هم ندیده بودند. به جای ظروف مسین که از معمولات و مصنوعات وطن عزیز بود و یک صد سال به رفع احتیاجات یک خانواده بزرگی به قدر دوپست تومان از آن کفایت می نمود و در آخر هم از قیمت آن چیزی نمی کاست امروز به دوپست تومان یکپارچه چلچراغ خریده از سقف اطاق های خودشان می آویزند. که به یک افتادن به جز از یک کلمه «واه» صاحبش چیزی از آن باقی نمی ماند. واضح است که از تصور نیاکانشان امثال این چیزها هیچ وقتی نگذشته بود.

یکی از این انبوه مردم که علی الاکثر صاحبان املاک هستند هیچ گاهی بدین خیال نیافتاده اند که از مملکت همسایه یک ماشین خرمن کوبی یا یک داس ماشین دار برای درودن غله، یا اینکه ماشین گندم پاکن کن برای نمونه خریده، بیاورند. در مزارع خودشان به کار وادارند تا محسّنات آنها را به رای العین ملاحظه کنند. در تمامی این مملکت از شهرهای بزرگ گرفته تا قصبات و قریه ها دودکش یک ماشین فابریکی دیده نمی شود که دودی از آن متصاعد گردد. و

از هیچ طرف بانگ سوت و صفیر حرکت و ورود راه آهن شنیده نمی شود. در هیچ شهری به نام دوایر دولتی عمارت بلند و باشکوهی نیست. از مکاتب دولتی و مریضخانه در هیچ جا نشانی نمی توان یافت. در هیچ نقطه کمپانی و بانک که نمونه ترقی و تمدن است مشهود نیست. کسی را پروای وضع مساجد نیست. مقابر بزرگان پیشین مانند سلاطین صفویه و غیره همه خراب. از زحمات نایب السلطنه عباس میرزای مرحوم و خدمات امیرکبیر میرزا تقی خان مغفور که در راه ملک و ملت کرده و کشیدند سخنی که دلیل قدردانی اخلاف باشد در میان نیست. نه نیکان را به رحمت یاد می کنند، نه بدان را به بدی نام می برند. ترک حقوق و قطع صلۀ رحم و بی مروّتی و عدم انصاف و بدخواهی همدیگر شغلشان است. ولی با این وضع چون پنج نفری يك جا گرد آمدند می گویند ای بابا، دنیا پنج روز است، باید فکر آخرت نمود. اما همه دروغ می گویند و فعلاً منکرند. آنچه از خیالشان نمی گذرد همان پرسش روز حساب است. خیرات می کنند اما اطعام اغنیا می کنند نه فقرا. اعمالشان همه از روی ریاست. بی طمع و توقع به احدی سلام نمی دهند. اخلاق مردم چندان فاسد گشته که اصلاح آن مشکل می آید مگر اینکه محض تسلی خودمان بگوییم «چنان نماند، چنین نیز هم نخواهد ماند».

صغیر اصفهانی

محمد حسین صغیر اصفهانی (۱۳۹۰ - ۱۳۱۲ هـ. ق) می گوید:
 ای که از عیب کسان پرده دری در خود بین آن چه عیب است که باشد بتر از پرده دری
 به چنگ آرم شبی گر طره جانانه خود را
 بپرسم مو به مو حال دل دیوانه خود را
 اسیر دانه خال لب یارم من ای زاهد
 مکن دام دل من سبجه صد دانه خود را
 کسان بندند سد در راه سیل از بیم ویرانی
 خلاف من که وقف سیل کردم خانه خود را
 مکافات ار نخواهی بر میفکن خانمان از کس
 که دارد دوست، هر مرغ ضعیفی لانه خود را
 چو خواهی رفتن و بگذاشتن افسانه ای از خود
 به نیکی در جهان بگذار هان افسانه خود را

قرّة العین

زرین تاج (طاهره) قرّة العین (۱۲۶۸ - ۱۲۳۳ هـ. ق.)، دختر حاجی ملا محمد صالح برغانی قزوینی، از علمای اخباری معروف، در قزوین به دنیا آمد. مقدمات علوم را با

خواهرش مرضیه در محضر پدر آموخت و بعد به تحصیل فقه و اصول و کلام و ادبیات عرب پرداخت. طاهره آثار شیخ احسانی و سید رشتی را مطالعه کرد و به عقیده شیخیه درآمد و با سید رشتی مکاتبه و ارتباط برقرار کرد و سید در رسائل خود او را قره‌العین نامید.

مطالعه طاهره در آثار و عقاید شیخیه زندگانی او را دیگرگون ساخت. دو پسر و یک دختر را به شوهر سپرد و به قصد دیدن سید رشتی به کربلا رفت. اما چون به آنجا رسید، سید درگذشته بود و قره‌العین که در آن هنگام بیست و نه سال داشت، در خانه سید اقامت گزید و از پس پرده به تدریس و افاده طلاب پرداخت و پس از آنکه سید باب در شیراز پیدا شد، قره‌العین به وسیله ملا حسین بشرویه ای (باب‌الباب) با او مکاتبه کرد و در عداد "حروف حی" یعنی یاران نخستین سید باب درآمد و لقب طاهره از او یافت و آشکارا به تبلیغ پرداخت.

قره‌العین پس از مراجعت اصحاب باب به کربلا، همچنان به مساعدت آنان و بحث و استدلال و تدریس مشغول بود تا آنکه جمعی به خانه سید رشتی، که قره‌العین در آنجا منزل داشت ریختند و او ناچار به بغداد رفت و چون همانجا نیز به دعوت و تبلیغ پرداخت، به امر والی بغداد، ابتدا در خانه شیخ محمود آلوسی، مفتی بغداد، توقیف و بعد به فرمان سلطان عثمانی، در اوایل سال ۱۲۶۳ هـ. ق. با همراهان به ایران اعزام گردید و او همه جا تبلیغ کنان وارد قزوین شد و چندی در آنجا بود تا بعد از کشته شدن عمو و پدر شوهرش، حاجی ملا محمد تقی، به دست پیروان سید باب، به تهران آمد و با یاران دیگر به دشت «بدشت»، در هفت کیلومتری شاهرود، رفت و در انجمنی که در آنجا برپا بود، بی‌حجاب در برابر حضار ظاهر شد (قره‌العین در ایران نخستین زنی بود که بر خلاف رسم و عرف زمانه بی‌حجاب در برابر مردان ظاهر شد و با مردم، علما و رجال به بحث و مبادله پرداخت). و برای پیروان باب سخن گفت و غوغایی برپا کرد و از آنجا به تهران بازگشت و ظاهراً باز به قزوین رفت، تا بعد از کشته شدن باب او را از قزوین به تهران آوردند و در باغ محمود خان، کلانتر تهران، در یک بالاخانه بی‌پله زندانی کردند و بود تا کمی پس از حادثه تیراندازی به ناصرالدین شاه، یعنی در روز اول ذی‌قعدة ۱۲۶۸ هـ. ق. که ۳۶ سال بیش نداشت، به امر شاه و وزیرش، میرزا آقا خان نوری، در باغ ایلخانی (محل کنونی بانک ملی) به قتل رساندند.

قره‌العین زنی بود صاحب قلم، شاعر و سخنران که به ادبیات و فقه و اصول کلام و تفسیر آشنایی داشت. آلوسی، مفتی بغداد در ترجمه حال او گوید: "من در این زن فضل و کمالی دیدم که در بسیاری از مردان ندیده‌ام. او دارای عقل و استکانت و حیا و صیانت بسیار بود."

آثار نظم و نثر قره‌العین را از میان بردند. آنچه از نوشته‌های پراکنده او از قبیل مناجات‌ها و نامه‌ها، به خط خودش یا استنساخ دیگران، بر جای مانده غالباً به عربی و قسمتی با عبارات مرموز و اصطلاحات مخصوص نوشته شده است. ابیاتی از قره‌العین:

تو و تخت و تاج سکندری
من و راه و رسم قلندری
اگر آن خوشست تو درخوری
و گراین بدست، مرا سزا

در ره عشقت ای صنم، شیفته بلا منم
چند مغایرت کنی؟ با غمت آشنا منم
پرده به روی بسته ای، زلف به هم شکسته ای
از همه خلق رسته ای، از همگان جدا منم
شیر تویی، شکر تویی، شاخه تویی، ثمر تویی
شمس تویی، قمر تویی، ذره منم، هبا منم
نخل تویی، رطب تویی، لعبت نوش لب تویی
خواجه با ادب تویی، بنده بی حیا منم
کعبه تویی، صنم تویی، دیر تویی، حرم تویی
دلبر محترم تویی، عاشق بینوا منم
شاهد شوخ دلبر گفت به سوی ما بیا
رسته ز کبر و از ریا، مظهر کبریا منم
طاهره خاک پای تو، مست می لقای تو
منتظر عطای تو، معترف خطا منم
گر به تو افتدم نظر، چهره به چهره رو به رو
شرح دهم غم تو را، نکته به نکته مو به مو
ساقی باقی از وفاء، باده بده سبو سبو
مطرب خوشنواي را، تازه به تازه گو بگو
در پی دیدن رخت، همچو صبا فتاده ام
خانه به خانه، در به در، کوچه به کوچه، کو به کو
می رود از فراق تو، خون دل از دو دیده ام
دجله به دجله، یم به یم، چشمه به چشمه، جو به جو
مهر تو را دل حزین، بافته بر قماش جان
رشته به رشته نخ به نخ، تار به تار پو به پو
در دل خویش طاهره گشت و ندید جز تو را
صفحه به صفحه لا به لا، پرده به پرده تو به تو

میرزا آقاخان کرمانی

میرزا آقاخان کرمانی (۱۳۱۴ - ۱۲۷۰ هـ. ق.) یکی از شورانگیزترین مبارزان و نویسندگان عصر بیداری ایرانیان است. میرزا آقاخان در کرمان به دنیا آمد و در مدارس طلاب دینی آنجا تحصیل کرد. در دوران تحصیل با شیخ احمد روحی آشنا شد. میرزا آقاخان کرمانی از کرمان به اصفهان و سپس به تهران کوچید و سرانجام به استانبول رفت. در آنجا با آثار طالبوف و آخوندزاده آشنا شد و با زین العابدین مراغه ای نیز مکاتبه

داشت. میرزا آقاخان در استانبول آثار فراوانی نوشت که برخی از آنها عبارتند از: «هشت بهشت» (با شیخ احمد روحی)، «هفتاد و دو ملت»، «انشاء الله و ماشاء الله»، «نامه باستان» و «آیینہ سکندری»، «سه مکتوب» و «صد خطابه». میرزا آقاخان کرمانی را در ۱۷ ژوئیه، ۱۸۹۶، در باغ شمال تبریز همراه با شیخ احمد روحی و خبیرالملک سر بریدند. میرزا آقاخان در رساله «انشاء الله و ماشاء الله» با طنزی عالمانه و دل انگیز می نویسد:

"علمای ما جغرافیای آسمان را و جب به جب می دانند و جمیع کوچه ها و خانه های شهر جابلسا و جابلقا را نقشه برداشته اند اما از جغرافیای زمینی هیچ خبر ندارند. حتا شهر و دهات خودشان را مطلع نیستند و تاریخ جان به جان و اسامی ملائکه سماوات و ارضین و هر چه در آتی واقع خواهد شد همه را خوب می دانند اما از تاریخ ملت خودشان یا ملل دیگر اصلا به گوششان چیزی نرسیده و نمی دانند. علت ترقی و تنزل امم دنیا در هر زمان چه بوده است؟ سبحان الله من جهل الجهلاء."

در کتاب «سه مکتوب» که نامه های يك شاهزاده خیالی به نام کمال الدوله به يك شاهزاده خیالی دیگر به نام جلال الدوله است، می نویسد:

«کجايند شجاعان امت و مسلمانان با همت که نخست درخت ظلم و شجره خبیثه ستم را که میان ملت اسلام ریشه دار گردیده و تمام مسلمانان را سایه انداخته و خانه برانداز شده، از بیخ و بن برکنند و شجره طیبه عدالت... پایدار و برقرار سازند... هیهات، هیهات که این آرزو از اسلام با این مسلمانان بی غیرت، فکر و خیال، بلکه غیرممکن و محال است...»

«به درجه ای طبایع و اخلاق و خو و خون و عادت... ایرانیان را این کیش و آیین خلط عربی فاسد کرده که دیگر هیچ امید به بهبودی نمانده... ای جلال الدوله، به جان تو اگر يك جلد کتاب بحار الانوار را در هر ملتی انتشار بدهند و در دماغهای آنان این خرافات را استوار و ریشه دار دارند دیگر امید نجات از برای آن ملت مشکل و دشوار است...»

«هرگاه بخواهم کیفیات دین و آیین مسلمانان این عصر را با عصر حضرت رسالت مرتبت موازنت کنم ایدا مشابیهت ندارد و به کلی اسلام از صورت اصلی و قیافه زیبای اولیه خویش به هیکل مهیب و شکل عجیب و غریب برگشته است که اسباب حیرت عقول و نفرت طبایع و وحشت نفوس و کراهت جبلت و فطرت هر کس شده. به عینه مانند دختر چهارده ساله که حسن و جمال و زیبایی و کمال و ثروت و دلربایی بی عدیل و بی نظیر بوده ولی حال به سن هشتاد سالگی رسیده و روی چون گل و یاسمین، بدل به مشتی کرچ [چروک عمیق] و چین شده و آن قد سروآسا چون کمان دو تا و فقرات پشتش از هم خزیده، مانند سنگپشت خمیده، آن لطافت و حسن و رشادت و جمال و کیاست به کثافت و حماقت و زشتی و خرافت و سستی و کسالت تبدیل یافته و آن جذبہ جلال و عنج و دلال و کمال مال به نفرت و گدایی و ذلت و بینوایی منتقل شده

است... و امت اسلام... امروز ارنل و اذل [پست و خوارتر از] تمام امم و ملل و مذاهب و مغل عالم است»

در «کتاب اندیشه های میرزا آقاخان کرمانی» اثر فریدون آدمیت اندیشه های میرزا آقاخان کرمانی در پیدایش دین آمده است:

ریشه ی معتقدات دینی «ترس و بیم» بود نسبت به مظاهر طبیعی و ندانستن چگونگی آنها. این خود طبیعی است که «جهل و نادانی در طبیعت مولد و موسس و موید و مقوی ترس و هراس است، و آدمی به هرچه نادانتر است ترسش از آن بیشتر». پس توجه انسان در مرحله ی نخستین به امور طبیعی مانند ابر و باد و روشنایی و تاریکی معطوف گردید و آنها را «معبود قهار» خود گمان می کرد، و هر تغییری که در آنها رخ می داد آنرا نتیجه ی اراده ی خدایان طبیعت می انگاشت. مثلا همین که آفتاب و ستارگان درخشیدن می گرفتند گمان می برد که خدایان نسبت به وی بر سر لطف و مهربانی آمده اند. پس در برابر آنها اظهار سرور و ادای شکر معبود می نمود. و آنگاه که شب فرا می رسید یا ابر رخساره ی خورشید را مستور می داشت تصور می کرد که خدایان خشمگین شده اند. پس دست به جانب آسمان دراز کرده به زاری می پرداخت.

خوف انسانی از مظاهر وحشت زای طبیعی نخست تصور «دیو» را در ذهن او بوجود آورد و هر سختی و بدبختی را اثر بی مهری آن دانست. پس به نیایش و پرستش دیو پرداخت و در برابر آن عجز و لابه می کرد. همین جا بود که برای جلب محبت و استرحام دیوان، تصور عبادت پیدا شد - معتکف شدن در مغازه ها و نخوردن غذا و ننوشیدن آب از جمله عبادات شد. بعدها قربانی کردن نیز معمول گردید. اثر آن عبادات در تمام دوره های بعد به جای مانده چنانکه هم اکنون هنگام گرفتن آفتاب هندوان غسل می کنند، مسلمانان نماز می گزارند، و آفتاب پرستان ساز می نوازند. رفته رفته کسانی ریاضت و عبادت را پیشه ی خود ساختند و مردم در تسکین بیم و هراس خویش به آنان روی آوردند. نیازها کردند و برای رفع آفت ها از عابدان چاره جویی جستند. پس آن گروه را بس محترم پنداشتند. کتاب های مقدس هندوان، و الواح قدیم یونانیان و آئین بت پرستان اروپا و دساتیر و اساطیر پیشینیان همه گواه بر این است که ریشه ی معتقدات همه ی اقوام بر همین شالوده ریخته شده بود. اعتقاد به بندت بزرگ، و برهمنای هندوان، و کهد و موبد ایرانیان، و ژوپیتر و هرکول یونانیان در اصل یکی است. و نقطه ی مشترک جملگی اعتقاد «به خدایی بود که ریشه او از ترس ها و هول و هراس ها که از اشیاء مرعوب و مهول و موحش حاصل بود».

میرزا آقاخان کرمانی در انتقاد به ناصرالدین شاه اشعار زیر را سروده است:

به کار رعیت نپرداخت هیچ پرستید گه گربه، گاهی «ملیچ»
درین مدت سال پنجاه باز که بر تخت می زیست با عز و ناز

همه جان مردم از او شد غمی
خزینه تهی گشت و ملت گدا
همه ملک ایران از او شد به باد

به هر شعبه از ملک آمد کمی
ز بیداد او دست ها بر خدا
به خاک آمد آن افسر کیقباد

بترس از جهان جوی ایران خدای
بنالند از دست جور و ستم
که ایزد همی تا جهان آفرید
که جز کشتن و بستن و درد و رنج
ندانست و آزرم کس را نداشت

که بعد از تو خیزند مردم به پای
بگویند با ناله زیر و بم
کسی زین نشان شهریاری ندید
گرفتن هم از کهتران مال و گنج
همی این بر آن، آن برین برگماشت

رجاء اصفهانی

میرزا علی خلیلیان (۱۴۱۱ - ۱۳۱۷ هـ.ق.) مشهور به رجاء اصفهانی می گوید:

بهر خوب و زشت این خلق جهان
رو به در کن از دل خود کینه را
هست این آینه سنگ امتحان
مشکن ای جان بی سبب آینه را

آزاد کشمیری

محمد علی آزاد کشمیری نویسنده «نجوم السماء فی ترجمه العلماء» می گوید:
یارب چه چشمه ای است محبت که من از آن
یک قطره نوش کردم و دریا گریستم

مستشار الدوله

میرزا یوسف خان مستشار الدوله تبریزی (۱۳۱۳ - هـ.ق.)، از پیشروان و
آزادخواهان دوره ناصرالدین شاه و از همفکران میرزا حسین خان سپهسالار و میرزا
ملکم خان ناظم الدوله، است.
مستشار الدوله در تاریخ نشر اندیشه آزادی در ایران مقام ارجمندی دارد. او اصول
افکار سیاسی خود را در رساله «یک کلمه»، که به سال ۱۲۷۸ هـ.ق در پاریس نوشته،
بیان کرده است. صاحب تاریخ بیداری ایرانیان در این باره می گوید که وی در مأموریت
پاریس انتظام و آبادی و ثروت ملی و فرهنگ و هنر اروپا را دید و بر شور و حرارات
قلبی او نسبت به ایران افزوده شد و چون سبب ترقیات فرانسه و تنزلات ایران را از ملکم
پرسید، ملکم چنین جواب داد که بنیان و اصول نظم فرانسه یک کلمه است و همه ترقیات
نتیجه همان یک کلمه و آن یک کلمه، که جمیع انتظامات و ترقیات فرانسه در آن مندرج
است، کتاب قانون است. همین مطالب بود که وی در رساله «یک کلمه» عنوان و معنی
حقوق اساسی و فرد و معانی حکومت ملی را برای هموطنان خود تشریح کرد و شاید او

اول کسی است در ایران که اراده ملت را منشأ قدرت دانسته و از تفکیک قدرت دولت از نفوذهای روحانی و برابری اتباع مسلم و غیرمسلم از نظر حقوق اساسی سخن رانده و حتی پیش از ملکم گفته که شاه و گدا در برابر قانون مساوی هستند.

رساله یک کلمه یکی از اولین آثار آزادیخواهان ایران به شمار می رود و در تحریک احساسات و بیدار کردن مردم در آن زمان نفوذ فوق العاده داشته است و در سال ۱۳۲۳ ه.ق. که انجمن مخفی تشکیل گردید، این کتاب راهنمای سیاسی آن انجمن بود. این رساله اقتباس از اصول قانون اساسی فرانسه است و مؤلف خواسته آن اصول را با مبانی دین اسلام تطبیق دهد و برای رسیدن به این منظور به آیات و اخبار و احادیث و گفته های علمای بزرگ اسلامی استشهاد کرده است.

چند سطر از نامه مستشارالدوله، که در سال ۱۳۰۶ ه.ق به مظفرالدین میرزا ولیعهد نوشته است، از تاریخ بیداری ایرانیان نقل می کنیم:

ممالک وسیعه ایران، که وطن اصلی و خانه واقعی شاهنشاه اسلام است، به عقیده کافه سیاسیون در محفل خوف و خطر است. زیرا ترقیات شدیدالسرعه همسایگان و افعال و اعمال خودسرانه و بی باکانه درباریان قوای چندین هزارساله دولت ایران را به طوری از هم متلاشی و دچار ضعف و ناتوانی صعب نموده که علاج آن از قوه و قدرت متوطنین این مرز و بوم به کلی خارج است. ولی عقیده حکما و سیاسیون جمهور ملل متمدن بر این است که رفع خطرات و چاره اشکالات ایران را به همین دو کلمه می توان اصلاح کرد که باید از اعمال گذشته چشم پوشید و شروع به تأسیس قوانین تازه نمود. از این راه می توان احترام و اعتبار سابقه دولت و ملت قدیم ایران را در انظار اقوام خارجه و ملل متمدنه و همسایگان مجددا جلب کرد و این مطلب در نظر خردمندان مستقیم الادراک چنان واضح و آشکار است که محتاج به دلیل و برهان نیست. محتمل است بدین وسیله آثار و اسبابی که نیکبختی مملکت را امنیت تواند داد، به دست آید که بعدها مأمورین دوایر دولتی، از عالی و دانی و بزرگ و کوچک، در اعمال و افعالی که درخور درجه مأموریت ایشان است، خود را به انقیاد و اطاعت مواد احکام قانونیه مکلف بدانند و مساوات حقوقیه به عموم اهالی و زیردستان، از هر صنف و طایفه، داده شود و برای حصول صلاح حال آنها هرگونه تدبیری که لازم است به کار برند والا با این حال اشتباه وزرا و درباریان دولت، از حیز امکان و قدرت انسان به طور یقین خارج است که بتوان عظمت و اقتدار سلطنت قدیمه ایران را در این دور زمان مجددا به وسایل نیاکان خود در خارجه و داخله مملکت نگاهداری و حفظ نمود. به خاکپای اقدست قسم، که ما ایرانیان را توتیای چشم است، آنان که عرض و جسارت می نمایند که اداره وزارتخانه های حالیه ابداء عیب و نقص ندارد و محتاج به تغییرات نیست، حرفی است بی مغز، زلالی است تلخ و قولی است نامسموع.

این ناقص فهمان از طفولیت تا امروز به چپاول نمودن اهالی بیچاره ایران معتاد شده اند و به همین طورها شرف و مکنت ملت را گرفته به خرقة خز و

رشمه طلا داده اند و به این حرفها که علما خیرخواه دولت و پادشاه است و ولایت نظم و رعیت آسوده و نوکر دعاگو و قشون حاضر، خود را مادام العمر از مسئولیت دولت خارج می دانند...

در افواه منتشر است دولت ایران در خیال نظم و ترتیب دوایر دولتی است. عقلا می گویند بدون توضیح قوانین این حرکت مذبح است. سیاسیون و حکمای عصر به آواز بلند فریاد می زنند: چون اهالی ایران از امیر و فقیر قانون را تقلید به اروپائیان می دانند و رشته تغییر و تبدیل مأمورین دولت از زمان قدیم در ید اقتدار شخص اول دولت است و اقدامات دولتیان در اصلاح حال اهالی و زیردستان بدون قانون با ترقیات محیرالعقول این زمانه مطابقت نداشته و ندارد... چون قانون را مضر به حال خود می دانند، تا جان در تن دارند اقدام به این امر نخواهند کرد. در این صورت باید با همسایگان در یک درجه کم سلوک و رفتار نمود، زیرا این دایگان مهربانتر از مادر و این گرگان مرغابی صفت و این خیراندیشان خانمان بر انداز تا دولت مقننه نشود، چشم از منافع خود نپوشیده و برای جنبش موشی گربه های چند می رقصانند و به جهت تشویق در امر سیاست و تجارت به یکدیگر بازیهای رنگارنگ به روی کار می آورند، ولو آنکه به قدر مکنت انگلیسیها در خزانه دولت لیره موجود باشد و به قدر صنعتگران فرانسویها ارباب صنایع در کارخانجات و به قدر اهالی چین قشون آزموده و حاضر رکاب و به قدر دول آمریکا سفاین زر هپوش... پس به عهده مأمورین سیاسی و ملکی است همیشه بر وفق مقتضای عصر و احتیاج زمان رفتار نموده هفته ای یک روز به مفاد آیه کریمه و شاور هم فی الامر به اتفاق یکدیگر از روی حقیقت در تصفیه امور دولت و ملت شور نمایند. زیرا از بدیهیات است احکام خداوندی در هر دین واضح و آشکار است و حق آفتابی است علی السویه عالم را روشن و نورانی می کند و پوشیدن آن در میان هیچ ملت ممکن نیست و پیر غلام شاید به قدر کفایت از احکام قرآن مجید و احادیث نبوی اطلاع داشته باشد و شریعت مطهره اسلام ابدًا منافی قوانین عادلانه نیست و خیالاتم هنوز جمع است و آن قدر شعور دارم که قباحت خیانت را نسبت به وجود مقدس پادشاه و ولینعمت زاده خود و دین و مذهب خود و وطن و ابناء وطن خود درک نمایم و بفهمم، خصوصاً در این حال که از این جهان به جهان دیگر باید بروم و در دیوان عدل آفریننده کاینات خواهم ایستاد. پس به قوت قلب به خداوند صاحب عظمت و جبروت قسم یاد می کنم و خاطر مقدس بندگان اقدس امجد اسعد والا، روحانفاده، را از پیشامد امور روزگار مطلع می نمایم که با این ترقیات فوق العاده اروپائیان چندی نخواهد گذشت موقع حال اهالی ایران مقتضی آن خواهد شد که لابد و لاعلاج، دولت ایران، در سختترین روزگار، در عداد دول کنستی توسیون برمی آید و به اقتضای ملک و مملکت و مناسبت وضع و طبایع، مواد قانون را مجری می نماید و توجه معتنابه حاصل می کند. این ممالک وسیعه و اهالی و ملل متبوعه را در اجرای قانون به یک اسم و به یک چشم در تحت بیرق وطنپرستی می آورد و احکام عادلانه حریت افکار و مساوات حقوقیه را جاری نموده دیگر گوش به سخنهای واهی

نمی دهد، چون پیشامد کار از آینده خبر می دهد. لهذا به شخص حضرت اعظم والا، روحانفاده، واجب و متحتم است که قلب مبارک شاهنشاه اسلام را به عرایض صادقانه از اشتباهات مزورانه درباریان آگاه نمایند که جد و جهد ایشان برای منافع دوروزه خودشان است، نه از برای قوام سلطنت دولت ایران. این فقره از واضحات است که بعدها هیچیک از اقوام و ملل مسلم و غیر مسلم بدون قانون زندگی نمی توانند بکنند و هرگاه خودشان اقدام به نشر قانون نمایند، به طوری که در ماده صربستان و غیرها دیگران دولت عثمانی را؛ با آن قدرتی که داشت، مجبور کردند، ما را نیز آسوده نخواهند گذاشت و مجبور خواهند کرد.

و باز قسم به ذات پاک احدیت یاد می کنم که وضع قانون هرگز منافی مذهب حقه اسلام نیست و خلل و نقصی به دین و اسلامیان نمی رساند، بلکه به واسطه اجرای قانون، اسلام و اسلامیان به فواید غیرمترقبه نایل می شوند و از دستبرد اجانب خلاص و آسوده شده در انظار اهل عالم به عظمت و بزرگی زندگی می نمایند.

در زنگینامه های او آمده است: "هنگامی که او را زنجیر کرده، به قزوین تبعید و زندانی کردند، کتاب «یک کلمه» را آنقدر بر سرش کوفتند که بر اثر عوارض آن، چشمانش آب آورد." (مهدی بامداد. تاریخ رجال ایران)

خانم دکتر حسین خان کحّال

اولین نشریه زنان در ایران را خانم دکتر حسین خان کحّال با نام «دانش» (۱۲۸۹ ش) منتشر کرد که نخستین نشریه منادی "بیداری توده نسوان" در ایران محسوب می شود. گوئل کهن در تاریخ سانسور در مطبوعات ایران می نویسد: "روزنامه «دانش» به دست زنی روشنفکر و آگاه به دانش نوین، و در جهت تنویر افکار و شناخت حقوق و آزادی های زنان ایران، بنیان گذارده شد. خانم دکتر کحّال، به عنوان نخستین زن روزنامه نگار ایران، تحول تازه ای در سیر ژورنالیسم کشور پدید آورد."

صدیقه دولت آبادی

صدیقه دولت آبادی نشریه «زبان زنان» در ۱۲۹۷ در اصفهان منتشر می کرد و داستان رقت انگیز زندگی زنان ایران را به شکل پاورقی چاپ می کرد.

بی بی خانم وزیرف

بی بی خانم وزیرف، همسر موسی خان میرینج، که زاده قفقاز و دانش آموخته آن سامان بود، در اوایل صفر ۱۳۲۵ ق (۱۲۸۶ ش) نخستین مدرسه دخترانه ایرانی به نام "دبستان

دوشیزگان" را در تهران بنیاد نهاد اما میزان مخالفت‌ها با این مدرسه به حدی رسید که بی‌بی‌خانم ناچار از تعطیل کردن آن شد.

بی‌بی خانم استرآبادی

بی‌بی خانم استرآبادی رسالهٔ سنت‌شکن را «معایب الرجال» (۱۲۷۴) را در پاسخ به رسالهٔ «تأدیب النسوان» نوشت. نویسندهٔ «تأدیب النسوان» کوشیده بود آرزوهای جدید برای تغییرات اجتماعی و تحول در روابط زن و مرد را رد کند؛ و به روش‌های مختلف زنان را از شرکت در فعالیت‌های اجتماعی نهی کند. بی‌بی خانم کتاب خود را در پنج فصل در مذمت آداب و اخلاق مردان با زبانی گزنده و پرتنظ نوشت. با بی‌پروائی و با به‌کارگیری واژگان جاری در محافل مردانه، توصیف دقیقی از مشغولیات و مشغله‌های مردان به‌دست داد. او ضمن توصیف وضعیت زنان، به عوامل سدکننده پیشرفت آنان می‌پردازد: "ما زنان از کار و کسب معرفت دور مانده‌ایم و ممنوع از تمام مراودات و تحصیل و محسنات و ادب و تربیت گشته‌ایم... کارمان فقط با صدمات و زحمات خانه‌داری و بچه‌گذاری می‌گذرد." (بی‌بی خانم استرآبادی، ۱۳۷۲) آدمیت و ناطق این کتاب را "بحث و انتقاد زنی هوشمند در سنت تربیت زن و خانواده" می‌دانند. (فریدون آدمیت و هما ناطق، ۱۳۵۶)

میرزا آقا تبریزی

از زندگی میرزا آقا تبریزی نمایشنامه‌نویس اطلاع‌چندانی در دست نیست جز اینکه زمان حیات او مصادف بوده است با حکومت پادشاهی قاجاریه در ایران. او در نامه‌ای به میرزا فتحعلی آخوندزاده در باره خود چنین نوشته است:

بنده اسمم میرزا آقا و از اهالی تبریز هستم از طفولیت به آموختن زبان خصوصاً زبان فرانسه و روسی شوق بسیار داشتم تا اینکه بالاخره زبان فرانسه را به قدری که در نوشتن و ترجمه و تکلم رفع احتیاج شود آموختم، از زبان روسی نیز به قدری بهره دارم که بتوانم مکالمه‌ای ساده داشته باشم، بعد از خدمات چندین ساله در معلم‌خانه ایران و ماموریت در بغداد و اسلامبول قریب هفت سال است که به اذن اولیای دولت در سفارت فرانسه مقیم تهران منشی اول هستم.

میرزا آقا تبریزی پس از مطالعه کتاب «تمثیلات» آخوندزاده نخست تصمیم داشت مجموعه تمثیلات را به زبان فارسی ترجمه نماید اما منصرف و مصمم شد تا براساس تجربیات خود و به سبک و سیاق کم‌دی‌های آخوندزاده نمایشنامه بنویسد که در عین انگیزه‌یابی و تاثیرپذیری شکل و محتوای جداگانه‌ای داشته است.

از میرزا آقا تبریزی پنج نمایشنامه بلند به جای مانده است که همه منتشر شده‌اند. از جمله آثار نمایشی میرزا آقا تبریزی می‌توان به نمایشنامه‌های سرگذشت اشرف خان حاکم عربستان در ایام توقف او در تهران که در سال ۱۲۳۲ به پایتخت احضار می‌شود و حساب

سه ساله ولایت را پرداخت می کند و بعد از زحمات زیادی دوباره خلعت پوشیده و به بغداد باز می گردد را می توان نام برد.

طریقه حکومت زمان خان حاکم بروجردی، سرگذشت ایام کربلا رفتن شاه قلی میرزا و سرگذشت ایام توقف چند روزه در کرمانشاهان نزد شاه مراد میرزا حاکم آنجاو حکایت عاشق شدن آقاهاشم خلخالی به سارا خاتون نام دختر حاجی پیرقلی و سرگذشت آن ایام و نمایشنامه، حکایت حاجی احمد مشهور به حاجی مرشد کیمیاگر از جمله دیگر آثار نمایشی تبریزی است.

میرزا آقا در نمایشنامه حکایت اشرف خان حاکم عربستان وضعیت نابسامان دربار دوره قاجار را عیان می سازد، اشرف خان برای رسیدن به هدف خود از شاه و صدراعظم گرفته تا فراشان و قاپوچی ها همه و همه رشوه می دهد تا در آخر حکم حکومت را گرفته و می گریزد.

نویسنده در این اثر نمایشی به نوعی از وضع هیات حاکمه زمان خود انتقاد و شکوه می کند. وی در نمایشنامه حکومت زمان خان به گونه ای دیگر به فساد فراگیر حکومت قاجار می پردازد. میرزا آقا در اثر دیگرش به نام حکایت شاه قلی میرزا که بیشتر قالبی شبیه قصه دارد به روایت داستان فردی به نام شاه قلی میرزا می پردازد که همراه چاکران و نوکران خود راهی زیارت کربلا می شود.

آثار میرزا آقا تبریزی از این جهت که به عنوان آغازگر نمایشنامه نویسی در ایران محسوب می شود دارای ارزش و اعتبار بسیاری است منتقدین او را خالق کمدی های سیاه از روزگار تیره و وهم آلود زمان خود می دانند. وی در آثارش چندان توجهی به اصول نمایشنامه نویسی ندارد اما تمام تلاش خود را معطوف داشته است تا آثاری خلق کند که بیشتر به نمایشنامه نزدیک باشند تا هر اثر ادبی دیگری. میرزا آقا تبریزی نویسنده ای انتقادگر، مصلح و ادیبی اجتماعی است که در آثارش به نقد روابط غلط اجتماعی زمان خود می پردازد.

میرزا حبیب اصفهانی

میرزا حبیب اصفهانی سال ۱۳۱۵ هـ.ق در قریه بن چهارمحال از توابع اصفهان به دنیا آمد. در اصفهان و تهران تحصیل کرد و سپس راهی بغداد شد و مدت چهار سال در آنجا به فراگیری ادبیات و فقه و اصول مشغول بود. وی دستی توانا در سرودن شعر بویژه در هزل و هجا داشت. به همین خاطر در سال ۱۲۸۳ بابت هجویه‌هایی که علیه سپهسالار محمدخان صدراعظم سروده بود، مورد تعقیب قرار گرفت و به دولت عثمانی - ترکیه کنونی - پناه برد و در آنجا به دلیل تسلط به زبان عربی و ترکی و فرانسوی در مدرسه ایرانیان به تدریس پرداخت. آنچه که از شواهد و قراین بر میآید، نخستین ترجمه‌هایی که از میرزا حبیب اصفهانی یافت شده «مردم گریز» نمایشنامه‌هایی از مولیر است که مترجم آن را به صورت نظم درآورده است و کتاب دیگرش «دستور سخن» است.

میرزا حبیب اولین کسی بود که برای زبان فارسی دستور زبان نوشت و «دبستان پارسی» اثر دیگر او برای آموزش زبان فارسی برای غیرفارسی‌زبانان در ترکیه تألیف

شده است. از دیگر آثار میرزا حبیب کتاب «تذکره خط و خطاطان» است که به زبان ترکی عثمانی تألیف شده که در استانبول به چاپ رسیده بود. این کتاب به منظور آگاهی از تاریخ خطوط اسلامی بویژه خط نستعلیق از بهترین منابع محسوب میشود.

اما مهمترین اثری که نام میرزا حبیب اصفهانی را تبدیل به نامی جاودانه کرده، ترجمه «سرگذشت حاجی بابا اصفهانی» اثر جیمز موریه فرانسوی است. این کتاب همچنان توسط ناشران مختلف در ایران چاپ و منتشر میشود. میرزا حبیب کتاب «سرگذشت حاجی بابا اصفهانی» را با نثری شیرین و گیرا و پر از طنز و مثل و اشعار هزل آمیز ترجمه و مکتوب کرده. تا اینکه مجتبی مینوی در سفری به ترکیه عکس آثار خطی و چاپ نشده میرزا حبیب اصفهانی را، در کتابخانه دانشگاه استانبول به دست آورد که ترجمه «سرگذشت حاجی بابا اصفهانی» هم جزو آنها بود. نثر وی از نظر اسلوب زبان و طرز کار از شاهکارهای مسلم زبان فارسی در قرن سیزدهم هجری به حساب میآید. رمان «ژیل بلاس» اثر لوساژ فرانسوی نیز از دیگر ترجمه های میرزا حبیب اصفهانی بود که در اواسط دهه هفتاد به اهتمام... توسط انتشارات مازیار چاپ و منتشر شد. «دیوان اطعمه مولانا ابواسحاق حلاج شیرازی»، «دیوان البسه مولانا نظامالدین محمود قاری یزدی»، «منتخبات کلیات عبید زاکانی»، «برگ سبز» و «رهبر فارسی» از آثار منتشر شده اوست. «مجموعه اشعار» و «حکایات و امثال» و «لغات متفرقه» نیز از آثار منتشر نشده اوست. میرزا حبیب قبل از سن شصت سالگی در ترکیه در گذشت.

نمونه ای از کتاب «سرگذشت حاجی بابا اصفهانی»:

حکیم گفت بنا به سفارش ملک الشعرا که از هوش و تدبیر و کار دانی و راز داری تو برایم گفته، تو را به خدمت می پذیرم. اگر آن طور که انتظار دارم از عهده خدمت برایی، ترقی میکنی. آنگاه حکیم گفت این روزها یک نفر ایلچی از فرنگستان آمده که حکیمی همراه اوست که مریض ها را به طرز خاصی معالجه می کند و حبی به معتمد الدوله داده که او را درمان کرده و در مزاج او طوفان به پا کرده است و او به فکر تجدید فراش افتاده است. شهرت این حکیم کار ما را تحت تاثیر قرار داده. می خواهم هر چه زود تر قاپش را بزدی و ببینی هنرش از کجا آب می خورد. می خواهم آن حب را بدست بیاورم. تو هم باید خودت را به ناخوشی بزنی و نزد حکیم بروی و آن حب را برای من بیاوری، تا من آن را به شاه بدهم. من هراسان شدم و گفتم من هیچ چیز از او نمی دانم. میرزا حکیم گفت رفتار فرنگی ها با رفتار ما ضد و نقیض است. بجای اینکه موی سر را بتراشند و ریش را ول کنند، ریش را می تراشند و موی سر را ول می کنند، روی چوب و تخته مینشینند

ولی ما روی زمین می نشینیم، با کارد چنگال غذا می خورند ولی ما با دست می خوریم، آن ها همیشه متحرکند ولی ما همیشه ساکنیم، لباس تنگ می پوشند ما لباس گشاد، نماز نمی کنند ولی ما روزی ۵ وقت نماز می کنیم، در نزد آنها با زن است در نزد ما اختیار با مرد است، زنها یشان یک وری روی اسب می نشینند ولی زنان ما راست سوار میشوند، ایستاده قضای حاجت میکنند ما

نشسته، شراب را حلال می دانند و کم می خورند ولی ما حرام می دانیم و زیاد می خوریم ، ولی آنچه مسلم است این است که فرنگی ها نجس ترین و کثیف ترین مخلوق روی زمین هستند چرا که همه چیز را حلال میدانند و همه جور حیوانی می خورند حتی خوک، سگ پشت و قورباغه. مرده را با دست تشریح می کنند بدون اینکه بعد از آن غسل میت بجا آورند. نه غسل جنابت سرشان می شود، نه تیمم بدل از غسل. اگر دیدی که فرنگی از چیزی که متعلق به توست خوشش آمده مبادا پیشکش بگویی که باخته ای، گفتن تو همان و بردن فرنگی همان. خلاصه پس از این سخنان مرا با نزاکت تمام از اتاق بیرون انداخت و من به این کار تازه هم خندیدم، هم گریستم.

.....

ملا نادان گفت مدتی بود، دنبال آدمی مثل تو می گشتم. آدمی می خواهم که مال مرا مانند مال خودش بداند و در پی حرص و طمع نباشد. اجتهاد من نزد همه ساری و جاری است. شاربین خمر را حد می زنم و زانیان محسنه را رجم می کنم. از قلیان و انفیه متنفرم و بازی نرد و گنجفه و شطرنج و سایر ملاحب و ملاهی را منکر می دانم، زیرا مشغول اوقات عبادت است. هر چند این همه شدت در تقدس به مذاق من گوارا نمی آمد اما باز از تصدیق ظاهری دریغ نداشتم. ملا گفت که متاسفانه کار بچه بازی و غلام بارگی و بی ریش نگه داشتن چنان انتشار یافته، که کم مانده نام زن گرفتن از صفحه روزگار سترده شود. مردم همه به پشت بی ریشان افتاده اند و از جنس گیس دراز گریزانند. زنان به خانه مانده اند و می ترسند و می پوسند. پادشاه، خود عده متناهی از اناث را به حرم خود برده، اما در این باب، به ملا باشی شکایت کرده که تدبیری کند. ملا باشی مرد خیلی حماری است و از وظایف اسلام بقدر یک فرنگی هم خبر ندارد، تا چه رسد به قلع و قمع زیان و فساد. من خودم اجتهادی کردم بی ضرر که منافع شرع و عرف در یکجا جمع شود. می دانی که در مذهب شیعه، متعه یا نکاح موقت جایز است. ملا باشی چنند خانه کوچک اطراف شهر خرید و همه را صیغه خانه کرد. جمعی از زنان یائسه و غیر یائسه را در آنجا نشانید تا هر مردی که بخواهد از ایشان تمتع جوید، بتواند. ملا باشی هم از طرفین حق تمتعی دریافت میکند. این مرد از این راه دارای گنج شایان شده و هجوم عام بدرجه ای رسیده که ۱۰ تا ۱۲ آخوند از صبح تا شام مشغول صیغه خواندن هستند. هر چند راه این شریعه را دست اجتهاد من گشاد و فکر من بود اما ملا باشی هیچ بهره ای بمن نمی دهد. از این رو می خواهم زمام حل و عقد این کارخانه ابداع را شخصا بدست گیرم. اندیشیدم که چنین آدمی چگونه عماد الا سلام شده است. ملا نادان گفت سه نفر زن را تدارک کرده ام در همین همسایگی در خانه کوچکی نشانده ام. ترا می خواهم که برای آنها مشتری بیاوری. در کاروانسرا به تاجران و زائران و مسافران بگویی ، اگر زن بخواهی ، خوبش را دارم، هم خوشگل، هم ارزان، هم بی ترس. به فراخور هر کس مزد خودت را هم می گیری. فقط

قیمت را از زنان ملا باشی گرانتر نکن که باعث کساد می شود. من امیدوار بودم مخدومی تارک دنیا و طالب عقبی پیدا کنم ولی دیدم دارم خادم مخدومی می شوم که در طریق حرص و جاه و حب مال دنیا از هیچ بدنامی ننگ ندارد و ننگ نام و ناموس بر شرع می گذارد. ولی ناچار دنده به قضا و تن به رضا دادم و صیغه ئی قبلت را جاری ساختم.

سید جمال واعظ اصفهانی

سیدجمال واعظ اصفهانی در ۱۲۷۹ هـ.ق / ۱۲۴۱ هـ.ش با حاج میرزا نصرالله خان بهشتی، ملك المتكلمين، حاج فاتح الملك، شیخ احمد مسجد الاسلام کرمانی. میرزا سیدعلی نقی خان صاحب منصب نظام، میرزا احمد علم و حاج سیدعلی جناب زاده اصفهانی بودند در زمینه مسایل سیاسی اجتماعی همفکری بود و گروه «انجمن ترقی» را تشکیل دادند و اعتقاد داشتند نخستین قدم در مبارزه با استبداد حکومت و محرومیت آگاهی بخشیدن به مردم است. لذا تصمیم گرفتند در مناظر و مساجد به جای سخنان سنتی و تکراری، درباره حقوق اجتماعی مردم و وضعیت جامعه سخن بگویند. او نسبت به زندگی مردم و محرومیت های آنان حساسیت بسیاری نشان می داد، کما این که در یکی از سخنرانی هایش می گوید: "ای مردم بیشتر واعظان شما را از اندیشه زندگی باز می دارند و در برخی موارد مبالغه می کنند و تن به قضا و قدر سپردن را پیشنهاد می کنند و نتیجه اش این است که شما تن به قضا و قدر بسپارید و موهبت های خدا را نشناسید و همیشه گرفتار یأس و حرمان باشید تا جایی که برای تهیه ساده ترین مایحتاج زندگی مانند پوشاک و کفش و کلاه و دیگر وسایل حتی سوزن و نخ، چشم به بیگانگان داشته باشید."

به دلیل انتقادهایی که از همان روزهای اول بر روش های تبلیغی روحانیون داشت، عده ای با وی از در مخالفت درآمدند و حتی به او تهمت بی بارگی زدند تا جایی که نتوانست در محرم و صفر به منبر برود. به همین دلیل در سال ۱۳۱۷ هـ.ق به شیراز رفت و در محرم و صفر ۱۳۱۸ با همان بلاغت کلام و شیوایی گفتار، در مناظر شیراز پیرامون لزوم حمایت از صنایع داخلی موعظه کرد و در همان جا رساله «لباس التقوی» را نوشت. بسیاری از علمای بزرگ توصیه ای فتوا مانند مبنی بر لزوم حمایت از صنایع داخلی بر کتاب نوشتند. او در این کتاب با بیانی ساده و روان بر لزوم استفاده از پارچه های بافت وطن تاکید کرد. در قسمتی از کتاب آورده است: «راست است چشمی که چراغ برق دیده است نمی تواند قناعت به پیه سوز نماید ولی اگر پیه سوز از خودمان باشد و آن چراغ برق عاریه، البته پیه سوز اولی است. امیدواریم اگر چندی قناعت ورزیدیم و صبر کردیم عنقریب خودمان احداث انواع کارخانجات و صنایع خواهیم نمود... پوشیده نیست که اساس ترقی ملت و ثروت دولت بر سه چیز است: اول زراعت، دوم صنعت، سوم تجارت...»

امروز غالب خرابی های ما به واسطه نبودن شمن دوفر است، اگر شمن دوفر (=راه آهن) می داشتیم خیلی اصلاحات در کارمان می شد و هرگز اهالی ایران گرفتار چنین گرانی و

قحطی نمی شدند و مایحتاج شان به این درجه گران نبود... در ایران ما يك دسته بزرگ از مردم هستند که شغل و هنرشان بیکاری است یا می گویند ما ملاکیم و احتیاج نداریم یا می گویند ما واجب و مقرری و تیول و مستمری از دیوان داریم، یا می گویند ما آقازاده، بزرگ زاده و خانزاده ایم و شأن ما نیست کار بکنیم. کسب کردن و صنعت منافی با شؤونات ماست، این بیچاره غافل است از این که شرف آدمی به هنر است نه به سیم و زر...» شهید راه آزادی سیدجمال اصفهانی، توس، ۱۳۵۷

در سال ۱۳۱۸ قمری زمانی که در اصفهان اقامت داشت، با همفکری حاج فاتح الملك و میرزا نصرالله خان بهشتی (ملك المتکلمین) و شیخ احمد کرمانی (مجدالاسلام) «رویای صادق» را نوشت. این کتاب بسیار کم حجم بود اما بسیاری از عملکردهای ظل السلطان و آقا نجفی را به انتقاد گرفته بود. رویای صادق اولین بار در سن پترزبورگ (لنینگراد) در ۵۰ صفحه چاپ شد و هشتاد نسخه آن در تهران منتشر گردید.

مشخصه ویژه رویای صادق در سبک ارایه مطالب بود. نویسنده انتقادات اجتماعی و سیاسی را در قالب داستان مطرح می کرد. نویسنده خود را در صحرای محشر تصور کرده و افرادی را که نسبت به آنها انتقاد داشته در جایگاه شخصیت های مختلف داستان قرار داده و در پیشگاه خداوند آن افراد را مورد بازخواست قرار داده و بدون پرده پوشی تمام بی عدالتی ها و خودکامگی های آنان را با ذکر جزئیات حوادثی که خود در جریان بود، به تصویر کشید. ظل السلطان و آقانجفی دو شخصیت اصلی این داستان بودند.

او روزی به تجار و کتابفروشان خطاب کرد که: «شما که سوگواری مفصلی برپا کرده اید، چرا هنوز قرآن را روی کاغذ فرنگیان می نویسید؟ چرا کارخانه کاغذسازی نمی آورید؟»

مجدالاسلام کرمانی مدیر روزنامه ندای وطن تصمیم گرفت، سخنرانی های او را چاپ کند. پس روزنامه الجمال را به کمک میرزا احسین خان اصفهانی چاپ کرد که در آن شرح خطبه های سیدجمال در تکایا نوشته می شد. نخستین شماره الجمال روز دوشنبه ۲۶ محرم ۱۳۲۵ چاپ شد. در این روزنامه مباحثی مطرح می شد که شاید به جرات بتوان گفت اولین بار بود که در منابر به گوش مردم می خورد و سپس برای عموم منتشر گردید. او در منبر ۱۵ محرم ۱۳۲۵ چهار چیز را اساس آبادانی و رفاه و مدنیت عنوان کرد. ۱- مساوات ۲- امنیت ۳- حریت ۴- امتیاز فصلی

در جای دیگر از علم و یادگیری آن و به صورت عملی در آن علم سخن می گوید و آن را مایه پیشرفت و ترقی می دانست. یکی دیگر از مباحث جدید و جالبی که سیدجمال در نطق ها و خطبه هایش استفاده می کرد، اشاره به رمان و قصه است. او در جایی می گوید: یکی از کارهای خداوند مثل زدن است یعنی يك مطلب دشوار را بخواهند بگویند، مثال می زند، مثلا می خواهند بگویند این دنیا فانی است، آن را تشبیه می کند به خانه عنکبوت. و آن او هن البیوت لبیت العنکبوت ۸ حکما هم تالیفاتی دارند، که به طریق حکمت نوشته شده و مطالب معقوله را به لباس قصه درآورده اند که همه کس می تواند آن را بخواند. سپس اشاره می کند هندیان سه چیز دارند که مخصوص خودشان است. ۱- شطرنج ۲- هندسه ۳- کتاب های رومان؛ یعنی کتبی که مطالب را به لباس قصه

در آورده اند که هم بچه ها و هم زن‌ها و همه می‌توانند بخوانند. او سپس اشاره می‌کند که اروپاییان نیز این کار را به کمال رسانده‌اند. ۹ سیدجمال خود نیز در بیان مفاهیمی که مطرح می‌کرد، از قصه‌ها و مثال‌ها استفاده زیادی می‌برد. یکی از این‌ها قصه کدخدا نوروژ و ملاصفر علی بود، که به نحوی شرایط و اوضاع آن روز را به تصویر می‌کشید و از ظلم خان‌ها و زمین‌داران تا نفوذ بیش از حد خرافات و روابط نامناسب بین حاکم و خادم سخن‌ها می‌گفت. وی علاوه بر این داستان‌های مرد زاهد یهودی، پشه‌ها و حضرت سلیمان را بدین شیوه برای مردم بازگو می‌کرد. سیدجمال از ترقیات و پیشرفت زندگی‌ها بسیار سخن می‌گفت. کشتی بخار، تلفن، پیشرفت در علم طب و تدوین قوانین از جمله مواردی بودند که نشانه ترقی غربی‌ها بود و سید به آنها اشاره داشت. او به مردم پیشنهاد می‌کرد با کار و تلاش بیشتر سعی کنند به آن مدارج برسند. اما تقلید و ظاهرسازی را همواره نفی می‌کرد. سیدجمال معتقد بود تهیه اسباب ساخته شده از غرب هنر نیست بلکه تلاش برای ساختن آن مهم و مورد توجه است.

شیخ احمد مجدالاسلام کرمانی

مجدالاسلام (۱۳۴۲ - ۱۲۸۸ هـ. ق) روزنامه‌نگار سیاستمدار، نویسنده، شاعر که در سال ۱۳۲۳ به دلیل حمایت از علمای متحصن در شاه عبدالعظیم به اتفاق ۲ نفر از همفکران خود به کلات تبعید شد و پس از آزادی به نگارش روزنامه‌های «محاکمات»، «کشکول»، «ندای وطن» و «الجمال» همت گماشت. اقدام‌های او در بیداری مردم و صدور فرمان مشروطیت موجب حبس او در باغ شاه از سوی محمدعلی میرزا شد. پیش از پیروزی مشروطه، انجمن سرّی باغ سلیمان خان می‌کده، که روشنفکرانی مانند دولت‌آبادی، مساوات، مجدالاسلام کرمانی و... عضو آن بودند، از این‌که دین در بین مردم جایگاه دارد و عالمان بر روح و روان مردم اثر گذارند، نگرانی خود را ابراز می‌کردند.

ابوالقاسم لاهوتی

ابوالقاسم لاهوتی (۱۳۳۶ - ۱۲۶۴ هـ. خ.) شاعر، سخنور، روزنامه‌نگار، مترجم، فعال انقلابی و نماینده‌نامه‌نویس نخستین شاعر کارگری ایران، و پایه‌گذار شعر آزاد (سپید) و انقلابی در ایران است. بخشی از شعر بلند «ایران من». لاهوتی یکی از پیگیرترین مبارز اعاده حقوق زنان است.

به دختر ایران

من، از امروز، زحسن تو بریدم سروکار گو، به دیوانگی ام خلق نمایند اقرار
 ای مه ملک عجم، ای صنم عالم شرق هوش گرد آور و بر گفته من دل بگمار!
 تا کنون، پیش تو، چون بنده، بدرگاه خدا لابه‌ها کردم و بر خاک بسودم رخسار
 لیکن امروز، مجدان و رسمانه ترا آشکارا سخنی چند بگویم هشدار

بعد از این، از خط و خالت نهراسد دل من زآنکه با حسن تو کارم نبود دیگر بار
 تا کی، از زلف تو، زنجیر نهم بر گردن؟ تا کی، از مژه تو، تیرزنم بر دل زار؟
 تا بکی، بی لب لعل تو، دلم گردد خون؟ چند، بی مار سر زلف تو، باشم بیمار؟
 بسر انگشت تو، تا چند زخم تهمت قتل؟ یا به مژگان تو تا چند دهم نسبت خار؟
 چند گویم که رخت، ماه بود در خوبی؟ چند گویم که قدت، سرو بود در رفتار؟
 ماه روئی تو و لازم نبود برگفتن سرو قدی تو و حاجت نبود با اظهار
 مدح تو، بیشتر از هر که توانم گویم لیک، اینها همه حرفست و ندارد مقدار
 زاین چه حاصل که ز مژگان تو خنجر سازند یا به ابروی تو گویند هلالیست نزار؟
 من زیبایی بی علم، خریدار نیم حسن مفروش دگر با من و کردار بیار!
 عاشقان خط و خال تو، بد آموزانند دیگر این طایفه را راه مده بر دربار!
 اندر این دور تمدن، صنما، لایق نیست دلبری چون تو، ز آرایش دانش بکنار
 ننگ باشد، که تو در پرده خلقی آزاد شرم باشد، که تو در خواب و جهانی بیدار
 حیف نبود قمری مثل تو، محروم از نور؟ عیب نبود شجری چون تو، تهیدست از بار؟
 ترک چادر کن و مکتب برو و درس بخوان شاخهٔ جهل، ندارد ثمری جز ادبار
 دانش آموز و از احوال جهان آگه شو و این نقاب سیه، از روی مبارک بردار!
 علم اگر نیست، ز حیوان چه بود فرق بشر؟ بوی اگر نیست، تفاوت چه کند گل از خار؟
 خرد آموز و پی تربیت ملت خویش جد و جهدی بنما، چون دگران، مادر وار
 تو گذاری به دهان همه کس، اول حرف همه کس، از تو سخن میشنود اول ار
 پس، از اول، تو به گوش همه، این نکته بگو که نترسند ز کوشش، نگریزند از کار
 پسر و دختر خود را، شرف کار، آموز تا بدانند، بود مفتخوری، ذلت و عار
 سخن از دانش و آزادی زحمت میگوی تا که فرزندان تو، با این سخنان آید بار
 بیقین، گر تو چنین مادر خوبی باشی مس اقبال وطن، از تو شود زر عیار

فرخی یزدی

میرزا محمد فرخی یزدی (۱۳۱۸ - ۱۲۶۷ ه. خ.) ستایشگر پاکباز آزادی و عدالت
 همان گونه که در اشعارش نیز گفت "جان فدای آزادی" کرد. فرخی در زندان استبداد
 رضاخانی با آمپول هوای پزشکی مجاز «مختاری» کشته شود. حاکم یزد ضیغم الدوله
 بختیاری وقتی شعر اعتراض و اندرز فرخی را شنید، دستور داد دهانش را بدوزند و به
 زندانش ببندازند.

آزادی

آن زمان که بنهادم، سر به پای آزادی دست خود ز جان شستم، از برای آزادی
 تا مگر به دست آرم، دامن وصالش را می دوم به پای سر، در قفای آزادی
 در محیط طوفان زای، ماهرانه در جنگ است ناخدای استبداد، با خدای آزادی
 با عوامل تکفیر صنف ارتجاعی باز حمله می کند دائم بر بنای آزادی
 دامن محبت را، گر کنی ز خون رنگین می توان تو را گفتن، پیشوای آزادی
 «فرخی» ز جان و دل، می کند در این محفل دل نثار استقلال، جان فدای آزادی

میرزاده عشقی

محمد رضا میرزاده عشقی (۱۳۰۳ - ۱۲۷۲ هـ. خ.). شاعر دوران مشروطیت، روزنامه‌نگار و نویسنده و مدیر نشریه قرن بیستم بود. عشقی قطعه «کفن سیاه» و مسمط «ایدال مرد دهقان» را در دفاع از مظلومیت زنان و تجسم روزگار سیاه آنان نوشت.

از «کفن سیاه»:

تو سزد بر دگران بدهی درس
سخن آزاد بگو، هیچ مترس!
شرم چه؟ مرد یکی بنده و زن یک بنده
زن چه کرده است که از مرد شود شرم‌منده؟
چیست این چادر و روبنده نازیبنده؟
گر کفن نیست، بگو چیست پس این روبنده؟
مرده باد آنکه، زنان، زنده به گور افکنده!
بجز از مذهب هر کس باشد
سخن اینجای، دگر بس باشد
با من ار یک دو سه گوینده، هم آواز شود
کم کم این زمزمه، در جامعه آغاز شود
با همین زمزمه ها، روی زنان باز شود
زن کند جامه شرم آر و سرافراز شود
لذت زندگی از جامعه احراز شود
ورنه تا زن به کفن سر برد:
نیمی از ملت ایران مرده!!

خاک وطن که رفت، چه خاکی به سر کنم؟
تسلیم هرزه گرد قضا و قدر کنم
وین کاسه خون به بستر راحت هدر کنم

خاکم به سر، ز غصه به سر، خاک اگر کنم
من آن نیم که یکسره تدبیر مملکت
من آن نیم به مرگ طبیعی شوم هلاک

احتیاج است: آن که اسبابش فراهم می کند
شادی یک ساله را، یک روزه ماتم می کند!
ای که شیران را کنی روبه مزاج احتیاج، ای احتیاج

هر گناهی، کادمی عمدا به عالم می کند
احتیاج است: آن که زو طبع بشر، رم می کند
ای که شیران را کنی روبه مزاج احتیاج، ای احتیاج

در وصف مجلس چهارم می نویسد:
این مجلس چارم بخدا ننگ بشر بود
دیدی چه خبر بود؟

هر کار که کردند ضرر روی ضرر بود
 این مجلس چارم خودمانیم، ثمر داشت؟
 صد شکر که عمرش چو زمانه بگذر بود
 دیگر نکند هو نزند جفته مدرس
 بگذشت دگر مدتی ار محشر خر بود
 هر دفعه که این قحبه رئیس الوزرا شد
 ایندوره چه گویم که مضارش چقدر بود
 از بنده به آقا که الحق که نه مردی
 ریدی بسر هر چه که عمامه بسر بود
 من دشمن دین نیستم اینگونه نبینم
 دستور ز لندن بُد و با دست بقر بود
 تسبیح به کف جامه تقوای به تن شد
 گویم ز چه عمامه بسر در پی شر شد
 عمامه بسر هر که که بنهاد دو کون است
 آن گنبد مندیله سرش کون دگر بود
 آن مردکه خر که وکیل است به تهران
 یک پارچه کون از بن پا تا پس سر بود
 شد مصرف پر چانگی شیخ محلات
 خیلی دگر این شیخ پدر سوخته لجن بود
 میخواست خودش را برساند به وزارت
 افسوس که عمامه برایش سر خر بود
 این مردک خولی پز بد ریخت امین نیست
 آنکس که رخس همچو سریر بز گر بود
 میگفت که بر کرسی مجلس چو نشینم
 راحت نیم ای کاش که این کرسی دگر بود
 از بسکه شد آبستن و زائید فراوان
 گوئی کمر شیخ سراسر ز فتر بود
 کسرای عدالتگر اگر زنده بد این عصر
 گفتم که به اعصار گذشته چه مگر بود؟
 گفتند که بود است عدالتگه ساسان
 سرتابسرش مملکت علم و هنر بود

دیدی چه خبر بود؟
 و الله که ضرر داشت
 دیدی چه خبر بود؟
 در سالن مجلس
 دیدی چه خبر بود؟
 دیدی که چه ها شد
 دیدی چه خبر بود؟
 زینکار که کردی
 دیدی چه خبر بود؟
 من حامی دینم
 دیدی چه خبر بود؟
 خواهان وطن شد
 دیدی چه خبر شد؟
 یک کونش که کون است
 دیدی چه خبر بود؟
 اینگونه و اینسان
 دیدی چه خبر بود؟
 مجلس همه اوقات
 دیدی چه خبر بود؟
 با زور وکالت
 دیدی چه خبر بود؟
 اینست و جز این نیست
 دیدی چه خبر بود؟
 آسوده نگیرم
 دیدی چه خبر بود؟
 قاطر شده ارزان
 دیدی چه خبر بود؟
 اینسان نبند این این قصر
 دیدی چه خبر بود؟
 آنروز که ایران
 دیدی چه خبر بود؟

| | |
|--------------------------------------|------------------|
| من در غم این کز چه عدالتگه کشور | شد دزدگه آخر |
| زین نکته غم اندر دل من بیحد و مر بود | دیدی چه خبر بود؟ |
| تا اینکه در این دوره بدیدم وکلا را | در مجلس شورا |
| دیدم دگر اینباره از آن باره بتر بود | دیدی چه خبر بود؟ |
| این مجلس شورا نبد و بود کلویی | یک مجمع خوبی |
| از هر که شب از گردنه بردار و ببر بود | دیدی چه خبر بود؟ |
| هرگز یکی از این وکلا زنده نبودی | پاینده نبودی |
| این جامعه زنده نما زنده اگر بود | دیدی چه خبر بود؟ |
| تنها نه همین کاخ سزاوار خرابیست | این حرف حسابیست |
| ایکاش که سرتاسر قم زیر و زبر بود | دیدی چه خبر بود؟ |
| ای قم تو چه خاکی که چه ناپاک نهادی | تو شهر فسادی |
| از شر تو یک مملکتی پر ز شرر بود | دیدی چه خبر بود؟ |
| این طبع تو "عشقی" بخدائی خداوند. | از کوه دماوند |
| محکمر و معظم تر و آتشکده تر بود | دیدی چه خبر بود؟ |

محمد علی جمالزاده

محمد علی جمالزاده (۱۳۷۶ - ۱۲۷۴ هـ. خ.) نویسنده و مترجم معاصر، پدر داستان کوتاه و آغازگر سبک واقع‌گرایی در ادبیات فارسی در دیباچه «یکی بود یکی نبود» می نویسد:

در ایران ما، بدبختانه عموماً پا از شیوه پیشینیان برون نهادن را مایه تخریب ادبیات دانسته و عموماً همان جوهر استبداد سیاسی ایرانی که مشهور جهان است، در باره ادبیات نیز دیده می شود. به این معنی که شخص نویسنده وقتی قلم در دست می گیرد، نظرش تنها متوجه گروه فضلا و ادباست و اصلاً التفاتی به سایرین ندارد و حتی اشخاص بسیاری را نیز که سواد خواندن و نوشتن دارند و نوشته های ساده و بی تکلف را بخوبی می توتند بخوانند و بفهمند، هیچ در مد نظر نمی گیرد و خلاصه آنکه پیرامون «دموکراسی ادبی» نمی گردد. جای شک نیست که این مسئله مخصوصاً برای مملکتی چون ایران، که جهل و چشم بستگی گروه مردم مانع هر گونه ترقی است، بسیار مایه تأسف است.

صادق هدایت

صادق هدایت (۱۳۳۰ - ۱۲۸۱ هـ. خ.) نویسنده، مترجم، و پژوهشگر بزرگ، در بسیاری از آثارشبه عامل عقب ماندگی ایران پرداخته است. حمله تازیان به ایران، سلطنت، تعصب های مذهبی و اعتقادات خرافی نمونه های موضوع های آثارش بود: بریده ای از: «افسانه آفرینش» (خیمه شب بازی در سه پرده):

صورتها:

خالق اف
جبرائیل پاشا
میکائیل افندی
ملا عزرائیل
اسرافیل بیگ
مسیو شیطان
بابا آدم
ننه حوا
حوری ها، غلمان ها، فیل، شتر مرغ

پرده اول

مجلس باشکوهی پیداست که میان آن تخت جواهرنگاری گذاشته شده، روی آن خالق اف به شکل پیرمرد لهیده با ریش بلند و موهای سفید، لباس گشاد جواهر دوزی پوشیده، عینک کلفت به چشم زده و به متکای جواهرنگاری یله داده است. یک نفر غلام سیاه بالای سر او چتر نگه داشته. پهلوی او دختر سفیدپوستی باد بزن در دست دارد و خالق اف را باد می زند. دو طرف تخت، چهار پیشخدمت مقرب خالق اف، دست راست: جبرائیل پاشا و میکائیل افندی. طرف چپ: ملا عزرائیل و اسرافیل بیگ. به شکل سربازهای رومی سپر، زره، کلاه خود، چکمه تا سر زانو، شمشیرهای بلند به کمر دارند و بال های آنها به پشتشان خوابیده. فقط ملا عزرائیل صورتش مثل کاسه سر مرده است. لباس سیاه به دوش انداخته و عوض شمشیر هم داس بلندی در دست دارد.

همه آنها به حالت نظام ایستاده اند. پشت سر آنها دسته ای حوری با چارقدهای قالبی و سمه کشیده مجلس را تماشا می کنند و غلمان ها با نگاه خریداری آنها را برانداز می کنند. کنار اتاق مسیو شیطان با قد بلند، کلاه بوقی، شنل سرخ به دوش انداخته و قداره به کمرش بسته است، ریش بزی به زیر چانه دارد و با ابروهای بالاجسته به مجلس نگاه می کند.

میان مجلس دسته ای حور و پری با آلبا سهای نازک، سرنا و دنبک و دایره میزنند و می خوانند:

...دل هوس لاله و صحرا ندارد، ندارد

میلی به گلگشت و تماشاء، ندارد، ندارد...

یکی از پریان با شلیته، آن میان، قر کمر می آید. ساز که تمام می شود کج کج جلو خالق اف رفته زنگ خود را با غمزه جلو او نگه میدارد. خالق اف هم دست کرده از کمر شالش پولی در می آورد و در زنگ او میاندازد. مطربها و رامشگران که می خواهند دوباره بنوازند خالق اف یک مرتبه دست را بلند کرده امر به خاموشی می کند و خودش نیم تنه بلند می شود.

خالق اف (تکه کاغذی از بغل خود در آورده می خواند). همانا به درستی که چنین است و جز این نیست که می خواهم شما را به مطلبی آگاه سازم. (آب دهان خود را فرو می دهد). می دانید که با وجود پیری و ناتوانی چند روز است که دست به کار شده ام. روز اول روشنایی، بعد آسمان ها، آب ها، سنگ ها، کلوخ ها و غیره را درست کردم... (قدری تأمل می کند). اینک می خواهم یک یادگار پاینده ای از خود بگذارم و قدرت نمایی بکنم. از این رو مشیت و اراده من بر آن قرار گرفت تا روی این زمینی که در منظومه شمسی و در خانواده خورشید است، یک دسته جانور بیافرینم و پادشاهی «آدم» نام به صورت خودم درست کرده بر آن ها بگذارم، تا بر همه موجودات فرمانروایی داشته باشد. (به به و آفرین آفرین حضار) نه تنها پادشاهی روی زمین را داشته باشد بلکه می خواهم همه ملایکه، جن ها و پریان و حوران و غلمانان بر وی تعظیم کرده، سر فرود بیاورند و...

مسیو شیطان (حرف خالق اف را بریده می آید به میدان): پس من چکاره هستم؟ پس من کی هستم؟ پچ پچ حضار
خالق اف (رنگ شاه توت شده): با من یه یه یکی به دو می کنی؟ فضولی نکن.

خفه شو.

مسیو شیطان (با لبخند): دکیسه! من هرگز به آدم کرنش نمی کنم. من از آنشم او از گل.

خالق اف (به جبرائیل پاشا): این مردکه را بیانداز بیرون.
مسیو شیطان (دهن کجی می کند): حالا که این طور شد من هم بابا آدم را گول می زنم، حالا می بینی!...
هیاهوی حضار

جبرائیل پاشا یخه شیطان را کشیده با پس گردنی او را از اتاق بیرون می اندازد و صدای ونگ مسیو شیطان از بیرون بلند می شود.

بریده ای از «البعثة الاسلامیه الی البلاد الافرنجیه»:

امروز صبح از صدای نعره ناهنجاری از خواب پریدم. دیدم که همسفرهای اتاق ما به حالت وحشتزده آقای سنت الاقطاب را نگاه می کنند که شیشه پنجره ترن را پایین کشیده با پیرهن و زیرشلواری دست زیر چانه اش زده به جنگل

نگاه می کند و با صدای نخراشیده ای ابو عطا می خواند. مرا که دید خندید و گفت: «صدای من به ازین بود، سر زخم هوو آوردم اونم از لجش سمّ به خوردم داد و صدایم گرفت، خدا بیامرز دوش! پارسال عمرش را به شما داد.»
من گفتم: «از شما قبیح نیست که با این ریش و سبیل روبروی کفار آواز می خوانید؟»

- «این موهای سرم را می بینید؟ از زور فکر و خیالات است، باد نزله آنها را سفید کرده.»

بالاخره به هزار زبان به او حالی کردم تا لباسش را پوشید، چون یک ساعت دیگر وارد شهر برلین می شدیم. سنت الاقطاب از من خواهش کرد که به محض ورود به برلین او را ببرم بازار تا یک موش خرمايي برای دخترش سکینه سوغات بفرستند. بعد رفتیم به سراغ آقای سکان الشریعه که در سه اتاق دورتر با یخه باز، سینه پشم آلود و سر تراشیده سیگار عبدالله می کشید و دودش را با تفنن به صورت پیرزن جهود لهستانی فوت می کرد. سکان الشریعه با علم اشاره با آن زن حرف می زد و هر دو آنها می خندیدند. به قدری سرش گرم بود که متوجه ما نشد. ما هم مزاحم آنها نشدیم به سراغ آقایان تاج و عندلیب رفتیم، چون دیشب آقای تاج اظهار کسالت می کرد. در این وقت ترن به سرعت هر چه تمامتر از میان جنگل می گذشت. از راهرو لغزنده آن گذشتیم. آقای تاج و عندلیب در اتاقچه خودشان را بسته بودند تا نفس کفار در آنجا نفوذ نکند. چون این اتاقچه را به قیمت گزاف برای رؤسای بعثه الاسلامی خلوت کرده بودند تا با کفار تماس نداشته باشند. وارد که شدیم آقای عندلیب با چشمهای خُمار تریاک پارچه سفیدی دور کله اش ببسته بود انا انزلنا می خواند و به دور خودش فوت می کرد و هر تکانی که ترن می خورد می خواست روح از بدنش مفارقت بکند. می ترسید مبادا کفار فهمیده باشند که چند نفر مسلمان در ترن هستند و از بدجنسی قطار را بشکنند و یا بیراهه ببرند برای اینکه مسلمانان را تلف بکنند. من را که دید گل از گلش شکفت و گفت: «قربانتان! دستم به دامنانتان، ما در ولایت غریب هستیم. مبادا کفار به ما سمّ بخورانند؟ تمام شب را من سوره عنکبوت و آیه الکرسی خواندم تا از شرّ کفار محفوظ باشیم.»

آقای تاج همینطور که با زیرشلواری و شب کلاه مشغول فوت کردن در سماور حلبی بود که در آن گل گاوزبان می جوشید از ما پرسید: «آقای سکان الشریعه کجاست؟»

سنت گفت: «یک ضعیفه کافره را دارد به دین حنیف اسلام تبلیغ می کند.»

تاج: «آفرین به شیر پاکی که خورده! خوب چقدر مانده که برسیم؟»

سنت: «نیم ساعت دیگر ما در شهر برلین خواهیم بود. باید چمدانها را دم دست بگذاریم و رختهایمان را بپوشیم. اینجا دیگر فرنگستون است.»

عندلیب الاسلام: «شهر برلین گفتید؟ من اسم این شهر را در کتاب «المهالک و المخاوف» دیده ام. مصنف آن کتاب از متبحرترین بوده است، شرحی داده و خوب به خاطر دارم که می گوید: اسم اصلی آن «البر اللین» بوده است، یعنی

زمین لمین زیرا که لیئت می آورد. چون کسره بر یاء ثقیل بوده اعلال شد. الف و لام را هم از اللین برداشتند تا اختصار شده باشد. پس الف و لام «البر» را هم حذف کردند زیرا که اسم علم بود، برلین شد و از کثرت استعمال برلین گردید. حتماً اهالی آنجا عرب هستند و مسلماً بوده اند و شکم روش در آنجا شیوع دارد».

تاج: «فی الواقع زبان عربی یکپارچه منطق است. به عقیده ضعیف به محض ورود به برلین باید یک نفر را مسلمان بکنیم و به همه بلاد اسلامی از جبال هندوکش گرفته تا اقصی بلاد جابلقا و جابلسا، جزیره وقواق، زنگبار و حبشه و سودان و همه ممالک اسلامی تلگراف بزنیم».

عندلیب: «اگر خودمان به سلامت رسیدیم!»
تاج: «بر پدرشان لعنت! حالا که خودمانیم، آیا الاغ بهتر است یا این نمی دانم چه اسمی رویش بگذارم؟ ازش آب و آتش می ریزد، سوت می زند، صدا می دهد، دود می کند و آدم را سیصد بار می کُشد تا به مقصد برساند. این همان حمار دجال است. مرحوم ابوی از سامره تا خانقین را با یک الاغ مردنی رفت، اگرچه شش مرتبه لختش کردند اما به سلامت رسید. ما اینجا به جان خودمان اطمینان نداریم».

عندلیب: «آیا صندوقهای لولهنگ و نعلین را در جای محفوظ گذاشته اند که در مجاورت رطوبت کفار نباشد؟»

علی دشتی

علی دشتی (۱۳۶۰ - ۱۲۷۴ هـ. خ.) یکی از بزرگان عرصه هنر، اندیشه، سیاست و تحقیق دوران معاصر کشورمان بوده، و آثار گرانبها و ارزشمند فراوانی در راه مبارزه برای آزادی و خرافه و تعصب ستیزی برجای گذاشته است.

او در کتابهایی چون «نقشی از حافظ»، «قلمرو سعدی»، و «سیری در دیوان عاشقانه ترین غزلیات ادب فارسی، شمس»، «ببست و سه سال»، شاعری دیرآشنا [خاقانی]، دمی با خیام، کاخ ابداع [درتحلیل اندیشه حافظ]، «نگاهی به صائب» [همراه با بحثی درباره سبک هندی و اظهارنظرهایی در خصوص بیدل]، «پرده پندار» [نوشته‌ای انتقادی بر جنبه‌هایی از تذکرةالاولیای عطار و آرای صوفیان]، «عقلا برخلاف عقل» [درباره غزالی و نقد دیدگاههای مخالفان مشرب عقلی]، «در دیار صوفیان» [در تحلیل و نقد ادبیات صوفیانه و ادامه بحث‌های پرده پندار]، «تصویری از ناصر خسرو» با دلایل قطعی و مستحکم خرافات و تعصب را زیر سؤال می برد و روشنگری می کند.

او جمله زیر از «روسو» آذین نوشته های خود کرده است:

«آزادی در هر حال و هر وضع، ملک حقیقی انسان است، کافیت شخص خود را بنده ندانسته و اسیر افکار و عقاید دیگران نشود».

او به سخت جانی و دیرپائی خرافات و تعصب آگاه است و تاکید می کند:

«... نه، من نه در خود چنین شکیب را سراغ دارم و نه آن همّت را که با امواج کوه پیکر و مقاومت ناپذیر خرافات به ستیزه برخیزم... راست و صریح تر گویم،... تحت تأثیر عقیده، خرد و ادراک آدمی از کار می افتد. چنانکه می دانیم، عقایدی از طفولیت به شخص تلقین شده و زمینه اندیشه های او قرار می گیرد و آنوقت می خواهد همه حقایق را به آن معتقدات تلقینی که هیچ مصدر عقلانی ندارند منطبق سازد...».

شجاع الدین شفا

شجاع الدین شفا (متولد ۱۲۹۷ هـ. خ.) مترجم و مؤلف آثار ارزنده و روشنگر است. وی نویسنده کتابهای «تولدی دیگر» (درباره تاریخ جمهوری اسلامی و بخصوص تاریخ اسلام از صدر آن تا امروز)، «پس از ۱۴۰۰ سال» (درباره مهدی، امام زمان شیعیان و پیدایش او از آغاز تا امروز)، «از کلینی تا خمینی» (درباره آخوندیسم)، «انسان خدا را آفرید»، «جنایات و مکافات» و «حقوق بشر، قانون بیضه و بمب اتمی» است.

شیخ احمد روحی

در «خاطرات احتشام السلطنه» آمده است: «شیخ احمد روحی با میرزا آقا خان کرمانی و خبیرالملک را در سال ۱۳۱۴ شب هنگام و در حالی که محمدعلی میرزای ولیعهد در کنار میر غضب، لاله به دست گرفته بود، در باغ شمال تبریز، زیر درخت نسترن، در راه شکوه و آزادی ایران سر بریدند.»

شمس کسمایی

شمس کسمایی (۱۳۴۰ - ۱۲۶۲ هـ. خ.) زنی روشنفکر و آزادی خواه و مستقل بود. زبان روسی، ترکی و فارسی می دانست. کسمائی در سال ۱۲۹۷ هـ. خ. پس از سال ها دوری از کشور و تحصیل و کار از روسیه به ایران بازگشت. وی هنگامی که همراه خانواده وارد تبریز گشت چادر بر سر نداشت و شاید نخستین زن ایرانی بود که آزادانه در کوچه و بازار تبریز ظاهر شد و به خاطر همین جسارت و آزادی مورد لعن و نفرین بخشی از قشریون و ملاهای متعصب قرار گرفت. در ۱۲۹۹ خورشیدی در زمان حکومت نه ماهه ی شیخ محمد خیابانی یکی از دست اندرکاران اصلی مجله ی فرهنگی و سیاسی "آدایستان" گشت و در آن مجله با فمینا (نام مستعار تقی رفعت، سردبیر مجله) و با فمینیست (نام مستعار رفیع خان امین) در باره ی حقوق زن و برابری و آزادی مناظرات و مناقشات متعدد داشت.

از شمس کسمایی در شهریور ماه ۱۲۹۹ش در مجله آزادیستان قطعه شعری با پاره‌هایی فارغ از قید تساوی و قافیه بندی معمول پیشینیان منتشر شد که جزو نخستین نمونه‌های تجدد در شعر فارسی، سالها قبل از نیما، به شمار می‌آید.

اشرف مخلوق

من اگر اشرف مخلوق ز نوع بشرم
 آرمم گر به حقیقت ز چه بیچاره شدم
 فرق ما بین من و حضرت انسان این است
 وطنم روی زمین است نه در جوف قمر
 در جهان ملت ایران به اصالت مشهور
 پس چرا همچو بهایم به ستم باربرم
 پیش انظار اجانب خجل و بی هنرم
 اوست بینا و شناوا، همه من کور و کرم
 زیر پایم همه زر، عجز به همسایه برم
 به همین نقطه بود فکر و امید و نظرم

عالم‌تاج قائم مقامی

عالم‌تاج قائم مقامی - ژاله (۱۳۲۵ - ۱۲۶۲ هـ. خ.) یکی از پیشکسوتان آزادی و برابری زنان است.

پیام به ناآمدگان

ای به دنیای ما نیامدگان
 خاصه آن را که در کتاب ازل
 کاش این دسته در مشیمه ی مام
 تا که خالی شدی ز شر بشر
 تو نمی آمدی در این شک نیست
 بسته شد نطفه بی اراده ی تو
 نه به دلخواه در رحم رفتی
 نه برون آمدی از آن به مراد
 کاش بالای فکر سرکش من
 یا که مغزی چنان که هست مرا
 یا در این سر به جای مغز فهمیم
 ور مجسم نمی شدی باری
 هله ای در جهان نیامدگان
 رنج ما را گر نوشتندی
 مرگ در کام ما ز تلخی عمر
 کار ما بود در کف دو خدا
 آن خدا بر فلک که یزدان است
 این خدا بر زمین که شوهر بود
 گر نمی آمدید خوش تر بود
 سرنوشتی به نام مادر بود
 مانده بودندی ار میسر بود
 این زمین کش نه شور و نه شر بود
 اختیارت به دست خویش ار بود
 که مشیت بر آن مقرر بود
 که در آن ره پدرت رهبر بود
 کت برون آمدن مقدر بود
 با تقاضای عصر همبر بود
 در سر مرد نفس پرور بود
 مغز خر بود، مغز استر بود
 آرزوی دلم میسر بود
 هستی ما ز مرگ بدتر بود
 مثنوی را هزار دفتر بود
 دلنشین تر ز شهد و شکر بود
 کان یکی اکبر این یکی اصغر بود
 این خدا بر زمین که شوهر بود

روزگار شما نیامدگان
 خانه ی عیش ما سیه دل بود
 شاخ آملتان همیشه بهار
 بر شما دختران آینده
 بامید خدای خوش تر باد
 کاخ عمر شما منور باد
 نخل امیدتان برآور باد
 زندگی جمله نور و شکر باد

| | |
|----------------------------|----------------------------|
| چشمتان خشک و کامتان تر باد | از سرشک غم و نشاط شراب |
| روزتان خوش ز سیر اختر باد | اختران را اگر اثر باشد |
| زندگی را نظام دیگر باد | آسمان را دگر شود رفتار |
| ور فراتر نشد برابر باد | زن برون آید از اسارت مرد |
| خار در پای و خاک بر سر باد | من نگویم که همچو ما آن مرد |
| قرن ها جنس زن مظفر باد | قرن ها بوده جنس زن مقهور |

عبدالحسین صنعتی زاده

عبدالحسین صنعتی زاده (۱۳۵۲ - ۱۲۷۴ ه. خ.)، «پدر رمان‌های تاریخی ایران» در آغاز قرن بیستم، که دورانی پراضطراب و توفانی بود، کارش را آغاز کرد. نخستین رمان این نویسنده - «دام‌گستران» - تنها تابلویی از انحطاط اخلاقی و سیاسی دولت ساسانی نیست؛ بلکه می‌خواهد مخاطرات شبیه به آن زمان را که در ایران زمان انقراض سلسله‌ی قاجار نیز، به نمایش بگذارد. دیگر آثار داستانی صنعتی‌زاده شامل رمان‌های «مانی نقاش»، «مجمع دیوانگان»، «رستم در قرن بیست و دوم»، «سیاه پوشان»، «عالم ابدی»، «نادر، فاتح دهلی»، «سلحشور» و «فتانه یا فرشته صلح» است.

در رمان تاریخی «سلحشور» که داستان قیام اردشیر پسر پاپک بر پادشاهان اشکانی است، از تشکیل سلسله اشکانی و تمایل شدید این دودمان به جنگ شرعی مفصل می‌دهد و پرده‌های تاریک و سیاهی از وضع مردم ایران، به ویژه فقر و بدبختی و زبونی روستائیان در پیش چشم خوانندگان قرار می‌دهد.

او در رمان اجتماعی «فتانه یا فرشته صلح» افکار و احساسات صلجویانه و بیزاری از جنگ‌های بیرحمانه خود را بیان می‌کند.

نسیم شمال

اشرف الدین گیلانی موسوم به نسیم شمال (۱۳۵۲ - ۱۲۸۷ ه. ق.) در روزنامه خود و در قالب شعر و طنز همواره استبداد و ظلم را مورد حمله قرار می‌داد و سخنان منظوم و موزون او بسیار مورد توجه مردم بود. در سال ۱۳۴۵ ه. ق. به جرم دیوانگی وی را به تیمارستان که در واقع زندان او بود منتقل کردند و او پس از چند سال که به حال بیماری و فقر و تنگدستی زنده بود. اشرف الدین در اشعار خود بارها ظلم و استبداد محمد علی شاه و دولتهای پس از وی را به باد حمله و انتقاد گرفت و همواره حامی و پشتیبان آزادی و آزادگی بود. اشعار او به زبان مردم کوچه و بازار و فاقد انسجام لازم ادبی بود ولی ویژگی عمده شعر نسیم شمال گذشته از سادگی و صمیمیت زبانی، مضمون و محتوای آن بود که در سالهای بیداری از عمق وجود مردم مایه می‌گرفت و نظر خاص و عام را به خود جلب می‌کرد.

برخی اندیشمندان با نگاهی به تاریخ صدساله و تحولات سیاسی ایران به این نتیجه رسیده اند که ایراد اساسی در فرهنگ و رفتار مردم است و تا در این زمینه تغییری صورت نگیرد، تغییرات سیاسی بی نتیجه خواهد ماند. اشرف الدین صد سال پیش شعر زیر را در توصیف روحیات مردم ایران سروده که نقدی است به رفتار ما ایرانیان:

ما ملت ایران همه باهوش و زرنگیم
افسوس که چون بوقلمون رنگ به رنگیم

ما باک نداریم ز دشنام و ملامت ما میل نداریم به آثار و علامت
گر باده نباشد، سر و افور سلامت از نام گذشتیم همه مایل ننگیم
افسوس که چون بوقلمون رنگ به رنگیم!

گاه از غم مشروطه به صد رنج و ملالیم لاغر ز فراق و کلا همچو هلالیم
یک روز همه قنبر و یک روز بلالیم شب فکر شرابیم، سحر طالب بنگیم
افسوس که چون بوقلمون رنگ به رنگیم

یک روز به میخانه و یک روز به مسجد هم طالب خرما و همی طالب سنجد
هم عاشق زیتون و همی عاشق کنجد با علم و ترقی همه چون شیشه و سنگیم
افسوس که چون بوقلمون رنگ به رنگیم!

اسباب ترقی همه گردید مهیا پرواز نمودند جوانان به ثریا
گردید روان کشتی علم از تلك دریا ما غرق به دریای جهالت چو نهنگیم
افسوس که چون بوقلمون رنگ به رنگیم!

یا رب ز چه گردید چنین حال مسلمان! بهر چه گذشتند ز اسلام و ز ایمان!
خوبان همه تصدیق نمودند به قرآن ما بوالهوسان تابع قانون فرنگیم
افسوس که چون بوقلمون رنگ به رنگیم!

مردم همه گویا شده مال و خموشیم چون قاطر سرکش لگدانداز چموشیم
تا گربه پدیدار شود ما همه موشیم باطن همه چون موش به ظاهر چو پلنگیم
افسوس که چون بوقلمون رنگ به رنگیم!

از زهد تقدس زده صد طعنه به سامان داریم جمیعاً هوس حوری و غلمان
نه گیر و نه ترسا، نه یهود و نه مسلمان نه رومی رومیم و نه هم زنگی زنگی
افسوس که چون بوقلمون رنگ به رنگیم!

من در طلب دوست به هر کوچه دویدم از مرشد و آخوند دو صد طعنه شنیدم
اندر همه طهران دو نفر دوست ندیدم بر جان هم افتاده شب و روز به جنگیم
افسوس که چون بوقلمون رنگ به رنگیم!

ملک الشعرا بهار

ملک الشعرا بهار (۱۳۳۰ - ۱۲۶۵ هـ. ش.) که حکومت قاجار، انقلاب مشروطیت و حکومت رضا شاه را تجربه کرد، از تنگ نظری و تعصب سیاسی و مذهبی در ایران رنج می برد. دکتر عبدالحسین زرین کوب در «از گذشته ادبی ایران» می نویسد: "محمد تقی بهار معتقد بود که در محدوده سنت ها نباید توقف کرد، اما تندتر از زمان هم نباید حرکت کرد." قطعه زیر بخشی از رنجامه اوست:

| | |
|--------------------------|------------------------|
| آن چه در دوره ناصری | مرد و زن کشته شد سرسری |
| آن به عنوان "لامذهبی" | این به عنوان "بایبگری" |
| آن به عنوان "جمهوریت" | این به عنوان "دانشوری" |
| شد ز نو تازه در عهد ما | آن جنایات و کین گستری |
| نام مردم نهد " بلشویک" | این زمان دشمن مفتری |
| بلکه زان دوره بگذشت هم | شد عیان دوره بربری |
| آخر نام هرکس که بود | "ک"، کافی بود داوری |
| بلشویک است و یار لنین | خصم سرمایه و قلدری |
| بایدش بی محابا بکشت | از ره "امنیت پروری"! |
| آن نفاقی که بُد پیش ازین | پیشه مردم کشوری |
| حیدری دشمن نعمتی | نعمتی دشمن حیدری |
| این زمان تازه شد آن نفاق | اندر ایران ز بد گوهری |
| دولتی دشمن ملتی | کشوری دشمن لشکری |
| در شداید هویدا شود | گوهر مردم گوهری |
| روز سختی نمایان شود | شیر مردی و گُند آوری |
| ای شکم گرسنه غم مدار | از ضعیفی و از لاغری |
| شیر نر چون گرسنه شود | بیشتر می کند صفدری |
| وی زبردست بیدادگر چند | از این جور و استمگری |
| جنبش مردم گرسنه است | غرش کوس اسکندری |
| کینه تیغی است زنگار گون | فقر سازد و را جوهری |
| ظلمش آرد برون از نیام | اینست باد فره و داوری |

جهنم

| | |
|-----------------------------------|---------------------------------|
| ترسم من از جهنم و آتش فشان او | وان مالک عذاب و عمود گران او |
| آن اژدهای او که دمش هست صد ذراع | وان آدمی که رفته میان دهان او |
| وآن کرکسی که هست تنش همچو کوه قاف | بر شاخه درخت جحیم آشیان او |
| آن رود آتشین که در او بگذرد سعیر | وآن مار هشت پا و نهنگ کلان او |
| وان کاسه شراب حمیمی که هرکه خورد | از ناف مشتعل شود تا زبان او |
| آن گرز آتشین که فرود آید از هوا | بر مغز شخص عاصی و بر استخوان او |
| آن چاه ویل در طبقه هفتمین که هست | تابوت دشمنان علی در میان او |
| جان می دهد خدا به گنه کار هر دمی | تا هر دمی از او بستانند جان او |

جز چند تن ز ما علما جمله کاینات
 جز شیعه هر که هست به عالم خدا پرست
 وز شیعه نیز هر که فکل بست و شیک شد
 وان کس که شد وکیل و زمشروطه حرف زد
 وان کس که روزنامه نویس است چیز فهم
 وان عالمی که کرد به مشروطه خدمتی
 وان تاجری که رد مظالم به ما نداد
 مشکل به جز من و تو به روز جزا
 تنها برای ما و تو یزدان درست کرد
 موقوفه بهشت برین را به نام ما
 آن خانه های خلوت و غلمان و حور عین
 القصه کار دنیا و عقبی به کام ماست
 فردا من و جناب تو و جوی انگبین
 باشد یقین ما که به دوزخ رود بهار

هستند غرق لجه آتش فشان او
 در دوزخ است روز قیامت مکان او
 سوزد به نار هیکل چون پرنیان او
 دوزخ بود به روز جزا پارلمان او
 آتش فتد به دفتر و کلک و بنان او
 سوزد به حشر جان و تن ناتوان او
 مسکن کند به قعر سقر کاروان او
 کسی زان گود آتشین بجهد مادیان او
 خلد برین و آن چمن بی کران او
 بنموده وقف واقف جنت مکان او
 وان قابهای پر ز پلو زعفران او
 بدبخت آنکه خوب نشد امتحان او
 وان کوثری که جفت زخم در میان او
 زیرا به حق ما و تو بد شد گمان او

در سال ۱۲۹۱ خورشیدی قشریون و عوام الناس نوشته ها و اشعار تجددخواهانه بهار را به باد انتقاد می گرفتند و به او تهمت های تند و جاهلانه می زدند. مستزاد « داد از دست عوام» را بهار در پاسخ به این مسائل منتشر کرد.

داد از دست عوام

| | |
|--|--------------------|
| از عوام است هر آن بد که رود بر اسلام | داد از دست عوام |
| کار اسلام ز غوغای عوام است تمام | داد از دست عوام |
| دل من خون شد در آرزوی فهم درست | ای جگر نوبت تست |
| جان به لب آمد و نشنید کسم جان کلام | داد از دست عوام |
| غم دل با که بگویم که دلم خون نکند | غمم افزون نکند |
| سر فرو برد به چاه و غم دل گفت، امام | داد از دست عوام |
| در نبوت نگرفتند ره نوح نبی | داد از این بی ادبی |
| در خدایی بنمودند به گوساله سلام | داد از دست عوام |
| به هوای نفسی جمله نمایند عقود | آه از این قوم عنود |
| به طنین مگسی جمله نمایند قیام | داد از دست عوام |
| عاقل آن به که همه عمر نیارد به زبان | نام این بی ادیان |
| که در این قوم نه عقل است و نه ننگ است و نه نام | داد از دست عوام |
| نه بر این قوم نماید نفس عیسی کار | نه مقالات بهار |
| نه نسیم سحری بگذرد از سنگ رخام | داد از دست عوام |
| پیش جهال ز دانش مسرائید سخن | پند گیرید ز من |
| که حرام است، حرام است، حرام است، حرام | داد از دست عوام |

مخالفت با جنگ یکی از عمده ترین ارکان رواداری است. زیرا مخالفت بدون استثنا با جنگ و ایمان ژرف به اینکه هیچ جنگ عادلانه ای وجود ندارد، باور به این حقیقت

است: اختلافات، مناقشات و تضادها بین انسانها از طریق گفتگو و مذاکره قابل حل است. ملک الشعرا در این قصیده جنگ را اینگونه احساس می‌کند، و ایمان راسخ خود را صلح و دوستی و برادری ملت‌های جهان فریاد می‌کند:

جغد جنگ بهار

فغان ز جغد جنگ و مرغواي او
بریده باد ناي او و تا ابد
ز من بریده یار آشنای من
چه باشد از بلای جنگ صعب تر؟
شراب او ز خون مرد رنجبر
همی زند صلاي مرگ و نیست کس
همی دهد ندای خوف و می‌رسد
همی تند چو دیوپای در جهان
چو خیل مور گرد پاره‌ی شکر
به هر زمین که باد جنگ بوزد
در آن زمان که نای حرب در دمد
به گوش‌ها خروش تندر اوفتد
جهان شود چو آسیا و دم به دم
به رزمگه «خدای جنگ» بگذرد
به هر زمین که بگذرد، بگسترد
جهان خوران گنج بر، به جنگ بر
ز غول جنگ و جنگبارگی بتر
به خاک مشرق از چه رو زنند ره
به نان ارزنت بساز و کن حذر
به سان که که سوی کهربا رود
نه دوستیش خواهم و نه دشمنی
همه فریب و حیلت است و رهزنی
غنای اوست اشک چشم رنجبر
عطاش را نخواهم و لفاش را
لقای او پلید چون عطای وی
کجاست روزگار صلح و ایمنی؟
کجاست عهد راستی و مردمی؟
کجاست عهد راستی و مردمی؟
کجاست دور یاری و برابری؟
فنای جنگ خواهم از خدا که شد
زهی کبوتر سپید آشتی!
رسید وقت آنکه جغد جنگ را
بهار طبع من شکفته شد، چو من
بر این چکامه آفرین کند کسی

که تا ابد بریده باد ناي او
گسسته و شکسته پر و پای او
کز او بریده باد آشنای او
که کس امان نیابد از بلای او
وز استخوان کارگر، غذای او
که جان برد ز صدمت صلاي او
به هر دلی مهابت ندای او
به هر طرف کشیده تارهای او
فتد به جان آدمی عنای او
به حلق‌ها گره شود هوای او
زمانه بی نوا شود ز نای او
ز بانگ توپ و غرش و هُرای او
به خون تازه گردد آسیای او
چو چشم شیر لعلگون قبای او
نهیب مرگ و درد ویل و وای او
مسلطند و رنج و ابتلای او
سرشت جنگباره و بقای او
جهانخواران غرب و اولیای او؟
ز گندم و جو و مس و طلاي او
رود زر تو سوی کیمیای او
نه ترسم از غرور و کبریای او
مخور فریب جاه و اعتلای او
مبین به چشم ساده در غنای او
که شومتر لقاییش از عطای او
عطای وی کریه چون لقای او
شکفته مرز و باغ دلگشای او
فروغ عشق و تابش ضیای او
فروغ عشق و تابش ضیای او
حیات جاودانی و صفای او
بقای خلق بسته در فنای او
که دل برد سرود جانفزای او
جدا کنند سر به پیش پای او
مدیح صلح گفتم و ثنای او
که پارسی شناسد و بهای او

ایرج میرزا

ایرج میرزا (۱۳۰۴ - ۱۲۴۸ هـ. خ.) با زبانهای فرانسه، عربی و ترکی و روسی آشنایی داشت و زندگی مردم اروپا را از نزدیک دیده بود. او مردی آزادفکر، متجدد، ترقی خواه و شجاع بود. با صراحت تمام سنت های خرافی و اوضاع سیاسی و اجتماعی را به نقد می کشد و زاهدان ریایی و فقیهان دروغین را افشا می کند. ایرج میرزا به درستی دو عرصه عمده قشریت و ملی گرائی افراطی را به نقد می کشد:

| | |
|-----------------------------|-----------------------------|
| فتنه ها در سر دین و وطنست | این دو لفظ است که اصل فتنست |
| صحبت دین و وطن یعنی چه؟ | دین تو موطن من یعنی چه؟ |
| همه عالم همه کس را وطن است | همه جا موطن هر مرد و زن است |
| چیست در کله تو این دو خیال؟ | که کند خون مرا بر تو حلال |

دو برخورد افراطی در رابطه با حجاب دیده می شود: یک شیوه حجاب اجباری که محتسبان در سراسر تاریخ ایران و جمهوری اسلامی در دوران جدید آن را نمایندگی می کنند. شیوه دیگر کشف حجاب اجباری که رضا شاه و دولت ترکیه آن را نمایندگی می کنند. هر دو شیوه از خودمختاری انسان در انتخاب زندگی خصوصی بسیار دورند. حجاب و تلاش برای اقناع بانوان به کشف حجاب مکرر در شعر ایرج میرزا آمده است. چند نمونه در اینجا معرفی می شود:

انتقاد از حجاب

| | |
|-------------------------------------|-------------------------------------|
| نقاب دارد و دل را به جلوه آب کند | نعوذبالله اگر جلوه بی نقاب کند |
| فقیه شهر به رفع حجاب مایل نیست | چرا که هر چه کند حیل در حجاب کند |
| چو نیست ظاهر قرآن به وفق خواهش او | رود به باطن و تفسیر ناصواب کند |
| از و دلیل نباید سؤال کرد که گرگ | به هر دلیل که شد بره را مجاب کند |
| کس این معما پرسید و من ندانستم | هر آنکه حل کند آن را به من ثواب کند |
| به غیر از ملت ایران کدام جانور است | که جفت خود را نادیده انتخاب کند؟ |
| کجاست همت یک هیأتی زپردگیان | که مرد وار ز رخ پرده را جواب کند |
| نقاب بر رخ زن سد باب معرفت است | کجاست دست حقیقت که فتح باب کند |
| بلی نقاب بود کاین گروه مفتی را | به نصف مردم ما مالک الرقاب کند |
| به زهد گربه شبیه ست زهد حضرت شیخ | نه بلکه گر به تشبه به آن جناب کند |
| اگر ز آب کمی دست گربه تر گردد | بسی تکاند و بر خشکیش شتاب کند |
| به احتیاط ز خود دست تر بگیرد دور | چو شیخ شهر ز آرایش اجتناب کند |
| کسی که غافل ازین جنس بود پندارد | که آب پنجه ی هر گربه را عذاب کند |
| ولی چو چشم حریصش فتد به ماهی حوض | ز سینه تا دم خود را درون آب کند |
| ز من مترس که خانم ترا خطاب کنم | ازو بترس که همشیره ات خطاب کند |
| به حیرتم ز که اسرار هیپنوتیسم آموخت | بگو بتازد و آن خانه را خراب کند |

زنان مکه همه بی نقاب می گردند
به دست کس نرسد قرص ماه در دل آب
به اعتدال ازین پرده مان رهایی نیست
ز هم بدرد این ابرهای تیره ی شب

اگر چه طالب آن جهد بی حساب کند
بهل که شیخ دغا عوعو کلاب کند
مگر مساعدتی دست انقلاب کند
وثاق و کوچه پر از ماه و آفتاب

تصویر زن

در سردر کاروانسرای
ارباب عمایم این خیر را
گفتند که و اشریعتا خلق
آسیمه سر از درون مسجد
ایمان و امان به سرعت برق
این آب آورد آن یکی خاک
ناموس به باد رفته ای را
چون شرع نبی ازین خطر جست
غفلت شده بود و خلق وحشی
بی پیچه زن گشاده رو را
لبهای قشنگ خوشگلش را
بالجمله تمام مردم شهر
درهای بهشت بسته می شد
می گشت قیامت آشکارا
طیر از وکرات و وحش از حجر
این است که پیش خالق و خلق
با این علما هنوز مردم

تصویر زنی به گچ کشیدند
از مخبر صادقی شنیدند
روی زن بی نقاب دیدند
تا سردر آن سرا دویدند
می رفت که مومنین رسیدند
یک پیچه ز گل بر او بریدند
با یک دو سه مشت گل خریدند
رفتند و به خانه آر میدند
چون شیر درنده می جهیدند
پاچین عفاف می دریدند
مانند نبات می مکیدند
در بحر گناه می تپیدند
مردم همه می جهنمیدند
یکباره به صور می دمیدند
انجم ز سپهر می رمیدند
طلاب علوم روسفیدند
از رونق ملک نامیدند

چادر

بیا گویم برایت داستانی
در ایامی که صاف و ساده بودم
زنی بگذشت از آنجا با خش و فش
ز زیر پیچه دیدم غبغبش را
چنان کز گوشه ابر سیه فام
شدم نزد وی و کردم سلامی
پری رو زین سخن قدری دو دل زیست
بدو گفتم که اندر شارع عام
تو دانی هر مقالی را مقامیست
قدم بگذار در دالان خانه
پریوش رفت تا گوید چه و چون
سماجت کردم و اصرار کردم
به دستاویز آن پیغام واهی
چو در دالان هم آمد شد فزون بود

که تا تاثیر چادر بدانی
دم کرباس در استاده بودم
مرا عرق النسا آمد به جنبش
کمی از چانه قدری از لبش را
کند يك قطعه از مه عرض اندام
که دارم با تو از جایی پیامی
که پیغام آور و پیغام ده کیست؟
مناسب نیست شرح و بسط پیغام
برای هر پیامی احترامیست
به رقص آر از شعف بنیان خانه
منش بستم زبان با مکر و افسون
بفرمایید را تکرار کردم
به دالان بردمش خواهی نخواهی
اتاق جنب دالان بردمش زود

نشست آنجا به صد ناز و چم و خم
شگفت افسانه‌ای آغاز کردم
گهی از زن سخن کردم، گه از مرد
سخن را گه ز خسرو دادم آیین
گه از آلمان بر او خواندم، گه از روم
مرا دل در هوای جستن کام
به نرمی گفتمش کای یار دمساز
چرا باید تو روی از من بپوشی
من و تو هر دو انسانیم آخر
بگو، بشنو، ببین، برخیز، بنشین
ترا کان روی زیبا آفریدند
به باغ جان ریاحینند نسوان
چه کم گردد ز لطف عارض گل
کجا شیرینی از شکر شود دور
چه بیش و کم شود از پرتو شمع
اگر پروانه‌ای بر گل نشیند
پری‌رو زین سخن بی‌حد برآشفت
که من صورت به نا محرم کنم باز؟
چه لوطی‌ها در این شهرند، واه واه
به من گوید که چادر وا کن از سر
جهنم شو، مگر من جنده باشم
از این بازی همین بود آرزویت
الهی من نبینم خیر شوهر
برو گم شو عجب بی‌چشم و رویی
برادر شوهر من آروز داشت
من از زن‌های تهرانی نباشم
برو این دام بر مرغ دگر نه
چو عنقا را بلندست آشیانه
کنی گر قطعه قطعه بندم از بند
چرا یک ذره در چشمت حیا نیست؟
چه می‌گویی مگر دیوانه هستی؟
عجب گیر خری افتادم امروز
عجب برگشته اوضاع زمانه
نمیدانی نظر بازی گناه است
تو می‌گویی قیامت هم شلوغ است؟
تمام مجتهدها حرف مفتند؟
برو یک روز بنشین پای منبر
شب اول که ماتحتت در آید

گرفته روی خود را سخت محکم
در صحبت برویش باز کردم
گهی کان زن به مرد خود چه‌ها کرد
گهی از بی‌وفایی‌های شیرین
ولی مطلب از اول بود معلوم
پری‌رو در خیال شرح پیغام
بیا این پیچه را از رخ بر انداز
مگر من گربه میباشم تو موشی؟
به خلقت هر دو یکسانیم آخر
تو هم مثل منی ای جان شیرین
برای دیده‌ی ما آفریدند
به جای ورد و نسرینند نسوان
که بر وی بنگرد بیچاره بلبل
پرد گر دور او صد بار زنبور
که بر یک شخص تابد یا به یک جمع
گل از پروانه آسیبی نبیند
زجا برجست و با تندی به من گفت
برو این حرفها را دور انداز
خدایا دور کن، الله الله
چه پرویست این، الله اکبر
که پیش غیر بی‌روبنده باشم
که روی من ببینی؟ تف به رویت
اگر رو وا کنم بر غیر شوهر
چه رو داری که با من همچو گویی
که رویم را ببیند، شوم نگذاشت
از آنهایی که میدانی نباشم
نصیحت را به مادر خواهرت ده
قناعت کن به تخم مرغ خانه
نیفتد روی من بیرون ز رو بند
به سختی مثل رویت سنگ پا نیست
گمان دارم عرق خوردی و مستی
به چنگ الپری افتادم امروز
نمانده از مسلمانی نشانه
زما تا قبر چهار انگشت راه است
تمام حرف ملاها دروغ است؟
همه بی‌غیرت و گردن کلفتند؟
مسائل بشنو از ملای منبر
به بالینت نکیر و منکر آید

چنان کوبد به مغزت توي مرقد
 عرض آنقدر گفت از دین و ایمان
 چو این دیدم لب از گفتار بستم
 گشودم لب به عرض بیگناهی
 مکرر گفتمش با مد و تشدید
 دوظرف آجیل آوردم ز تالار
 دوباره آهنش را نرم کردم
 دگر اسم حجاب اصلا نبردم
 یقینم بود کز رفتار اینبار
 جهد بر روی و منکوبم نماید
 بگیرد سفت و پیچد خایه‌ام را
 سرو کارم دگر با لنگ کفش است
 ولی دیدم به عکس آن ماه رخسار
 تغیر می‌کند اما به گرمی
 از آن جوش و تغییرها که دیدم
 شد آن دشنام‌های سخت و سنگین
 چو دیدم خیر، بند لیفه سست است
 گشادم دست بر آن یار زیبا
 چو گل افکندمش بر روی قالی
 چنان از حول گشتم دستپاچه
 از او جفتک زدن از من تپیدن
 دو دست او همه بر پیچه اش بود
 بدو گفتم تو صورت را نکو گیر
 به زحمت جوف لنگش جا نمودم
 کسی چون غنچه دیدم نوشکفته
 برونش لیموی خوش بوی شیراز
 کسی بشاش تر ز روی مومن
 کسی هرگز ندیده روی نوره
 کسی بر عکس کس‌های دگر تنگ
 به ضرب زور بر وی بند کردم
 سرش چون رفت، خانم نیز وا داد
 بلی کیرست و چیز خوش خوراکست
 ولی چون عصمت اندر چهره اش بود
 دو دستی پیچه بر رخ داشت محکم
 چو خوردم سیر از آن شیرین کلوچه
 حجاب زن که نادان شد چنین است
 به کس دادن همانا وقع نگذاشت

که می‌رینی به سنگ روی مرقد
 که از گه خوردنم گشتم پشیمان
 نشاندم باز و پهلویش نشستم
 نمودم از خطاها عذرخواهی
 که گه خوردم غلط کردم، ببخشید
 خوراندم یک دو بادامش به اصرار
 سرش را رفته رفته گرم کردم
 ولی آهسته بازویش فشردم
 بغرد همچو شیر ماده در غار
 به زیر خویش کس کوبم نماید
 لب بام آورد همسایه‌ام را
 تنم از لنگ کفش اینک بنفش است
 تحاشی می‌کند اما نه بسیار
 تشدد می‌کند لیکن به نرمی
 به "عاقل باش" و "آدم شو" رسیدم
 مبدل به: "جوان آرام بنشین"
 به دل گفتم که کار ما درست است
 چو ملا بر پلو، مؤمن به حلوا
 دویدم زی اسافل از اعالی
 که دستم رفت از پاچین به پاچه
 از او پر گفتن از من کم شنیدن
 دو دست بنده در ماهیچه‌اش بود
 که من صورت دهم کار خود از زیر
 در رحمت بروی خود گشودم
 گلی چون نرگس اما نیم خفته
 درون خرماي شهدآلود اهواز
 منزه تر ز خلق و خوی مومن
 دهن پر آب کن مانند غوره
 که با کیرم ز تنگی میکند جنگ
 جماعی چون نبات قند کردم
 تمامش را چو دل در سینه جا داد
 ز عشق اوست کاین کس سینه چاکست
 از اول تا به آخر چهره نگشود
 که چیزی ناید از مستوریش کم
 حرامت باد گفت و زد به کوچه
 زن مستورهٔ محجوبه این است
 که با روگیری الفت بیشتر داشت

چو بستی چشم باقی پشم باشد
 زند بی پرده بر بام فلک کوس
 همان بهتر که خود بی پرده باشد
 به تهذیب خصال خود بکوشند
 رواق جان به نور بینش افروخت
 به دریا گر بیفتد تر نگردهد
 ولی خود از تعرض دور ماند
 اگر آید به پیش تو "دکولته"
 تو هم در وی به چشم شرم بینی
 خیال بد در او کردن خیال است
 نه ای خر، ترک این خر بندگی کن
 بجنب از جا فی التاخیر آفات
 بهشتی حور در لفافه زشت است
 جهان بی عشق اگر باشد جهان نیست
 که تویی بقچه و چادر نمازی؟
 چرا ماند شلغم در جوالی؟
 تو خانم جان نه، بادمجان مایی
 به هر چیزی بجز انسان شبیهی
 که باید زن شود غول بیابان
 که باید زن کند خود را چو لولو
 نه بر مردان کنی زینت فروشی
 زنی آتش به جان، آتش نگیری
 نمایی طاقت بی طاقتان طاق
 ز کیف و دستکش دلها کنی خون
 تعالی الله از آن رو گرفته
 نه زینت فاش و نه صورت نهان کن
 که ضد نص قرآن مبین است
 چه ربطی گوز دارد با شقیقه؟
 همه رو باز باشند آن جمیلات
 رواج عشوه در بازارشان نیست؟
 ولی چادر نشینان غیر اینند
 در این محنت سرا، سربار مرد است
 در اینجا مرد باید جان کند فرد
 نمی گردد در این چادر دلت تنگ؟
 شود از پرده بیرون تا شود گل
 کمال خود به عالم کن نمودار
 در و دیوار را پر نور می کن
 که هم عصمت درو جمعست هم ناز

بلی شرم و حیا در چشم باشد
 اگر زن را بیاموزند ناموس
 به مستوری اگر بی پرده باشد
 برون آیند و با مردان بجوشند
 چو زن تعلیم دید و دانش آموخت
 به هیچ افسون ز عصمت بر نگردهد
 چو خور بر عالمی پرتو فشانند
 زن رفته "کولژ" دیده "فاکولته"
 چو در وی عفت و آرم بینی
 تمنای غلط از وی محال است
 برو ای مرد فکر زندگی کن
 برون کن از سر نحست خرافات
 گرفتم من که این دنیا بهشت است
 اگر زن نیست عشق اندر میان نیست
 به قربانت مگر سیری؟ پیازی؟
 تو مرآت جمال ذوالجلالی
 سر و ته بسته چون در کوچه آبی
 بدان خوبی در این چادر کریهه
 کجا فرمود پیغمبر به قرآن
 کدامست آن حدیث و آن خبر کو
 تو باید زینت از مردان بپوشی
 چنین کز پای تا سر در حریری
 به پا پوتین و در سر چادر فاق
 بیندازی گل و گلزار بیرون
 شود محشر که خانم رو گرفته
 پیمبر آنچه فرمودست آن کن
 حجاب دست و صورت خود یقین است
 به عصمت نیست مربوط این طریقه
 مگر نه در دهات و بین ایلات
 چرا بی عصمتی در کارشان نیست؟
 زنان در شهرها چادر نشینند
 در اقطار دگر زن یار مرد است
 به هر جا زن بود هم پیشه با مرد
 تو ای با مشک و گل همسنگ و هم رنگ
 نه آخر غنچه در سیر تکامل
 تو هم دستی بزن این پرده بردار
 تو هم این پرده از رخ دور می کن
 فدای آن سر و آن سینه باز

به درستی عشق بیکران خود را به مردم و دنیا در قطعه ای برای سنگ مزار خود در تاریخ ثبت کرد:

مدفن عشق جهان است اینجا یک جهان عشق نهان است اینجا

دهخدا

علامه علی اکبر دهخدا (۱۳۳۴ - ۱۲۵۷ ه. خ.) پایه گذار ساده نویسی در ایران است. هرچند تحولات سیاسی و اجتماعی ایران غالباً تهیجی است و کمتر شخصیت ها و احزاب سیاسی حوصله کار دراز مدت و پیگیر در ارتقاء سطح آگاهی اجتماعی و سیاسی توده ها را دارند. شاید اکثر سیاستمداران از تلقین و تحریک پذیری، تقلید و اطاعت کورکورانه، زود باوری توده ها خوشحالند. اما، دهخدا استثنا است. یک عمر روشنگری او گواه است. اینک یکی از اشعار دهخدا در تشویق مردم به آزادیخواهی:

| | |
|-----------------------------------|------------------------------------|
| ای مردم آزاده! کجائید کجائید؟ | آزادی افسرد، بیائید بیائید! |
| در قصه و تاریخ چو آزاده بخوانید | مقصود از آزاده شمائید شمائید |
| چون گرد شود قوتتان طود عظیمید | گسترده چو بال و پرتان فر همائید |
| بی شبهه شما روشنی چشم جهانید | در چشمه خورشید شما نور و ضیائید |
| با چاره گری و خرد خویش به هر درد | بر مشرق رنجور دوائید و شفائید |
| در توده ای از مردم يك تن ز شمایان | اندر خرد و فطنت انگشت نمائید |
| مردید شما یکسره از تخمه مردان | نه میم و ری و دال سه حرفی ز هجائید |
| بسیار مفاخر پدرانتان و شمار است | کوشید که يك لخت بر آنها بفرائید |

تاریخ ایران به نظر می رسد بیش از تاریخ ملل دیگر تکرار می شود. آنچه زیانحال پدران ما بود می تواند بدون دستکاری و تغییر امروزه بکار گرفته شود. دهخدا شعر "یاد آر ز شمع مرده یاد آر" را در یادبود میرزا جهانگیر خان شیرازی، مدیر روزنامه صور اسرافیل سروده است:

| | |
|---------------------------|------------------------|
| ای مرغ سحر، چو این شب تار | بگذاشت ز سر سیاهکاری |
| وز تحفه روح بخش اسحار | رفت از سر خفتگان خماری |
| بگشود گره ز زلف زر تار | محبوبه نیلگون عماری |
| یزدان به کمال شد پدیدار | واهریمن زشتخو حصاری |

یاد آر ز شمع مرده، یاد آر

| | |
|---|---|
| ای مونس یوسف اندر این بند تعبیر عیان چو شد تو را خواب | دل پر ز شعف، لب از شکر خند محسود عدو به کام اصحاب |
| رفتی بر یار خویش و پیوند | آزاد تر از نسیم و مهتاب |
| زان کو همه شام با تو یک چند | در آرزوی وصال احباب |

اختر به سحر شمرده، یاد آر

چون باغ شود دوباره خرم ای بلبل مستمند مسکین

وز سنبل و سوری و سپر غم آفاق نگارخانه چین
گل سرخ و به رخ عرق ز شبنم تو داده ز کف قرار و تمکین
زان نوگل پیش رس که در غم ناداده به نار شوق تسکین
از سردی دی فسرده، یاد آر

ای همره تیه پور عمران بگذشت چو این سنین معبود
وان شاهد نغز بزم عرفان بنمود چو وعد خویش مشهود
وز مذبح زر چو شد به کیوان هر صبح شمیم عنبر و عود
زان کو به گناه قوم نادان در حسرت روی ارض موعود
بربادیه جان سپرده، یاد آر

چون گشت ز نو زمانه آباد ای کودک دوره طلایی
وز طاعت بندگان خود شاد بگرفت ز سر خدا، خدایی
نه رسم ارم، نه اسم شداد گل بست زبان ژاژ خایی
زان کس که ز نوک تیغ جلاد ماخوذ بجرم حق ستایی
تسنیم وصال خورده، یاد آر

مشروطه خالی

آخر، یک شب تنگ آمدم. گفتم: «ننه!» گفت: «هان». گفتم: «آخر مردم دیگر هم زن و شوهرند؛ چرا هیچ کدام مثل تو و بابام شب و روز به جان هم نمی افتند؟» گفت: «مرده شور کمال و معرفتت را ببرد با این حرف زدنت که هیچ وقت به پدر ذلیل شده ات نگفتی از این جا پاشو، آن جا نشین». گفتم: «خوب، حالا جواب حرف مرا بده». گفت: «هیچی، ستاره مان از اول مطابق نیامد». گفتم: «چرا ستاره تان مطابق نیامد؟» گفت: «محض این که بابات مرا به زور برد». گفتم: «ننه! به زور هم زن و شوهری می شه؟» گفت: «آره، وقتی که پدرم مرد، من نامزد پسر عموم بودم. پدرم دارایی اش بد نبود؛ الا من هم وارث نداشتم. شریک الملکش می خواست مرا بی حق کند؛ من فرستادم پی همین مرد که وکیل مدافعه بود که بیاد با شریک الملک بابام برود مرافعه. نمی دانم ذلیل شده چه طور از من وکالت نامه گرفت که بعد از یک هفته چسبید که من تو را برای خودم عقد کرده ام. هر چه من خودم را زدم، گریه کردم، به آسمان رفتم، زمین آمدم، گفت: «الا و لله که تو زن منی». چی بگویم مادر، بعد از یک سال عرض و عرض کشی مرا به این آتش انداخت. الهی از آتش جهنم خلاصی نداشته باشد! الهی پیش پیغمبر روش سیاه بشود! الهی همیشه نان سواره باشد و او پیاده! الهی که آن چشمهای مثل ارزق شامی [یکی از سرداران لشکر عمر بن سعد در واقعه ی کربلا، نماد خباثت] اش را میر غضب در آرد!» این ها را گفت و شروع کرد زار زار گریه کردن. من هم راستی راستی از آن شب دلم به حال ننه م سوخت. برای این که دختر عموی من هم نامزد من بود؛ برای این که من هم ملتفت بودم که جدا کردن نامزد از نامزد چه ظلم عظیمی است. از آن شب دیگر دلم با بابام صاف نشد. از آن شب

دیگر هر وقت چشم به چشم بابام افتاد ترسیدم؛ برای این که دیدم راستی راستی به قول ننه م گفتنی، چشمش مثل ارزق شامی است. نه تنها آن وقت از چشم های بابام ترسیدم، بعدها هم از چشم های هر چه وکیل بود، ترسیدم؛ بعدها از اسم هر چه وکیل هم بود ترسیدم، بله ترسیدم، اما حالا مقصودم این جا نبود، آن ها که مردند و رفتند به دنیای حق، ما ماندیم در این دنیای ناحق. خدا از سر تقصیر همه شان بگذرد. مقصودم این جا بود که اگر هیچ کس نداند، تو یک نفر می دانی که من از قدیم از همه مشروطه تر بودم. من از روز اوّل به سفارت رفتم؛ به شاه عبدالعظیم رفتم؛ پای پیاده همراه آقایان به قم رفتم. برای این که من از روز اوّل فهمیده بودم که مشروطه یعنی رفع ظلم؛ مشروطه یعنی آسایش رعیت؛ مشروطه یعنی آبادی مملکت. من این ها را فهمیده بودم. اما از همان روزی که دست خط از شاه [مظفر الدین شاه] گرفتند و دیدم که مردم می گویند که حالا دیگر باید وکیل تعیین کرد، یک دفعه انگار یک کاسه آب داغ ریختند به سر من. یک دفعه سی و سه بندم به تکان افتاد. یک دفعه چشم سیاسی رفت. یک دفعه سرم چرخ زد. گفتم: «بابا نکنید؛ جانم نکنید؛ به دست خودتان برای خودتان مدّعی نتراشید.» گفتند: «به! از جائن [ژاپن] گرفته تا پُتل پُرت [پترزبورگ] همه ی مملکت ها وکیل دارند.» گفتم: «بابا والله من مرده شما زنده، شما از وکیل خیر نخواهید دید؛ مگر همان مشروطه خالی چه طور است؟» گفتند: «برو پی کارت؛ سواد نداری حرف نزن. مشروطه هم بی وکیل می شه؟» دیدم راست می گویند. گفتم: «بابا! پس حالا که تعیین می کنید محض رضای خدا چشمانتان را وا کنید که به چاله نیفتید. وکیل خوب انتخاب کنید.» گفتند: «خیلی خوب.» بله، گفتند: خیلی خوب. چشم هاشان را وا کردند. درست هم دقت کردند. اما در چه؟ در عظم بطن، کلفتی گردن، زیادی اسب و کالسکه. بی چاره ها خیال می کردند که گویا این وکلا را می خواهند به پلوخوری بفرستند. باری حالا بعد از دو سال، تازه سر حرف من افتاده اند. حالا تازه می فهمند که روی صندلی های هئیت رئیسه را پهنای شکم مفاخر الدوله و... پر می کند و چهارتا وکیل حسابی هم که داریم، بی چاره ها از ناچاری، چارچنگول روی قالی «روما تیسیم» می گیرند. حالا تازه می فهمند که شان مقنن [قانون گذار] از آن بالاتر است که به قانون عمل کند... این ها را مردم تازه می فهمند. اما من از قدیم می فهمیدم؛ برای این که من گریه های مادرم را دیده بودم؛ برای این که من می دانستم اسم وکیل حالا حالا خاصیت خودش را در ایران خواهد بخشید؛ برای این که من چشم های مثل ارزق شامی بابام هنوز یادم بود. (به نقل از «مقالات دهخدا» به کوشش محمد دبیر سیاقی)

مجتبی مینوی

مجتبی مینوی (۱۳۵۵ - ۱۲۸۲ هـ. خ.) در کتاب «آزادی و آزاد فکری» استدلالی قانع کننده در باب چند گرائی (پلورالیسم) مذهبی و آزادی فردی دارد:

"زیرا اگر کسی تصدیق کند که دین دیگری بهتر از دین خود اوست و حاضر نباشد که دین خود را ترک کرده، آن دین دیگر را بپذیرد باید به عقل او خندید. پس از کدام صنم پرست و کنفوسیوسی و بودایی و زردشتی و برهمن و هندو و یهودی و عیسوی توقع می توان داشت که اقرار کند که ای مسلمانان، من لاف عقل می زنم و معتقد هم هستم که دین شما از همه ی ادیان بهتر است و با وجود این تابع آن نیستم! بنابراین چرا باید کسی را برای خاطر عقیده ی دینیش که جزیی از اوست کشت یا آزار کرد؟"

"هر گاه بنا، بر این باشد که کفش مرا بر خلاف میل من، دیگری برای من، انتخاب کند و آن را به زور به پای من بکند، زندگی بر من، تلخ خواهد شد. وای به وقتی که هم کفش و کلاه و لباس مرا، دیگری برای من، انتخاب کند، هم طرز راه رفتن و نشستن و برخاستن مرا، دیگری مقرر بکند، هم آنچه را باید بخوانم و بنویسم و بگویم و بشنوم، دیگری به من، دستور دهد، از گرفتن ناخنم گرفته تا مناجات با خدایم، همه چیزم در اختیار دیگران باشد و اجازه ی آن را نداشته باشم که رای و فکر و عقل خود را حتی در امور مربوط به جسم و جان خودم نیز به کار بیندازم!، چنین زندگی؛ ولو در بهشت باشد، بدتر از جهنم است....."

نیما یوشیج

علی نوری (اسفندیاری) مشهور به «نیما یوشیج» (۱۳۳۸ - ۱۲۷۶ هـ. خ.) با قبول و تکیه بر وسعت و تفاوت سرچشمه های ذوق بشری پایه ای محکم برای رواداری فرهنگی بنا می گذارد:

عزیزم! شاعر بودن، خواستن در توانستن و توانستن در خواستن است. این هر دو خاصیت را باید زندگی او به او داده باشد. به عبارت دیگر می گویم بتواند بخواهد و بخواهد که بتواند. اولی با خود اوست و دومی که خواستن توانایی خود اوست و باید به خود تلقین کند هزار مرتبه بیانگیزد هوش خود را و ذوق خود را، هنگامی که در آثار دیگران نظر دارد. اگر این نباشد در پوست خود فرو رفته خودی بسیار خطرناک در او وجود پیدا می کند که در راه کمال و هنر خود کور می ماند. هیچکس را چنانکه هست نمی شناسند. مقصود من این نیست که خوبی را بشناسد بلکه خوب و بد، هر سلیقه و ذوق مخالف خود را باید بتواند تمیز دهد و لطف کار هر کس را در سبکی که دارد بفهمد. حرفهایی که می زنند (بیخود گفته اند، آنها قدیمی شده، اینها کهنه شده است در این اشعار چیزی یافت نمی شود) هر کدام به جا و بیجا است. بجا است زیرا که با طبیعت او وفق نمی دهد و نابجا برای این که باید معتقد باشد که طبایع دیگر نیز هست و او از آنها به وجود آمده. هیچ بد و خوبی نیست که در ساختمان او دست نداشته است. شما فرض کنید اگر دیوان فرخی و عنصری را می خوانید که سراسر لفظ است و از حیث صنعت نسبت به نظامی خیلی ابتدایی است، هر

کدام از اینها زیبایی خود را دارا هستند و نمی شود انکار کرد. در صورتی که شما به این درک برسید چه بسا که بهره می یابید. و تغییر نظر چه بسا که می دهید از ممری که خیال نمی کردید و کوچکتر مددی برای شما چه بسا که ممکن است بزرگتر راهی را بگشاید و در قدرت خالقه شما تأثیر داشته باشد. من دیوان جمال الدین را زیاد می خوانم و خاقانی را دوست دارم، و هیچ وقت نمی سنجم که به اندازه دیوان حافظ مملو از معانی هست یا نه. همین طور اگر همه شاهنامه را بخوانم استادی نظامی را در نظر نمی آورم. و اگر تغزلات ساده (مملو از عاشقی های عادی) سعدی را می خوانم فکر نمی کنم عشق حافظ چقدر شاعرانه است و او زمینه چگونه نظامی است که فهمیده می شود ولی به زبان نمی آید. زیرا وقت هست که شما در صنعت نگاه می کنید و بهای هر چیز علیحده است. هر چیز را باید در حد خود بتوانید بشناسید. من به قدری می توانم خود را فرود بیاورم که از یک ترانه روستایی همانقدر کیف ببرم که یک نفر روستایی با ذوق و احساسات ساده خود کیف می برد.

از اینجا است که خواهید دید سرچشمه های ذوق بشری چقدر وسیع و متفاوت است و چه مملو از اسرار خود و چقدر بزرگ ترها مدیون کوچک ترها هستند و این شخصیت های اینقدر تعریفی و سر بلند با چه شخصیت های آنقدر گمنام و ناچیز سر و کار دارند.

محمد علی افراشته

محمد علی افراشته (۱۳۳۸ - ۱۲۸۷ ه. خ.) طنز نگار بزرگ ایران که اشعار ساده و بی تکلف مورد توجه بسیاری قرار گرفت. در سال ۱۳۳۴ مجبور به ترک وطن شد و در سال ۱۳۳۸ در صوفیه پایتخت بلغارستان در گذشت. برخی از طنزهایش حتی امروز هم فعلیت دارد. بجای کره تو بخوان عراق و افغانستان.

حیا کنید

ای تاجران اسلحه شرم و حیا کنید شرمی ز روی مادر و هم بچه ها کنید
 ای یانکیان جنگ طلب، بنده دلار تا چند کشور کره را توتیا کنید
 تاکی به سازمان ملل بازي و فریب وحشی ترین معامله ناروا کنید
 تاکی به آشیانه این ملت غیور بمب ناپالم و میکروب و طاعون رها کنید
 تاکی ز خون ناحق این مردم رشید در کنج خویش جاری جوی طلا کنید
 تاکی اسیرهای شرافت شعار را در آزمایش اتمی مبتلا کنید
 ای تاجران اسلحه، امپریالیست پست ای دشمن تمدن، شرم از خدا کنید
 مانا، به سعی مردم زحمتکش جهان پرتو فکن شود همه جا صلح جاودان

این ادا اطوارهای تازه را
 چیزکی می سازی اما کم نمک

تخته کن افراشته مغازه را
 تازگی شاعر شدستی نم نمک

از تو بعد از بیست سال آزرگار
کارخانه چی از اشعارت ملول
در تمام کارخانه کارگر
بدتر از سیل ملخ؛ اشعار تو
تخم غوغای غریبی کاشتی
می روم پیش وزیر داخله
می فرستد گوشه زندان ترا
ایکه غزلقورت بادت حنجره
بی سرو بی پا کجا، اعیان کجا؟
کارگر از بی غذائی مرد؟ مرد
بانک ملی برده سر بر کهکشان
کم اگر هستیم اما محکمیم
حیف، آنجوری که بایستی نشد

بیش از اینها داشتیمان انتظار
تاجر از این بمب پر دارت ملول
خستگی را می کند با شعرت در
هست عزرائیل ما؛ گفتار تو
جای یک سانت آشتی نگذاشتی
می نمایم سخت از دستت گله
می کند تبعید آبادان ترا
ای الهی پرت شی از پنجره
برزگر لختی کجا و خان کجا؟
برزگر از بی دوائی مرد؟ مرد
سنگر ماهاست، نه زحمتکشان
دزد اگر هستیم اما با همیم
حضرت "سرحقله" هو شد خود بخود

قبله عالم سلامت باد، مطلب شد تمام

شد حسین ابن علی با خاندانش قتل عام

کشته شد در کربلا عباس و عون و جعفرش

تشنه لب بر خاک و خون افتاد حتی اصغرش

تا نماند در جهان از آل پیغمبر نشان

عصر عاشورا، زدیم آتش به چادرهایشان

ای یزید آسوده خاطر باش، دادیم انتشار

در میان مردمان از اهل هر شهر و دیار

کاین جماعت خارجی بودند یکسر مرد و زن

منکر اسلام "یاغی" "ماجراجو" بی وطن

حکم قتل آل پیغمبر، به امضای شریح

کار را بسیار آسان کرد فتوای شریح

کرد هر کس بر علیه پادشاه دین قیام

واجب القتل است و باید کشت او را، والسلام

کس نفهمید این جماعت زاده پیغمبرند

مردم کشور گمان کردند این ها کافرند

بسکه تبلیغات با پول و طلای بی حساب

شد، که افکار عمومی شد بنفع آن جناب

در زمانه پادشاه دین کسی غیر از تو نیست

این که طبق امر تو شد کشته مردی اجنبی است

گر کسی شد با خبر از کار و از کردار ما

خواست بردارد به عالم پرده از اسرار ما

چند تن مامور دنبال سرش بگذاشتیم

با هزاران حيله او را از میان برداشتیم

در سر راه تو دیگر نیست مانع، ای یزید

بعد از این نبود کسی حق را مدافع، ای یزید

برق آسا، یافت کار دشمنانت خاتمه

از دم شمشیر بگذشتند نسل فاطمه

پایه تخت تو محکم شد ز آسیب زمان

پرچم اقبال تو بگذشت از هفت آسمان

چون نماند از نسل پیغمبر نشانی بر زمین

پادشاه کشور اسلام هستی بعد از این

ما براه دولت تو جان فشانی کرده ایم

دشمنانت را همه نابود و فانی کرده ایم

در ازای این فداکار و این خدمت به ما

مرحمت کن مال و جاه و منصب و خلعت به ما

تا که در راه تو افزونتر فداکاری کنیم

بر زمین خون هزاران بیگنه جاری کنیم

مجدالدین میرفخرایی

مجدالدین میرفخرایی (۱۳۵۱ - ۱۲۸۷ هـ. خ.) معروف به گلچین گیلانی جزو نخستین

گروه از شعرای سراینده شعر نو ایران می باشد. میرفخرایی در سال ۱۳۱۲ برای تحصیل پزشکی به انگستان رفت بعد از فراغت از تحصیل در لندن ماندگار شد.

منشا الهام این شعر، یکی از خانه های

ویران شده در جنگ جهانی دوم است

خانه تار

آواز جگرخراش برخاست

فریاد زدم: «کسی در اینجاست؟»

ایوان و اتاق و پله و بام

آرام، چو چشم مرده آرام.

پوشیده زابر پاره پاره

مه می شد ناپدید و پیدا.

آجر، گچ، گل، به هر کناره

ساعت با شیشه شکسته.

می زد پیوسته زنگ هستی

لالش کرد و فکندش از کار.

رخساره سیاه کرده از دود

از خانه تار و نیمه ویران

رفتم به درون آن شتابان

دادم به زمین و آسمان گوش

خاموش، چو گور تیره، خاموش

از پنجره دیدم آسمان را

همراه یکی دو تا ستاره

رومیزی، فرش، پاره پاره

چون بوم سیاه چشم بسته

این دست بریده روی دیوار

وقت کر، با دراز دستی

بالش ها زیر پایه تخت

این مرده مومیایی سخت
 رفتم، بشتاب، روی ایوان
 فریاد زدم دوباره: «- این کیست؟»
 یک میز، سه صندلی، سه فنجان:
 اینجا، یک خانواده می زیست.
 لاغر، نازک، چو چوب کبریت
 یک گربه سیاه و ترس انگیز
 با پنجه و روی و موی عفریت.
 دم چون نخ، گرد پایه میز
 چشمش: دو ستاره در بُن چاه
 پایش: موهای ایستاده
 گویی، می گفت، در دلش: «آه!
 بیگانه! ... کجاست خانواده؟»

عماد خراسانی

عمادالدین حسن برقی معروف به عماد خراسانی (۱۳۸۲ - ۱۳۰۰ هـ. خ.) یکی از مشهورترین غزل سرایان معاصر است، که بسیاری از غزل‌های او در حافظه دوستداران شعر کلاسیک معاصر نقش بسته و بسیاری از شعرهایش در زمان حیاتش مثل سایر شده است. غزل‌های عماد بیشتر عاشقانه است. عشق راستین و پیگیر به انساندوستی و راواداری تکامل می یابد:

پیش ما سوختگان، مسجد و میخانه یکیست
 اینهمه جنگ و جدل حاصل کوله نظریست
 هر کسی قصه شوقش به زبانی گوید
 اینهمه قصه ز سودای گرفتارانست
 ره هرکس به فسونی زده آن شوخ ار نه
 گر زمن پرسی از آن لطف که من می دانم
 هیچ غم نیست که نسبت به جنونم دادند
 عشق آتش بود و خانه خرابی دارد
 گر به سرحد جنونت بررد عشق «عماد»
 حرم و دیر یکی، سبحة و پیمانہ یکی است
 گر نظر پاک کنی، کعبه و بتخانه یکیست
 چون نکو می نگریم، حاصل افسانه یکیست
 ورنه از روز ازل، دام یکی، دانه یکیست
 گریه نیمه شب و خنده مستانه یکیست
 آشنا بر در این خانه و بیگانه یکیست
 بهر این يك دو نفس، عاقل و فرزانه یکیست
 پیش آتش، دل شمع و پر پروانه یکیست
 بی وفایی و وفاداری جانانه یکیست

فریدون آدمیت

فریدون آدمیت (۱۳۸۷ - ۱۲۹۹ هـ. خ.)، از زمان انقلاب در سال ۱۳۵۷ تا زمان مرگ خانه نشین بود. حقوق بازنشستگی فریدون آدمیت از وزارت امور خارجه ایران، در آغاز انقلاب و به نقلی، در پی امضای نامه ای اعتراضی نسبت به سیاست های جمهوری اسلامی، قطع شد. فریدون آدمیت بخش اعظم عمر خود را صرف تحقیق در باره تاریخ اندیشه مشروطه و معرفی اندیشمندان آن دوران کرد.
 در آغاز دهه پنجاه، پس از اعتراض به سیاست شاه ایران در قبال بحرین و پذیرش استقلال آن، با نوشته نامه سه کلمه ای «تقاضای بازنشستگی دارم» به کار دولتی خاتمه داد و به طور شبانه روزی مشغول تحقیق و تالیف در باره تاریخ مشروطه ایران شد.

یکی از ویژگی های آثار فریدون آدمیت، دسترسی او به منابع خطی و بسیار مهم زمان مشروطه است که بخشی از آن در کتابخانه شخصی پدر او وجود داشته و بخشی را هم خود تهیه کرده است.

موضوع نوشته های او دوره دگرگونی های بزرگ تاریخ ایران، اندیشه ترقی، و اندیشه ورزانی بود که نوگرایی ایران و امدار کوشش آنهاست. از این رو تاریخ فکر را در خلال تک نگاری هایی درباره روشنگران و سیاستگرانی دنبال می کرد که به سیاست ملی توجه داشتند.

از میان روشنگران به میرزا فتحعلی آخوند زاده، میرزا ملکم خان، میرزا آقاخان کرمانی و طالبوف تبریزی پرداخت و از بین سیاستمداران به قائم مقام و میرزا تقی خان امیرکبیر و میرزا حسین خان سپهسالار و میرزا یوسف خان مستشارالدوله که هر دو گروه تمام تلاش خود را در تجدد و نوگرایی ایران به کار گرفتند.

به میرزا فتحعلی آخوند زاده می پرداخت چون "اندیشه ساز فلسفه ناسیونالیسم" بود و ناسیونالیسم هسته اصلی تجددی قرار گرفت که ایران را به لونی دیگر می خواست.

به میرزا آقاخان کرمانی چون "بزرگترین اندیشه گر ناسیونالیسم" بود، و "منادی اخذ دانش و بنیادهای مدنی اروپایی، نقاد استعمارگری، هاتف مذهب انسان دوستی، نماینده نحله اجتماعی و متفکر انقلابی پیش از مشروطی."

به میرزا تقی خان امیرکبیر و میرزا حسین سپهسالار و دیگر سیاستگران می پرداخت چون معتقد بود کار مورخ به نگارش وقایع پایان نمی گیرد، "ایدئولوژی ها چون به مرحله عمل برسند معمولاً بلکه همیشه از اصول اولیه خود انحراف می پذیرند و تغییر بستر می دهند. در این امر دو عامل اصلی موثرند: یکی انفعال اجتماع در برخورد با آنها و دیگر هوس های آدمی." و در شخصیت هایی که او بدانها می پرداخت هوس های آدمی جای چندانی نداشت.

پروین اعتصامی

پروین اعتصامی (۱۳۲۰-۱۲۸۵ ه. خ) که به فارسی، عربی و انگلیسی تسلط داشت. انسانگرایی ژرف و همدلی صادقانه در اشعار او موج می زند طوری که در ضمن پاسداری از حرمت انسان به یک روادی لطیف دست می یابد:

ای رنجبر

تا به کی جان کندن اندر آفتاب؟ ای رنجبر!

ریختن از بهر نان از چهره آب، ای رنجبر!

زین همه خواری که بینی ز آفتاب و خاک و باد

چیست مزدت جز نکوهش با عتاب؟ ای رنجبر!

از حقوق پای مال خویشتن کن پرسشی

چند می ترسی ز هر خان و جناب؟ ای رنجبر!

جمله آنان را که چون زالو مکندت، خون بریز

وندر آن خون دست و پای کن خضاب، ای رنجبر!
 دیو آز و خودپرستی را بگیر و حبس کن
 تا شود چهر حقیقت بی‌حجاب، ای رنجبر!
 حاکم شرعی که بهر رشوه فتوا می‌دهد
 که دهد عرض فقیران را جواب؟ ای رنجبر!
 آن‌که خود را پاک می‌داند ز هر آلودگی
 می‌کند مردار خواری چون غراب، ای رنجبر!
 گر که اطفال تو بی‌شام‌اند شب‌ها باک نیست
 خواجه تیهو می‌کند هر شب کباب، ای رنجبر!
 گر چراغ‌ات را نبخشیده ست گردون روشنی
 غم مخور، می‌تابد امشب ماه‌تاب، ای رنجبر!
 در خور دانش امیرانند و فرزندان‌شان
 تو چه خواهی فهم کردن از کتاب؟ ای رنجبر!
 مردم آنان اند کز حکم و سیاست آگه اند
 کارگر کارش غم است و اضطراب، ای رنجبر!
 هر که پوشد جامه‌ی نیکو، بزرگ و لایق است
 رو! تو صدها وصله داری بر ثیاب ای رنجبر!
 جامه‌ات شوخ است و رویت تیره رنگ از گرد و خاک
 از تو می‌بایست کردن اجتناب، ای رنجبر!
 هر چه بنویسند حکام اندرین محضر، رواست
 کس نخواهد خواستن ز ایشان حساب، ای رنجبر!

مست و هشیار

محتسب مستی به ره دید و گریبانش گرفت
 مست گفت: ای دوست، این پیراهن است، افسار نیست
 گفت: مستی، ز آن سبب افتان و خیزان می‌روی
 گفت: جرم راه رفتن نیست، ره هموار نیست
 گفت، می‌باید تو را تا خانه قاضی برم
 گفت: رو صبح‌آی، قاضی نیمه شب بیدار نیست
 گفت: نزدیک است والی را سرای، آنجا شویم
 گفت: والی از کجا در خانه حمار نیست
 گفت: تا داروغه را گوئیم، در مسجد بخواب
 گفت: دیناری بده پنهان و خود را وارهان
 گفت: کار شرع، کار درهم و دینار نیست
 گفت: از بهر غرامت، جامه‌ات بیرون کنم
 گفت: پوسیده است، جز نقشی ز پود و تار نیست

گفت: آگه نیستی کز سر در افتادت کلاه

گفت: در سر عقل باید، بی کلاهی عار نیست

گفت: می بسیار خوردی ز آن چنین بی خود شدی

گفت: ای بیهوده گو، حرف کم و بسیار نیست

گفت: باید حد زند هشیار مردم، مست را

گفت: هشیاری بیار، اینجا کسی هشیار نیست

نهال آرزو

ای نهال آرزو، خوش زی که بار آورده‌ای

غنچه بی‌باد صبا، گل بی بهار آورده‌ای

باغبانان تو را امسال، سال خرمی ست

زین همایون میوه، کز هر شاخسار آورده‌ای

شاخ و برگت نیکنامی، بیخ و بارت سعی و علم

این هنرها، جمله از آموزگار آورده‌ای

خرم آن کاو وقت حاصل ارمغانی از تو برد

برگ دولت، زاد هستی توش کار آورده‌ای

غنچه‌ای زین شاخه، ما را زیب دست و دامن است

همتی ای خواهران، تا فرصت کوشیدن است

پستی نسوان ایران، جمله از بی‌دانشی ست

مرد یا زن، برتری و رتبت از دانستن است

زین چراغ معرفت کامروز اندر دست ماست

شاهراه سعی اقلیم سعادت، روشن است

به که هر دختر بداند قدر علم آموختن

تا نگوید کس پسر هوشیار و دختر کودن است

زن ز تحصیل هنر شد شهره در هر کشوری

بر نکرد از ما کسی زین خواب بیداری سری

از چه نسوان از حقوق خویشتن بی بهره‌اند

نام این قوم از چه، دور افتاده از هر دفتری

دامن مادر، نخست آموزگار کودک است

طفل دانشور، کجا پرورده نادان مادری

با چنین درمماندگی، از ماه و پروین بگذریم

گر که ما را باشد از فضل و ادب بال و پری

زن در ایران

زن در ایران، پیش از این گویی که ایرانی نبود

پیشه‌اش جز تیره روزی و پریشانی نبود
 زندگی و مرگش اندر کنج عزلت می‌گذشت
 زن چه بود آن روزها، گرزان که زندانی نبود
 کس چو زن، اندر سیاهی قرن‌ها منزل نکرد
 کس چو زن، در معبد سالوس قربانی نبود
 در عدالتخانه‌ی انصاف، زن شاهد نداشت
 در دبستان فضیلت، زن دبستانی نبود
 دادخواهی‌های زن می‌ماند عمری بی‌جواب
 آشکارا بود این بیداد، پنهانی نبود
 بس کسان را جامه و چوب شبنام بود، لیک
 در نهاد جمله گرگی بود، چوپانی نبود
 از برای زن به میدان فراخ زندگی
 سرنوشت و قسمتی، جز تنگ میدانی نبود
 نور دانش را ز چشم زن نهان می‌داشتند
 این ندانستن ز پستی و گرانجانی نبود
 زن کجا بافنده می‌شد بی‌نخ و دوک هنر
 خرمن و حاصل نبود آنجا که دهقانی نبود
 میوه‌های دگه‌ی دانش فراوان بود، لیک
 بهر زن هرگز نصیبی زین فراوانی نبود
 در قفس می‌آرمید و در قفس می‌داد جان
 در گلستان، نام از این مرغ گلستانی نبود
 بهر زن، تقلید تیه فتنه و چاه بلاست
 زیرک آن زن کاو رهش این راه ظلمانی نبود
 آب و رنگ از علم می‌بایست شرط برتری
 باز مرد یاره و لعل بدخشانان نبود
 جلوه‌ی صدپرنیان، چون یک قبای ساده نیست
 عزت از شایستگی بود، از هوسرانی نبود
 ارزش پوشنده، کفش و جامه را ارزنده کرد
 قدر و پستی، با گرانی و به ارزانی نبود
 سادگی و پاکی و پرهیز، یک یک گوهرند
 گوهر تابنده، تنها گوهر کانی نبود
 از زر و زیور چه سود آنجا که نادان است زن
 زیور و زر، پرده‌پوش عیب نادانی نبود
 عیب‌ها را جامه‌ی پرهیز پوشانده‌ست و بس
 جامه‌ی عجب و هوا، بهتر ز عریانی نبود
 زن سبکساری نبیند تا گرانسنگ است و پاک
 پاک را آسیبی از آلوده دامانی نبود
 زن چو گنجور است و عفت، گنج و حرص و آز، دزد

وای اگر آگه از آیین نگهبانی نبود
 اهرمن بر سفره‌ی تقوی نمی‌شد میهمان
 زان که می‌دانست کان جا، جای مهمانی نبود
 پا به راه راست باید داشت، کاندرا راه کج
 توشه‌ای و رهنمودی، جز پشیمانی نبود
 چشم و دل را پرده می‌بایست، اما از عفاف
 چادر پوسیده، بنیاد مسلمانی نبود
 خسروا، دست توانای تو، آسان کرد کار
 ورنه در این کار سخت امید آسانی نبود
 شه نمی‌شد گردد این گمگشته کشتی‌ناخدای
 ساحلی پیدا از این دریای طوفانی نبود
 باید این انوار را پروین به چشم عقل دید
 مهر رخشان را نشاید گفت نورانی نبود
 پروین در بیتی از شعری که برای سنگ مزار خود سروده بود، وصیت به مدارا می‌کند:

خرم آن دل که در این محنت گاه خاطری را، سبب تسکین است

احمد کسروی

احمد کسروی (۱۳۲۴ - ۱۲۶۹ ه. خ.) تلاش می‌کرد تا با نقد ادبیات و عرفان ایران، راه را برای تقویت ایران و کشورهای شرقی، ترفیع جاگاه انسان و کسب دستاوردهای تکنولوژی نوین مهیا سازد. کند و کاش در علل عقب ماندگی ایران و کشورهای شرقی نظر بسیاری را جلب کرد. کسروی یکی از پر تلاش ترین آنهاست. زنده یاد کسروی با نقد اندیشه های تسلیم طلبانه و واپسگرایانه یکی شجاع ترین عاشقان سرافرازی ایران است. گرایش عمومی در ریشه یابی عقب ماندگی ایران عمده کردن عوامل بیرونی است. کسروی اهمیت عوامل داخلی را کمرنگ نمی‌کند:

ما نیک آگاهییم که حیدر عمو اوغلی ها و علی مسیوها و شریف زاده ها و میرزا جهانگیرها که به آن جنبش برخاسته بودند، از حال گرفتاری های ایران در میان همسایگان نیرومند و آزمند، ناآگاه نمی بودند و در راه استقلال و آزادی این کشور به هرگونه جانفشانی آماده می بودند. آنان در یک جا اشتباه می کردند. از گرفتاری ها و آلودگی های توده ها ناآگاه می بودند و می پنداشتند اگر ریشه استبداد کنده شود و قانون اساسی به کار افتد، توده مردم به راه پیشرفت می افتند، در حالیکه درد اصلی، جهل و ناآگاهی مردم بود.

سرنوشت ایران در دست شماست. سرنوشت ایران آن خواهد بود که شما بخواهید و در راهش بکوشید و به انجام برسانید. به پیشانی کسی چیزی نوشته نشده سرنوشت یا بخت نتیجه کارها و کوشش های هر کس است.

زنده یاد کسروی بخاطر صراحت و نپذیرفتن توصیه ها آزارها دید و از عقب ماندگی ایران رنج می برد. در یک سخنرانی در سال ۱۳۲۳ که به بنام کتاب «چرا از عدلیه بیرون آمدم؟» نیز چاپ شد، می گوید:

جای بسیار خشنودی است که در این کشوری که رشوه خواری و نادرستی از در و دیوارش می بارد من، که در عدلیه در کانون رشوه خواری می بوده ام، خدا مرا از لغزش دور داشته است. در این کشوری که چاپلوسی و پستی گریبانگیر خرد و بزرگ می باشد من، با همه آمیزش با چاپلوسان و پست نهادان، آلوده خوی آنان نگردیده ام. کسروی بیزاری از جنگ را در «ورجاوند بنیاد» اینگونه فریاد می کند:

آدمیان بهر چه می نبردند؟ مگر در روی زمین همگی را جا نیست؟ مگر به همگی خوراک و پوشاک نمی رسد؟ چرا به جای آن دست هم نگیرند؟ چرا با یکدیگر دلسوزی و نیکخواهی ننمایند؟ آن سگان و گرگان اند که باید با نبرد زیند. آدمیان را نبرد نه شایاست...

آرمان زندگی خرسندی است و خرسندی هر کس جز در خرسندی همگان نتواند بود. گر انمایه ترین چیزی که خدا به آدمیان داده است خرد است. خرد داور راست و کج و شناسنده نیک و بد می باشد. باید زندگی به آیین خرد باشد.

قمر بیگم شیدا

قمر بیگم شیدا مبارز فعال رفع حجاب بود.

فاطمه سیاح

دکتر فاطمه سیاح (۱۳۲۶ - ۱۲۸۱ ه. خ.) یکی از فعالان پرشور حقوق زنان بود. او به زبان های انگلیسی، فرانسه، آلمانی، روسی و ایتالیائی مسلط بود و ادبیات این زبان ها اطلاعات ژرف داشت و در راه اعتلای زندگی زنان ایران به کار می گرفت.

مفتون همدانی

مفتون همدانی (کبریایی) از شعرای قرن چهاردهم (متولد ۱۲۶۸ در همدان متوفی به سال ۱۳۳۰) محک دقیقی برای برخورد با دیگران به دست می دهد و می گوید:
آنچه بخواهی به خویشتن بر دگران خواه و آنچه پسندی به خویش با دگری کن
قطع دور باطل خشونت و انتقام آرزوی قلبی توده هاست. از اینرو، بیٹی از مفتون همدانی ضرب المثل است:

یا سخت شود همچو جوان پیری سست
خون را که به خون دگر نمی باید شست

ای دل مشنو، شکسته گشته است درست
بایست گذشت داشت در هر کاری

اقبال لاهوری

اقبال لاهوری (۱۳۱۶ - ۱۲۵۰ هـ. خ.) شاعر و متفکر در سراسر زندگی سعی در روشن کردن افکار عموم داشته و سعی داشت تا شرق به کار و سازندگی جلب شود. در اشعار عرفانی خود تکیه بر تلاش و مبارزه دارد و علم، تکنیک و تعقل را می ستاید.

شرق، حق را دید و عالم را ندید
چشم بر حق باز کردن بندگی است
غرب در عالم خزید، از حق رمید
خویش را بی پرده دیدن زندگی است

ز من گو صوفیان با صفا را
غلام همت آن خود پرستم
خدا جویان معنی آشنا را
که با نور خودی بیند خدا را

ساحل افتاده گفت گرچه بسی زیستم
موج ز خود رفته‌ای تیز خرامید و گفت
هیچ نه معلوم شد، آه که من چیستم
هستم اگر میروم گر نروم نیستم

میارا بزم بر ساحل که آنجا
به دریا غلت و با موجش در آویز
نوای زندگانی نرمخیز است
حیات جاودان اندر ستیز است

نه افغانی و نه ترک و تترام
تمیز رنگ و بو بر ما حرام است
چمن زادیم و از یک شاخساریم
که ما پرورده یک نوبهاریم

ژاله اصفهانی

ژاله اصفهانی - سلطانی (۱۳۸۶ - ۱۳۰۰ هـ. خ.) که در سال ۱۳۲۵ از ایران مهاجرت کرد ستاشگر آزادی و دموکراسی است. ژاله در شعرهایی که از دردهای انسان سخن می گوید، همدردی می کند، اما از درد نمی نالد، و بلکه نغمه های امید ساز می کند و برای بهسازی جهان نیرو به دست و پا می دمد.

انسان در سراسر تاریخ از ملی گرائی افراطی زخم خورد. اینک احساسات ژاله اصفهانی از این مرزها و ستیز برای این مرزها:

نه برکه، نه رود

مرا بسوزانید
و خاکسترم را
بر آبهای رهای دریا بر افشانید،
نه در برکه،

نه در رود:
که خسته شدم از کرانه های سنگواره
و از مرزهای مسدود.

سیمین دانشور

سیمین دانشور (متولد ۱۳۰۰ هـ. خ.) در رمان مشهور «سوشون» ماجرای سالهای جنگ جهانی دوم را توصیف می کند. او احساسات و رنج مردم ایران به ویژه زنی روشنفکر و آگاه را روایت می کند. این روایت در مقاطع دیگر تاریخ ما ن بی کم و کاست صادق است:

عمه آهی کشید و گفت: «من می خواستم برای آن شهید، عزاداری کنند، اما نمی خواستم کار به زد و خورد و خونریزی بکشد. به قول حاج آقای مرحوم در هر جنگی هر دو طرف بازنده است.»

....

شبانۀ جنازه را از سر چاه منبع، از میان گونیهای پر برف برداشتند و در صندوق عقب ماشین خان کاکا گذاشتند. عمه و زری و خسرو و هرمز و خان کاکا در ماشین نشستند و به قصد طواف، از جلو مزار سید حاجی غریب رد شدند. خانم فاطمه گریه می کرد و می گفت «فدای غریبی ات بشوم.» اما زری اشک نداشت. ندانست مقصود عمه، غریبی امامزاده است یا غریبی یوسف. می اندیشید: «کاش من هم اشک داشتم و جای امنی گیر می آوردم و برای همه غریبها و غربت زده های دنیا گریه می کردم. بای همه آنها که به تیر ناحق کشته شده اند و شبانۀ دزدکی به خاک سپرده می شوند.»

ادیب برومند

عبدالعلی ادیب (متولد ۱۳۰۳ هـ. خ.) آرزوی انسانگرایی نابودی جنگ را در سینه دارد. تا رسیدن به روزی که این باور عمومی بشریت تبدیل شود که در هر جنگی هر دو طرف جنگ بازنده اند نیروی انسانی، ذخائر فراوان و دست رنج های بیکرانی طعمه حریق خواهد شد. همواره عوام فریبانی چرب زبان با سوء استفاده از سطح نازل آگاهی سیاسی و اجتماعی (هم در عرصه ملی و هم در عرصه بین المللی) به جنگ جنبه تقدس می دهند. اینک تصویر ادیب برومند از جنگ:

نیست بادا بجهان، اهرمن کینه و جنگ

زانکه هست از بد او نکبت و ناکامی و ننگ!

ننگ و ناکامی و ناداری، چون سیل بلا

زاده ی جنگ بود، لعن ابد باد به جنگ!

ننگِ اعصار و قرونست، مشو حامی وی
 که بود حامی وی، بی خبر از دانش و هنگ!
 جنگت را اهرمن مرگ، رود پیشاپیش
 حاصلش چیست بجز خلق ز کین باخته جان؟
 زاده اش کیست بجز دیو به خون یاخته چنگ؟
 خاستگاهش چه بود غیر دد آسائی و حقد؟
 راستایش چه بود غیر بد اندیشی و رنگ؟
 چه زنی دست به سازش، که بود جغد آهنگ
 کرده در خاکِ عدم، نعش کسان جای بجای
 شسته از آب فنا، نقش بقا رنگ به رنگ!
 سختی و قحطی و ویرانی و وارون بختی
 شد بهم تافته و ز پایگه جنگ آونگ!
 مرگ و بیماری و مجروحي و آسیمه سري
 سر برون آرد ازین حفره ی هول آور و تنگ!
 گر سوي «جبهه» بری ره چو نگارنده خبر
 لرزه ها افکندت بر تن و، در مغز، دوار
 لحظه ئی بیش در آنجا نکنی تابِ درنگ!
 بانگِ خمپاره و دود و دمه ی توپ و تفنگ!
 زندگان بینی، در سنگر خود رویاروی
 کشتگان یابی، در پهلو ی هم تنگاتنگ!
 وی بسا غرقه به خون، قامتِ چون تیر خدنگ!
 ای بسا تیرِ عدو، دست ز تن کرده جدا
 وی بسا پای کسان، سخت فرو خورده فشنگ!
 ای بسا تازه جوان، در پس سنگر به هراس
 نامه ی نامزدش در کف و جان بر سر سنگ!
 ای بسا پای که برخورده به «مین» و ندرجای
 ز انفجارش به هوا بر شده، چون قلماسنگ!
 در زمین نعره ی «خمپاره زن» گردون تاب
 افکند و لوله در بارگه «هفت اورنگ»
 فردی افتاده به خاک، این که بود؟ یک سرباز
 مردی اندردم مرگ، این که بود؟ یک سرهنگ!
 خیل سرباز، چو گرد آید یکسو، ناگاه
 بر سرش بمب فرو ریزد غرنده «کلنگ»
 هست طیاره ی بمب افکن، بر اوج سپهر

چون به دریای خروشنده، غضبناک نهنگ!

تانکها حامل توپ و همه پوینده به راه

تشنه ی خون کسان همچو غریونده پلنگ!

گه و ناگه شود از جای به جایی پرتاب

آلت ناریه در شکل انار و نارنگ!

نه همین عرصه ی جنگست، چنین زشت آئین

شهرها نیز، نیند ایمن ازین شوم آهنگ!

«موشک» از سگویی پرتاب روان گشته چو برق

هدف صاعقه اش، دورتر از صد فرسنگ!

بتر از زلزله بس خانه فرو کوبد سخت

بر سر مرد و زن آمده از جنگ به تنگ!

خلفی از وحشت موشک، همه شب تا دم صبح

دم به دم پیک اجل را از هوا، گوش بزنگ!

همه را دلهره در تن، ز نهیب و ز هراس

همه را ولوله در جان، ز عریو و ز غرنگ!

جمعی آواره و معلول و پریشان و اسیر

خلفی از جام فنا، یکسره نوشیده شرنگ!

اینهمه مایه ی ننگست که لعنت بر وی

اینهمه زاده ی جنگست که نفرین بر جنگ!

صلح، خیر است که ذکرش رود از سوی خدای

جنگ شرّ است که فعلش بود از دیو دَبَنگ!

غرض از جنگ درینجا نه دفاع وطن است

کان بود سخت نکو، در بر هر با فرهنگ!

جنگ نستوده بود، جنگ تجاوز به حدود

که ذمیم است و کُمیتش به ره نازش لنگ!

دفع بدخواه وطن را همه گه باش دلیر

تا «چو رستم» بدر آری پدر از «پورپشنگ»

لیک با جنگ تجاوز طلبان یار مباش

که بود مایه ی نفرین چه به «روم» و چه به «زنگ»

امیری فیروزکوهی

کریم امیری فیروزکوهی شاعر و ادیب (۱۳۶۳ - ۱۲۸۸ هـ. خ.) می گوید:

زاهد به ذکر دایم خود خواهد از خدای شر از برای مردم وخیر از برای خود

آنروز که از روی ریا پرده برافتاد بدکارتر از زاهد خوشنام ندیدم

امیرحسین آریان پور

دکتر امیرحسین آریان پور (۱۳۰۳ - ۱۳۸۱ ه. خ.)، متفکر، نویسنده، مترجم و استاد دانشگاه، قبل از بهمن ۵۷ ضمن مصاحبه‌ای (آبان ماه ۱۳۵۷ در برایتون انگلستان) درباره‌ی عدم تحمل و مدارا هشدارهای به‌جایی داده بود. او درباره‌ی ریشه‌ها و دلایل عدم همکاری گروه‌های سیاسی می‌گوید:

«از دیکتاتوری دیرینه، دیکتاتوری چندان و چنان در تار و پود زندگی فردی و جمعی ما راه یافته است که متأسفانه عموم ما حتا بسیاری از ما که در صف اول، با دیکتاتوری می‌جنگیم، خود دیکتاتوروار و از پس مقولاتی که دیکتاتوری به ما تحمیل کرده است، به فرد و جامعه و جهان می‌نگریم. می‌دانیم که شالوده‌ی زندگی انسانی، همکاری است و انعکاس ذهنی همکاری، محبت است. بنابراین محبت، ذات زندگی انسانی است. دیکتاتوری چون بر ظلم قائم است، محبت را می‌کشد و انسانیت را می‌زداید. ظلم، هم ظالم و هم مظلوم را فاسد می‌کند. ظالم با ظلم کردن، و مظلوم با پذیرفتن ظلم، از انسانیت عاری می‌شود. ظالم برای ضبط دست رنج دیگران، دست به دزدی و کشتار می‌زند و خود را با آزمندی و فریبکاری می‌آلاید و خود بین و متکبر و غافل می‌شود، و مظلوم برای حفظ خود در برابر ظالم، با چالوسی و دورویی و حيله‌گری، به ناراستی می‌گراید و واخورده و زبون و دون همت می‌شود. ظالم و مظلوم، هیچ یک از شخصیت سالم نصیبی نمی‌برند. شخصیت هر دو آلوده و بیمار است، انسانیت هر دو شکست برآشته است. در این صورت، منطقاً باید انتظار داشت که در جامعه‌ی دیکتاتور زده‌ی ما گروه‌های سیاسی به یک‌دیگر اعتماد نکنند، جزم‌اندیش و سخت‌گیر باشند، از بلند نظری و آزادنشی و مدارا برمند، نابخردانه به خود غره شوند، تکروری کنند و شکست‌های ناروا خورند.»

شعر زیر از آریان پور، گویا روحیه امیدوار او به آینده روشن است:

| | |
|-----------------------------|----------------------------|
| روزما فرداست، فردا روشن است | شام تیره صبح را آبتن است |
| روشنی زاید ز بطن تیرگی | زاده بر زاینده یابد چیرگی |
| ما همه در راه صبح روشنیم | در دل تاریخ آن سو می‌رویم |
| سیر ما سازنده‌ی تاریخ ماست | سیر تاریخی کجا از ما جداست |
| پس اگر با شوق و آگاهی رویم | راه تاریخی خود کوتاه کنیم |
| آفتاب زندگی پاینده باد | چشم ما بر طلعت آینده باد |

احمد شاملو

احمد شاملو (۱۳۷۹ - ۱۳۰۴ ه. خ.) ستایشگر توانمند شکوه و کرامت انسان، سرود خوان مقاومت و مرثیه سرای شکست انسان به معنی وسیع آن است. او شاعری است که همواره در صف انسان علیه تنگ نظری، قشریت، تبعیض، تضعیق و پیگرد می‌رزد. او

قطب نمائی دقیق در دست دارد: کرامت انسان. از اینرو در رزم مادام عمر و طولانی خود هرگز به بیراهه نمی غلطد.

زمانی که اعدام، تعزیر، تکفیر، سنگسار، پیگرد و تفتیش عقاید در تمام سطوح جامعه جاری است، آیا توصیف تاریخنگار هر چند دقیق و صادقانه باشد رنج بزرگ دروت انسان را بیان می کند؟ شاملو با آینده‌نگری در شعر «در این بن بست» هشدار داد و شرایط سیاه سیاسی-مذهبی زمانه ما و احساسات انسان تحت فشار اختناق را چنین تصویر می کند:

در این بن بست

دهانت را می‌بویند
مبادا که گفته باشی دوستت می‌دارم.
دلت را می‌بویند
روزگار غریبی ست، نازنین
و عشق را
کنار تیرک راهبند
تازیانه می‌زنند.
عشق را در پستوی خانه نهان باید کرد
در این بن بست کج و پیچ سرما
آتش را
به سوختبار سرود و شعر
فروزان می‌دارند.

به اندیشیدن خطر مکن.
روزگار غریبی ست، نازنین
آن که بر در می‌کوبد شباهنگام
به کشتن چراغ آمده است.
نور را در پستوی خانه نهان باید کرد

آنک قصابانند
بر گذرگاه‌ها مستقر
با گنده و ساطوری خون‌آلود
روزگار غریبی ست، نازنین
و تبسم را بر لب‌ها جراحی می‌کنند
و ترانه را بر دهان.
شوق را در پستوی خانه نهان باید کرد
کباب قناری
بر آتش سوسن و یاس
روزگار غریبی ست، نازنین

ابلیس پیروزمست
سور عزای ما را بر سفره نشسته است.
خدا را در پستوی خانه نهان باید.
۳۱ تیر ۵۸

در شعرهای شاملو، «امید» و «عشق» جایگاه خاصی دارد:

روزی ما دوباره کبوترهایمان را...

روزی ما دوباره کبوترهایمان

را پیدا خواهیم کرد و مهربانی

دست زیبایی را خواهد گرفت.

روزی که کمترین سرود

بوسه است

و هر انسانی برای هر انسانی

برادری است.

روزی که مردم دیگر در خانه‌هایشان

را نمی‌بندند.

قفل افسانه‌ای است و قلب

برای زندگی بس است...

روزی که معنای هر سخن

دوست داشتن است

تا تو بخاطر آخرین حرف

به دنبال سخن نگردی.

روزی که آهنگ هر حرف

زندگی است

تا من بخاطر آخرین شعر

رنج جستجوی قافیه نبرم.

روزی که هر لب ترانه‌ای است

تا کمترین سرود بوسه باشد.

روزی که تو بیایی

برای همیشه بیایی

و مهربانی با زیبایی یکسان شود

روزی که ما برای کبوترهایمان

دانه بریزیم...

و من آن روز را انتظار می‌کشم

حتا اگر روزی

که دیگر

نباشم...

هرگز از مرگ نهراسیده‌ام،
اگر چه دستانش از ابتذال شکننده‌تر بود.
هراس من باری همه از مردن در سرزمینی است
که مزد گور کن،
از آزادی آدمی
افزون باشد.
(آیدا در آینه)

سیمین بهبهانی

سیمین بهبهانی (متولد ۱۳۰۶ ه. ش.) که از ۱۳۵۰ به کشف و ابداع اوزان تازه در غزل فارسی پرداخته است و پس از انقلاب اشعار او اجازه چاپ نداشت، نگران سرنوشت بشر است:

برای انسان این قرن

| | |
|------------------------|-------------------------|
| چه آرزو می توان کرد | برای انسان این قرن |
| خراب و خون ارمغان کرد | که در نخستین فراگشت |
| چه فتنه بی شعله انگیخت | ببین که در مغز پوکش |
| چه کوهی آتشفشان کرد | ببین که در دست شومش |
| عجین به چرک و عفونت | ببین که با خون و وحشت |
| چگونه سیلی روان کرد | به هر کلان شهر عالم |
| شراره ها بر زمین ریخت | تنوره ی آتشینش |
| خروش در آسمان کرد | خراش در عرش افکند |
| گلوله ها در شکم ریخت | گرسنه ی نیمه جان را |
| گدازه ها در دهان کرد | گروه لب تشنگان را |
| نه غیرتی با گدایی | نه ساقی و جام عدلی |
| یکی ستم بر جهان کرد | یکی ستم از جهان برد |
| به فال فرخ نگیرم | هجوم رایانه ها را |
| نحوستی آشیان کرد | که در پساپشت هر یک |
| چگونه خرسند باشم | به فتح نیروی ذرات |
| خرابه و خاکدان کرد | بسا که معموره ها را |
| که بخش دیباچه اش را | خدای من! این چه قرنی ست |
| به ننگ و نفرت نشان کرد | به خون و زرداب زد مهر |
| فکنده سجاده بر خون | به عرصه ی جنگ و وحشت |
| چه آرزو می توان کرد؟ | برای انسان این قرن |

درس تاریخ

دخترم تاریخ را تکرار کن قصه ساسانیان را بازگفت
تا بخاطر بسپرد آن قصه را چون به پایان آمد، از آغازگفت

بر زبانش همچو طوطی میگذشت آنچه با او گفته بود استاد او
داستان اردشیر بابکان قصه نوشیروان و داد او

قصه یی از آن شکوه و فر و کام کز فروغش چشم گردون خیره شد
زان جلال ایزدی کز جلوه اش مهر و مه در چشم دشمن تیره شد

تا بدانجا کز گذشت روزگار داستان خسروان از یاد رفت
تا بدانجا کز نهیب تند باد خوشه های زرنشان بر باد رفت

اشک گرمی در دو چشمش حلقه بست بر کلامش لرزه اندوه ریخت
تا نبینم در نگاهش یاس را دیده اش از دیده من می گریخت

گفت: دیدی با زبان پاک ما کینه توزی های آن تازی چه کرد؟
گفتمش: فردوسی پاکیزه رای دیدی اما در سخن سازی چه کرد؟

گفت: دیدی پتک شوم روزگار بارگاه تاجداران را شکست؟
گفتم: اما اشک خاقانی چولعل تاج شد بر تارک ایوان نشست

گفت: دیدی دست خصم تیره رای جلوه را از نامه تنسر گرفت؟
گفتم: اما دفتر ما زیب و ورنگ از هزاران تنسر دیگر گرفت

گفت: از پرویز، جز افسانه ای نیست باقی زان طلایی بوستان
گفتمش با سعدی شیرین سخن رو به سوی بوستان با بوستان

گفت: از چنگ نکیسا نغمه یی از چه رو دیگر نمی آید به گوش؟
گفتمش: با شعر حافظ نغمه ها سر دهد در گوش پندارت سروش

گفت: دیدی زیر تیغ دشمنان رونق فرش بهارستان نماند؟
گفتمش: اما ز جامی یادکن کز سخن گل در بهارستان فشاند

گفت: در بنیان استغنائی ما آتشی فرهنگ سوزانگیختند
گفتم: اما سالها بگذشت و باز دست در دامان ما آویختند

لفظ تازي گوهری گر عرضه کرد
در جهان، ماهی اگر تابنده شد
زادگاه گوهرش دریای ماست
آفتابش بو علی سینای ماست

زیستن در خون ما آمیزه بود
ققنسی گر سوخت، از خاکسترش
نیستی را روح ما هرگز ندید
ققنسی پر شور آمد پدید

جسم ما کوه است، کوهی استوار
روح ما دریاست، دریایی عظیم
کوه را اندیشه از کولاک نیست
هیچ دریا را ز طوفان باک نیست

آنهمه سیلابهای خانه کن
هر که در سر پخت سودایی ز نام
سوی دریا آمد و آرام شد
پیش ما نام آوران گمنام شد

جنگ فاجعه ای است که پیامد مخرب مادی، اجتماعی و روانی آن را کرانی نیست. آزادگان همواره در صف مردم مستقیم با اعتراض به جنگ و تلاش برای توقف آن و یا غیر مستقیم با نشان عمق فاجعه جنگ و پیامد مخرب آن از جنگ افروزی سیاستمداران عوامفریب انتقاد کردند. این شعر هیچگونه تعبیر و تفسیر نمی خواهد، تنها در خور اندیشیدن است:

مردی که یک پا ندارد

شلوارتا خورده دارد مردی که یک پا ندارد
خشم است و آتش نگاهش، یعنی: تماشا ندارد
رخساره می تابم از او به چشمم نشسته
بس نوجوان است و شاید از بیست بالا ندارد
بادا که چون من مبادا چل سال رنجش پس از این
- خود گرچه رنج است بودن "بادا مبادا" ندارد -
با پای چالاک پیما دیدی چه دشوار رفتم
تا چون او که پای چالاک پیما ندارد؟
تق تق کنان چوبدستش روی زمین می نهد مهر
با آن که ثبت حضورش حاجت به امضا ندارد
لبخند مهرم به چشمش خاری شد و دشنه یی شد
این خویگر با درشتی نرمی تمنا ندارد
بر چهره ی سرد و خشکش پیدا خطوط ملال است
یعنی که با کاهش تن جانی شکیبی ندارد
گویم که با مهربانی خواهم شکیبایی از او
پندش دهم مادرانه گیرم که پروا ندارد
رو می کنم سوی او باز تا گفت و گویی کنم ساز
رفته ست و خالی ست جایش مردی که یک پا ندارد

زنان ایران علیرغم اینکه تشکلی نداشتند اعتراضاتی را علیه تدوین قانون اساسی سازمان دادند. شعر زیر را سیمین بهبهانی در تجمع معترضان زن نسبت به قانون اساسی در تهران خواند:

لاف ز برتری کم زن!

لاف ز برتری کم زن، سنگ برابرت هستیم
تیر به ما چه می باری، نیمه دیگرت هستیم
تخم بی روانت را در تن خویش جان دادیم
حرمت ما نگه می دار خالق و مادرت هستیم
عزت و امن و آسایش، می طلبی ز ما؟
آری از دل خود اگر پرسی، همسر و دلبرت هستیم
حق طلبان و همراهیم، زنده و شاد و سرپاییم
گام بزن بیا با ما، ما همه یاورت هستیم
حق حیات کاملتر، گرچه به کام شیر اندر
مطلب ماست باور کن، تشنه باورت هستیم

محمد علی اسلامی ندوشن

محمد علی اسلامی ندوشن (متولد ۱۳۰۴) در مقدمه کتاب «ذکر مناقب حقوق بشر در جهان سوم» می نویسد:

بشر امروز که نسبت به سرنوشت خود آگاهی و بیداری به هم زده است، نمی‌تواند مدت درازی با اندیشه‌های پراکنده، امیدهای واهی و «شبه دموکراسی» زندگی کند. نگران آینده خود است و میل دارد که در مسیر اطمینان‌بخشی بیفتد. این مسیر هرچه باشد باید از طریق رأی آزاد مردم تعیین گردد؛ یعنی این احساس به آنان بدهد که در تعیین مشی و امر اداره کشور مشارکت آنها منظور شده است.

آشکارا می‌بینیم که همه تجربه‌های دیگر که مبتنی بر حکومت کردن «عده معدود» بوده است، با ناکامی مواجه گردیده است، زیرا این عده معدود پس از چندی کارشان به فساد انجامیده و برای حفظ موقع خود و پوشانیدن این فساد ناگزیر بوده‌اند که با آمیخته‌ای از «زور و فریب» به فرمان راندن بپردازند، و برای لوت کردن گناهی به گناهی دیگر دست بزنند. اینان سال به سال بر مقدار «زور و فریب» افزوده‌اند تا سرانجام تاب تحمل مردم به پایان برسد و کار به انفجار بکشد

نمی‌توان باور کرد که با توجه به طبیعت و ذات انسان هیچ پیشرفت اصیل بتواند بدون وجود آزادی - یا تصور آزادی - صورت‌پذیر باشد.

در کتاب «گفته ها و نا گفته ها» می نویسد: "اگر انقلابی صورت گرفته است – که گرفته – باید بهترین افراد ایران، صرف نظر از آن که تا چه اندازه متظاهر به ظواهر دین باشند، صرف نظر از آن که تا چه اندازه مورد لطف روحانیت باشند، در کار مملکت مشارکت پیدا کنند."

هوشنگ ابتهاج

هوشنگ ابتهاج (متولد ۱۳۰۶) از سرودن شعر های عاشقانه آغاز کرد و سپس به شعر اجتماعی روی آورد.

سماع سوختن

| | |
|------------------------------|------------------------------|
| عشق آزادي ست | عشق شادي ست، عشق آزادي ست |
| عشق آتش به سينه داشتن است | عشق آتش به سينه داشتن است |
| عشق شوري ز خود فزاينده ست | عشق شوري ز خود فزاينده ست |
| تپش نبض باغ در دانه ست | تپش نبض باغ در دانه ست |
| جنبشي در نهفت پرده ي جان | جنبشي در نهفت پرده ي جان |
| زندگي چيست؟ عشق ورزیدن | زندگي چيست؟ عشق ورزیدن |
| زنده است آن که عشق مي ورزد | زنده است آن که عشق مي ورزد |
| آدمي زاده را چراغي گير | آدمي زاده را چراغي گير |
| خويشتن سوزي انجمن فروز | خويشتن سوزي انجمن فروز |
| آتش اين چراغ سحر آميز | آتش اين چراغ سحر آميز |
| آدمي بي زلال اين آتش | آدمي بي زلال اين آتش |
| تنگ و تاري اسير آب و گل است | تنگ و تاري اسير آب و گل است |
| صنما گر بدي و گر نيکي | صنما گر بدي و گر نيکي |
| آتشي در تو مي زند خورشيد | آتشي در تو مي زند خورشيد |
| چون درخت آرمي، زغال مرو | چون درخت آرمي، زغال مرو |
| ميوه چون پخته گشت و آتشگون | ميوه چون پخته گشت و آتشگون |
| سيب و به نيست ميوه ي اين دار | سيب و به نيست ميوه ي اين دار |
| خشك و تر هر چه در جهان باشد | خشك و تر هر چه در جهان باشد |
| سوختن در خوي نور شدن | سوختن در خوي نور شدن |
| کوه هم آتش گداخته بود | کوه هم آتش گداخته بود |
| آتشي بود آسمان آهنگ | آتشي بود آسمان آهنگ |
| ثقل و سروي سرشت خارا نيست | ثقل و سروي سرشت خارا نيست |
| سنگ ازين سرگذشت دل تنگ است | سنگ ازين سرگذشت دل تنگ است |
| مگرش کوره در گذار آرد | مگرش کوره در گذار آرد |
| سنگ بر سنگ چون بسايي تنگ | سنگ بر سنگ چون بسايي تنگ |
| برق چشمي است در شب ديدار | برق چشمي است در شب ديدار |
| خنده نور است کز رخ شاداب | خنده نور است کز رخ شاداب |
| عشق آغاز آدمي زادي ست | |
| دم همت بر او گماشتن است | |
| زايش کهکشان ز اينده ست | |
| در شب پيله رقص پروانه ست | |
| در بن جان زندگي پنهان | |
| زندگي را به عشق بخشیدن | |
| دل و جانش به عشق مي ارزد | |
| روشنايي پرست شعله پذير | |
| شب نشيني هم آشيانه ي روز | |
| عشق آتش نشين آتش خيز | |
| مشت خاكي ست پر کدورت و غش | |
| صنمي سنگ چشم و سنگ دل است | |
| تو شبي، بي چراغ تاريکي | |
| کنده ات باز شعله اي نکشيد؟ | |
| ميوه اي، پخته باش، کال مرو | |
| مي زند شهد پختگي بيرون | |
| ميوه اش آتش است آخر کار | |
| مايه ي سوختن در آن باشد | |
| سبك از حبس خويش دور شدن | |
| بر فراز و فرود تاخته بود | |
| دم سرد که کرد او را سنگ؟ | |
| نور در جسم خويش زنداني ست | |
| فکر پرواز در دل سنگ است | |
| آن روان روانه باز آرد | |
| به جهد آتش از ميان دو سنگ | |
| خنده اي جسته از لبان دو يار | |
| مي تراود چو ماهتاب از آب | |

خنده اي از نشاط سرمستي
 رقص مستانه اش ازین دست است
 تا درین آبگینه گردیده ست
 جان نور برهنه نتوان دید
 چند سار است بر درخت بلند؟
 آسمان پر شود چو پر گیرند
 خویشتن را جدا ز من کردی
 جفت جویی ز جفت خود طاق است
 از چه دریا شدی درنگ آور؟
 ورنه هر ذره آفتابی بود
 بدر آی از سراچه ی ترکیب
 آسمان و زمین در آغوشت
 شیرهی آفتاب نوشیده ست
 شیرهی آفتاب می گیرد
 شیشه از نازکی در اندیشه ست
 می پرد از گلابدان به شتاب
 که نصیبی به خاک بخشیدند
 هم به خورشید باز می گردند
 باز پس می دهد چو می میرد
 وام خورشید می گزارد او
 در خیالش سماع سوختن است
 چون شب قدر نور باران است
 تا سپیده دمان ز گل بدمند
 نقش خورشید می برد در کار
 دوست در روی دوست خندیدست
 سر بر آرد ز خاک سرد و سیاه
 پیش از آتش به خواب می دیدست
 یال خورشید را بر آشفته ست
 زان که این دانه پاره ی دل اوست
 با دلش آفتاب ادراک است
 رقم سر نوشته می خواند
 سر نوشت درخت سوختن است
 بر سرم راند بس بهار و خزان
 سر کشیدم به آسمان بلند
 در دلم گرمی ستاره ی دور
 که تگرگم به تازیانه گرفت
 آسمان تیره گشت چون پر زاغ
 رفت و این آشیانه خالی ماند

نور خود چیست؟ خنده ی هستی
 هستی از ذوق خویش سرمست است
 نور در هفت پرده پیچیده ست
 رنگ پیراهن است سرخ و سپید
 بر درختی نشسته ساری چند
 زان سیاهی که مختصر گیرند
 ذره انباشتی و تن کردی
 تن که بر تن همیشه مشتاق است
 رود بودی روان به سیر و سفر
 ذره انباشی چو توده ی دود
 تخته بند تتی، چه جای شکیب؟
 مشرق و مغرب است هر گوشت
 گل سوری که خون جوشیده ست
 آن که از گل و گلاب می گیرد
 جان خورشید بسته در شیشه ست
 پری جان اوست بوی گلاب
 لاله ها پیک باغ خورشیدند
 چون پیامی که بود، آوردند
 برگ، چندان که نور می گیرد
 و امدار است شاخ آتش جو
 شاخه در کار خرقة دوختن است
 دل دل دانه بزم یاران است
 عطر و رنگ و نگار گرد همند
 چهره پرداز گل ز رنگ و نگار
 گل جواب سلام خورشیدست
 نرم و نازک از آن نفس که گیاه
 چشم سبزش به سوی خورشیدست
 دم آهی که در دلش خفته ست
 دل خورشید نیز مایل اوست
 دانه از آن زمان که در خاک است
 سرگذشت درخت می داند
 گرچه با رقص و ناز در چمن است
 آن درخت کهن منم که زمان
 دست و دامن تهی و پا در بند
 شبم از بی ستارگی، شب گور
 آذرخشم گهی نشانه گرفت
 بر سرم آشیانه بست کلاغ
 مرغ شب خوان که با دلم می خواند

آه از آن رفتگان بی برگشت
بر سری چند سایه گستردم
در دل هیمة بوی دود آمد
آرزومند آتش خویشم

آهوان گم شدند در شب دشت
گر نه گل دادم و بر آوردم
دست هیزم شکن فرود آمد
کنده ی پر آتش اندیشم

سیاوش کسرای

سیاوش کسرای (۱۳۷۵ - ۱۳۰۶ هـ. خ.) که پس از کودتای ۲۸ مرداد ممنوع القلم شده بود در اشعار عاشقانه، اجتماعی و حماسی خود همواره ستاینده زندگی، امید، کوشش و بهروزی انسان است. آرش کمانگیر او که در سال ۱۳۳۷ سروده شد، سالها زمزمه جوانان رزمنده ایران بود.

آرش کمانگیر

به سردار امید، خسرو روزبه

برف می بارد؛
برف می بارد به روی خار و خاراسنگ.
کوه ها خاموش،
دره ها دلتنگ؛
راه ها چشم انتظار کاروانی با صدای زنگ...
بر نمی شد گر ز بام کلبه های دودی،
یا که سوسوی چراغی گر پیامی مان نمی آورد،
رد پا ها گر نمی افتاد روی جاده ها لغزان،
ما چه می کردیم در کولاک دل آشفته دمسرد؟
آنک، آنک کلبه ای روشن،
روی تپه، روبروی من...
در گشودندم.
مهربانی ها نمودندم.
زود دانستم، که دور از داستان خشم برف و سوز
در کنار شعله آتش
قصه می گوید برای بچه های خود عمو نوروز
گفته بودم زندگی زیباست
گفته و ناگفته، ای بس نکته ها کاین جاست
آسمان باز
آفتاب زر
باغهای گل
دشت های بی در و پیکر.

سر بُرون آوردن گل از درون برف
تاب نرم رقص ماهی در بلور آب
بوی خاک عطر باران خورده در کهسار
خواب گندمزارها در چشمه مهتاب

آمدن، رفتن، دویدن
عشق ورزیدن
غم انسان نشستن
پا به پای شادمانی های مردم پای کوبیدن.

کار کردن، کار کردن
آرمیدن
چشم انداز بیابان های خشک و تشنه را دیدن
جرعه هایی از سیوی تازه آب پک نوشیدن.

گوسفندان را سحرگهان به سوی کوه راندن
همنفس با بلبلان کوهی آواره خواندن
در تله افتاده آهوچگان را شیر دادن
نیمروز خستگی را در پناه دره ماندن
گاه گاهی

زیر سقف این سفالین بامهای مه گرفته
قصه های در هم غم را ز نم نم های باران شنیدن
بی تکان گهواره رنگین کمان را
در کنار بان ددین
یا شب برفی

پیش آتش ها نشستن
دل به رویاهای دامنگیر و گرم شعله بستن
آری آری زندگی زیباست
زندگی آتشگهی دیرنده پا برجاست
گر بیفروزیش رقص شعله اش در هر کران پیداست
ورنه خاموش است و خاموشی گناه ماست
پیر مرد آرام و با لبخند

کنده ای در کوره افسرده جان افکند
چشم هایش در سیاهی های کومه جست و جو می کرد
زیر لب آهسته با خود گفتگو می کرد
زندگی را شعله باید برفروزنده
شعله ها را هیمة سوزنده
جنگلی هستی تو ای انسان
جنگل ای روییده آزاده
بی دریغ افکنده روی کوهها دامن

آشیان ها بر سر انگشتان تو جاوید
 چشمه ها در سایبان های تو جوشنده
 آفتاب و باد و باران بر سرت افشان
 جان تو خدمتگر آتش
 سر بلند و سبز باش ای جنگل انسان
 زندگانی شعله می خواهد صدا سر داد عمو نوروز
 شعله ها را همیشه باید روشنی افروز
 کودکانم داستان ما ز آرش بود
 او به جان خدمتگزار باغ آتش بود
 روزگاری بود
 روزگار تلخ و تاری بود
 بخت ما چون روی بدخواهان ما تیره
 دشمنان بر جان ما چیره
 شهر سیلی خورده هذیان داشت
 بر زبان بس داستانهای پریشان داشت
 زندگی سرد و سیه چون سنگ
 روز بدنامی
 روزگار ننگ
 غیرت اندر بندهای بندگی پیچان
 عشق در بیماری دلمردگی بیجان
 فصل ها فصل زمستان شد
 صحنه گلگشت ها گم شد نشستن در شبستان شد
 در شبستان های خاموشی
 می تراوید از گل اندیشه ها عطر فراموشی
 ترس بود و بالهای مرگ
 کس نمی جنبید چون بر شاخه برگ از برگ
 سنگر آزادگان خاموش
 خیمه گاه دشمنان پر جوش
 مرزهای ملک
 همچو سر حدات دامنگستر اندیشه بی سامان
 برجهای شهر
 همچو باروهای دل بشکسته و ویران
 دشمنان بگذشته از سر حد و از بارو
 هیچ سینه کینهای در بر نمی اندوخت
 هیچ دل مهتری نمی ورزید
 هیچ کس دستی به سوی کس نمی آورد
 هیچ کس در روی دیگر کس نمی خندید
 باغهای آرزو بی برگ

به جوش آمد
خروشان شد
به موج افتاد
برش بگرفت وم ردی چون صدف
از سینه بیرون داد
منم آرش
چنین آغاز کرد آن مرد با دشمن
منم آرش سپاهی مردی آزاده
به تنها تیر ترکش آزمون تلختان را
اینک آماده
مجویدم نسب
فرزند رنج و کار
گریزان چون شهاب از شب
چو صبح آماده دیدار
مبارک باد آن جامه که اندر رزم پوشندش
گوارا باد آن باده که اندر فتح نوشندش
شما را باده و جامه
گوارا و مبارک باد
دلم را در میان دست می گیرم
و می افشارمش در چنگ
دل این جام پر از کین پر از خون را
دل این بی تاب خشم آهنگ
که تا نوشم به نام فتحتان در بزم
که تا بکوبم به جام قلبتان در رزم
که جام کینه از سنگ است
به بزم ما و رزم ما سبو و سنگ را جنگ است
در این پیکار
در این کار
دل خلقی است در مشتم
امید مردمی خاموش هم پشتم
کمان کهکشان در دست
کمانداری کمانگیرم
شهاب تیزرو تیرم
ستیغ سر بلند کوه ماوایم
به چشم آفتاب تازه رس جایم
مرا نیر است آتش پر
مرا باد است فرمانبر
و لیکن چاره را امروز زور و پهلوانی نیست

رهایی با تن پولاد و نیروی جوانی نیست
 در این میدان
 بر این پیکان هستی سوز سامان ساز
 پری از جان ببايد تا فرو ننشیند از پرواز
 پس آنگه سر به سوی آمان بر کرد
 به آهنگی دگر گفتار دیگر کرد
 درود ای واپسین صبح ای سحر بدرود
 که با آرش ترا این آخرین دیداد خواهد بود
 به صبح راستین سوگند
 بهپنهان آفتاب مهربار پک بین سوگند
 که آرش جان خود در تیر خواهد کرد
 پس آنگه بی درنگی خواهدش افکند
 زمین می داند این را آسمان ها نیز
 که تن بی عیب و جان پک است
 نه نیرنگی به کار من نه افسونی
 نه ترسی در سرم نه در دلم بک است
 درنگ آورد و یک دم شد به لب خاموش
 نفس در سینه های بی تاب می زد جوش
 ز پیشم مرگ
 نقابی سهمگین بر چهره می آید
 به هر گام هراس افکن
 مرا با دیده خونبار می پاید
 به بال کرکسان گرد سرم پرواز می گیرد
 به راهم می نشیند راه می بندد
 به رویم سرد می خندد
 به کوه و دره می ریزد طنین زهرخندش را
 و بازش باز میگیرد
 دلم از مرگ بیزار است
 که مرگ اهرمن خو آدمی خوار است
 ولی آن دم که ز اندوهان روان زندگی تار است
 ولی آن دم که نیکی و بدی را گاه پیکار است
 فرو رفتن به کام مرگ شیرین است
 همان بایسته آزادگی این است
 هزاران چشم گویا و لب خاموش
 مرا پیک امید خویش می داند
 هزاران دست لرزان و دل پر جوش
 گهی می گیردم گه پیش می راند
 پیش می آیم

دل و جان را به زیور های انسانی می آریم
 به نیرویی که دارد زندگی در چشم و در لبخند
 نقاب از چهره ترس آفرین مرگ خواهم کند
 نیایش را دو زانو بر زمین بنهاد
 به سوی قله ها دستان ز هم بگشاد
 بر آ ای آفتاب ای توشه امید
 بر آ ای خوشه خورشید
 تو جوشان چشمه ای من تشنه ای بی تاب
 بر آ سر ریز کن تا جان شود سیراب
 چو پا در کام مرگی تند خو دارم
 چو در دل جنگ با اهریمنی پر خاش جو دارم
 به موج روشنایی شست و شو خواهم
 ز گلبرگ تو ای زرینه گل من رنگ و بو خواهم
 شما ای قله های سرکش خاموش
 که پیشانی به تندر های سهم انگیز می سایید
 که بر ایوان شب دارید چشم انداز رویایی
 که سیمین پایه های روز زرین را به روی شانه می کوبید
 که ابر آتشین را در پناه خویش می گیرید
 غرور و سر بلندی هم شما را باد
 امدیم را بر افرازید
 چو پرچم ها که از باد سحر گاهان به سر دارید
 غرورم را نگه دارید
 به سان آن پلنگانی که در کوه و کمر دارید
 زمین خاموش بود و آسمان خاموش
 تو گویی این جهان را بود با گفتار آرش گوش
 به یال کوه ها لغزید کم کم پنجه خورشید
 هزاران نیزه زرین به چشم آسمان پاشید
 نظر افکند آرش سوی شهر آرام
 کودکان بر بام
 دختران بنشسته بر روزن
 مادران غمگین کنار در
 مردها در راه
 سرود بی کلامی با غمی جانکاه
 ز چشمان بر همی شد با نسیم صبحدم همراه
 کدامین نغمه می ریزد
 کدام آهنگ ایا می تواند ساخت
 طنین گام های استواری را که سوی نیستی مردانه می رفتند ؟
 طنین گامهایی را که آگاهانه می رفتند ؟

دشمنانش در سکوتی ریشخند آمیز
راه وا کردند
کودکان از بامها او را صدا کردند
مادران او را دعا کردند
پیر مردان چشم گرداندند
دختران بفشرده گردن بندها در مشت
همره او قدرت عشق و وفا کردند
آرش اما همچنان خاموش
از شکاف دامن البرز بالا رفت
وز پی او
پرده های اشک پی در پی فرود آمد
بست یک دم چشم هایش را عمو نوروز
خنده بر لب غرقه در رویا
کودکان با دیدگان خسته و پی جو
در شگفت از پهلوانی ها
شعله های کوره در پرواز
باد غوغا
شامگاهان
راه جویانی که می جستند آرش را به روی قله ها پی گیر
باز گردیدند
بی نشان از پیکر آرش
با کمان و ترکشی بی تیر
آری آری جان خود در تیر کرد آرش
کار صد ها صد هزاران تیغه شمشیر کرد آرش
تیر آرش را سوارانی که می راندند بر جیحون
به دیگر نیمروزی از پی آن روز
نشسته بر تناور ساق گردویی فرو دیدند
و آنجا را از آن پس
مرز ایرانشهر و توران بازنامیدند
آفتاب
درگریز بی شتاب خویش
سالها بر بام دنیا پکشان سر زد
ماهتاب
بی نصیب از شبروی هایش همه خاموش
در دل هر کوی و هر برزن
سر به هر ایوان و هر در زد
آفتاب و ماه را در گشت
سالها بگذشت

سالها و باز
 در تمام پهنه البرز
 وین سراسر قله مغموم و خاموشی که می بینید
 وندرون دره های برف آلودی که می دانید
 رهگذرهایی که شب در راه می مانند
 نام آرش را پیایی در دل کهسار می خوانند
 و نیاز خویش می خواهند
 با دهان سنگهای کوه آرش می دهد پاسخ
 می کندشان از فراز و از نشیب جادهها آگاه
 می دهد امید
 می نماید راه
 در برون کلبه می بارد
 برف می بارد به روی خار و خارا سنگ
 کوه ها خاموش
 دره ها دلتنگ
 راهها چشم انتظاری کاروانی با صدای زنگ
 کودکان دیری است در خوابند
 در خوابست عمو نوروز
 می گذارم کنده ای هیزم در آتشدان
 شعله بالا می رود پر سوز

شنبه ۲۳ اسفند ۱۳۳۷

شفیعی کدکنی

شفعی کدکنی (م. سرشک) (متولد ۱۳۱۸) محقق، شاعر و نویسنده بزرگ در
 شناساندن آثار روادارانه عرفانی نقش ارزنده دارد. میراث عرفانی ایران (سه جلدی):
 دفتر روشنایی ۱ - (در شرح سخنان و افکار بایزید بسطامی) ۲ - نوشته بر دریا (در بیان
 میراث عرفانی ابوالحسن خرقانی) ۳ - چشیدن طعم وقت (در شرح عرفان و افکار
 ابوسعید ابوالخیر) یکی از آن ده ها تحقیق ژرف اوست.

آوای بیداری

درین شبها
 که گل از برگ و برگ از باد و باد از ابر میترسد
 درین شبها
 که هر آئینه با تصویر بیگانه است
 درین شبها
 که پنهان میکند هر چشمه ای سر و سرودش را

درین شبهای ظلمانی
 چنین بیدار و دریاوار
 توئی تنها که میخوانی
 توئی تنها که می بینی
 توئی تنها که می بینی
 هزاران کشتی کالای این آسوده بندر را
 بسوی آبهای دور، چون سیلاب در غرش
 توئی تنها که میخوانی
 رثای قتل عام و خون پامال تباران شهیدان را
 توئی تنها که میفهمی
 زبان رمز و آواز چگور ناامیدان را
 بر آن شاخ بلند، ای نغمه ساز باغ بی برگی
 بمان تا بشنوند از شور آوازت
 درختانی که اینک در جوانه های سرد باغ در خوابند
 بمان تا دشتهای روشن آئینه ها، گلهای حوباران
 تمام نفرت و نفرین این ایام غارت را
 ز آواز تو دریابند
 تو غمگین تر سرود حسرت و چاووش این ایام
 تو بارانی ترین ابری که می گرید
 بباغ مزدك و زردشت
 تو عصیانی ترین خشمی که میجوشد
 ز جام و ساغر خیام

درین شبها
 که گل از برگ و برگ از باد و باد از ابر میترسد
 و پنهان میکند هر چشمه ای سر و سرودش را
 درین شبهای ظلمانی
 چنین بیدار و دریاوار
 توئی تنها که میخوانی

احسان طبری

احسان طبری (۱۳۶۸ - ۱۲۹۵ ه.خ.) سیاستمدار، فیلسوف، نویسنده، شاعر و منتقد، تلاش پیگیری در معرفی فرهنگ پیشرو و اندیشه انسانگرا در ایران داشته است. او سعی فراوان کرد بخش پیشرو فرهنگ و ادب کلاسیک ایران زنده کند. آثار متعدد تحقیقی او مانند مقاله زیر دلیل این مدعاست:

هنر پیمان سپرده، فرهنگ پویا

از زمان شادروان احمد کسروی، مورخ و مبارز شهید تا زمان خسرو گلسرخی شاعر و نقد نویس و مجاهد شهید، کسانی از روشنفکران مترقی که خواستند برای تحول بنیادی جامعه و حرکت سریع آن به جلو، چاره اندیشی، راهیابی و راهگشائی کنند، مسئله ی فرهنگ کلاسیک ایران و نقش هنر و بویژه شعر را مطرح کرده اند.

کسروی در یک سلسله از آثار خود مانند "فرهنگ است یا نیرنگ"، "حافظ چه می گوید"، "در پیرامون ادبیات" و غیره ادعائیه ی شدیدی علیه ادبیات کلاسیک ما و فرهنگ کلاسیک ما و فرهنگیان معاصر دولتخواه که می کوشیدند و می کوشند این فرهنگ را افزار مقاصد ارتجاعی قرار دهند، صادر کرده است. در آثار برخی از مبارزان امروزی و از آن جمله مبارز شهید خسرو گلسرخی انتقاد از "فرهنگ مومیائی" و خواست آنکه "فرهنگی پویا" جانشین آن شود، انتقاد از شعر کلاسیک تا حد نفی آن و ستایش شیوه های نوپردازانه در شعر، طنین نیرومند و آشکاری دارد.

در این برداشت ها مسلماً هسته ی تعقلی مهمی است که نمی توان و نباید نادیده گرفت: جامعه ی ایران تشنه ی یک دگرگونی بنیادی است و در عصر دو انقلاب: یعنی انقلاب اجتماعی در مناسبات تولید و انقلاب علمی و فنی در نیروهای مولده، نمی تواند در آن چارچوبی که جامعه طی قرنهای دراز در آن منجمد شده بود، باقی ماند. جامعه باید به سوی افق های نو، میزان ها و ارزش های نو، نهادها و مؤسسات نو جهش کند.

فرهنگ ادبی کلاسیک ما و دیگر رشته های هنر و به ویژه موسیقی کلاسیک ما در شرایط نظامات سنتی فئودالی-پدرشاهی، در شرایط چیرگی یک بند "دسپوتیسم شرقی" یعنی استبداد خونین شاهان ایران، در شرایط هجوم و سلطه ی بیگانگان رنگارنگ، در شرایط رکود طولانی نیروهای مولده، در شرایط فقر و تیره روزی همه گیر، زندگی کرده و تکامل یافته و لذا جراحات عمیقی از دردهای سرکوفته، آه ها و اشکهای بی امید، تسلیم های تملق آمیز، هرزگی های انحطاط آمیز، پستی ها و فرومایگی هائی (که به قول عبید زاکانی به صورت "مذهب مختار" یعنی روش مقبول و مرسوم در آمده بود) با خود دارد. موسیقی آوازی (مقامات) و ترانه ای ما غالباً ناله و شکوه ایست بی روزنه و بی درمان که به ناچار تجهیز نمی کند، بلکه روح را میکشد و به قول معروف "شخص را به یاد بدهکاری هایش می اندازد". این ادبیات و این موسیقی بطور عمده نمی توانند افزارهای نیرومند انگیزش و بسیج به رزم خواندن، به پیروزی راندن باشند و حال آنکه به چنین افزار معنوی نیاز سوزانی داریم.

ولی از این هسته ی معقول گذشته، در احتجاجات شادروان کسروی یک سلسله استنتاجات و غلوهای نارواست. از آن جمله است نفی کامل ارزش هنری ادبیات کلاسیک ایران به ویژه ارثیه ی گرانبهای شعری آن و از آن جمله شعر عارفانه مولوی و حافظ. اتفاقاً نکته اینجاست که آثار ادبی نثر و نظم، به ویژه

نظم کلاسیک ما با آن چنان مهارت و قدرت هنری و در آن چنان ذروه خلاقیت بدیعی ایجاد شده که دارای قدرت تأثیر بی پایان است و لذا در ارزش عالی هنری آن ادنی تردیدی روا نیست. و نیز شعر عارفانه در ایران یکی از وسائل مهم مقاومت معنوی است. جای این بحث در اینجا نیست.

نیز خطا است اگر تصور کنیم ادبیات کلاسیک ما تماماً دیگر " فرهنگ مومیائی" است و نمیتواند به عنوان عنصر زنده و زندگی بخش مورد استفاده قرار گیرد. لذا باید از آن در بست صرف نظر کرد. اگر مشتت ادیبان سرسپرده ی رژیم و امپریالیسم که خود را پاسداران و متولیان این ادبیات جلوه گر میسازند آنرا به افزار دکانداری و گمراه سازی بدل کرده اند، دلیل نیست که فرهنگ ادبی ما در واقع در بست دارای سرشت ارتجاعی است. در فرهنگ ادبی شعر و نثر ما عناصر زیبا، ماندگار، رزم آفرین، جان بخش، واقعاً انسانی، که در عین حال در اوج هنری بودن است نه فقط کم نیست، بلکه فراوان است. اگر کسی از این دیدگاه، وارد بارگاه شعر و ادب فارسی بشود، در نزد استادان سخن مانند رودکی، فردوسی، ناصر خسرو، مولوی، نظامی، سعدی، حافظ، ابن یمین، جامی، صائب و دهها تن دیگر، مروارید های درخشانی خواهد یافت که دارای تابش جاویدانند.

لذا وظیفه ی ما بزرگداشت فرهنگ ادبی ایران و توضیح و تفسیر تاریخی و منطقی آن و استفاده ی بجا از آن و جدا کردن عناصر زیبا و پویای این فرهنگ از عناصر مرده و منحن است و نه برخورد یک جهته نفی و تأیید، نفرین و آفرین.

در همین زمینه باید گفت که قرار دادن ادبیات و شعر معاصر ما بمتابه ی پارسنگی در برابر ادبیات و شعر کلاسیک ما نیز نادرست است. در ادبیات و شعر معاصر نیز ما با بسیاری گرایشها، اشکال، مضامین و شیوه های سراپا مضر، انحطاطی، شکل پرستانه و غیر دموکراتیک روبرو هستیم. بندشکنی در شعر فارسی که بویژه بوسیله ی نیما یوشیخ آغاز شد اقدامی بود ضرور و به گسترش ادبی کمک رسانده است ولی نه هر بندشکنی، نه هر نوآوری به خاطر نوآوری میتواند چیزی ماندگار در تاریخ ادب ایران بیافریند. به آثار نوپردازانه باید از جهت شکل و مضمون برخوردی سختگیرانه و جدی تری داشت.

در میان شکل و مضمون، عمده مضمون است. از جهت مضمون ادبیات باید احساس مسئولیت و تعهد کند و به یاری انسان و جامعه بشتابد و مددکار اکثریت مولد و زحمتکش جامعه و دشمن پیگیر طغلیان و غارتگران اجتماعی باشد و آدمی را با صفات مثبت بپرورد و در او نور ایمان و امید برافروزد و آتش رزم و طلب را شعله ور کند. روح هنرمند مانند شطی که به دریا می ریزد باید از خود تهی گردد تا آنکه دریای جامعه را غنی تر کند. تردیدی نیست که اجراء این وظیفه ی خطیر و مقدس باید به شکل هنری با شیوه های هنری، یعنی از طریق توسل به تعابیر هنری، با چهره ها و صحنه پردازیهای واقع

گرایانه انجام گیرد و نه به شکل مقاله منظوم یا موعظه گری و شعاردهی روزنامه نگارانه و صدور احکام جامد.

درباره اینکه شعر و ادب نباید افزار یک درون کاوی، یک تفتن، یک تسکین خود برای شاعر باشد، بلکه باید به یاری مردم بشتابد. ادیبان و هنرشناسان سخنان ارجمندي گفته اند: ماکسیم گورکي بد رستي مي گوید که " شاعر نباید لله و دایه ی روح خود باشد. بلکه بکوشد تا به پژواک جهان مبدل گردد". هگل می گوید: "هر اثر هنري گفتگوي است مابين هنرمند و آنکس که آنسوتر ایستاده است". در قابوسنامه ی خود ما نیز این اندیشه آمده است، آنجا که می گوید: "شعر از بهر دیگران گویند، نه از بهر خویش".

برخی تصور می کنند که اگر هنرمند قبول مسئولیت و تعهد کند، ناچار خواهد شد واقعیت را به شکل معینی که با تعهد او سازگار است منعکس کند نه بدان شکلی که در واقع هست. این سخن زمانی صحیح است که تعهد هنرمند در جهت خلاف واقع، در جهت خلاف حرکت تاریخ باشد. اگر این تعهد از خود واقعیت برخیزد و در جهت تکامل تاریخی قرار داشته باشد، موجب دگر سازی و مسخ حقیقت و واقعیت نمی شود. لذا کوچکترین تضادی مابین تعهد نویسنده و واقع گرائی نیست.

باری، محتوی است که در هنر اصل قضیه است. ولی برای بیان این محتوی، هنرمند میتواند و باید اسلوبها و اشکال مختلف و ژانرهای گوناگون هنري را بکار بندد. این دیگر منوط به قریحه، ذوق، سلیقه، سبک، دید و ویژگیهای کار هنري هنرمند است که به هنر خود چه شکلی عطا کند ولی این شکل ضرورتاً باید بلیغ و دموکراتیک باشد و نه به صورت طلسماتی برای "خواص" و نمادهای اسرار آمیز نا دریافتنی روشنفکرانه.

این استدلال که گویا پیچیدگیهای سمبولیک خوبست زیرا خواننده و شنونده را به فکر فرو میبرد و لذا تجهیز میکند، سطحی است. آری اثر هنري باید خواننده و شنونده را به فکر فرو برد. به اندیشیدن وا دارد ولی نه از راه دشوار پردازی بلکه از طریق ژرف گوئی. در عین حال ما، بویژه در دوران کنونی که رژیم استبدادی مانع بیان آزاد است. استفاده ی صحیح و هنري از افزار نمادها و سمبولهای هنري را سودمند می شمیریم و با کسانی که آنرا نوعی ترسوئی و گریختن در پرده ی استعارات و احتراز از آشکاره گوئی می شمیرند موافق نیستیم. ما نباید میدان تعبیر هنري را تنگ کنیم. چنین عملی سکتاریسم در هنر است.

بر پایه ی این دو اصل در مورد شکل و مضمون فرهنگ نوآورانه ی ادبی و شعري ما باید مورد بررسی نقادانه قرار گیرد تا از صورت درون کاویهای رنجبار، بحث های تجریدی، حدیث نفس و شکوه گری های انفرادی، چهره پردازی ها و صحنه سازی های مینیاتوری و انتزاعی درآید و در آن جریان

خود زندگی، نبض کوبنده ی حوادثی که در اطراف ماست احساس شود. چنانکه آثار نثر و نظم فراوانی بوجود آمده است که این توقعات را بر آورده میکند.

اگر بخواهیم سخن خود را خلاصه کنیم آنست که نه نفي فرهنگ گذشته، بلکه بهره برداري درست و علمي و انقلابي از آن، نه مقابله ی فرهنگ گذشته و نو با یکدیگر، بلکه دیدن پیوند ارگانیک تاریخی میان عناصر این دو فرهنگ، نه ستایش دربست و بلاشرط نوپردازي، بلکه سیر شعر و نثر معاصر به سوي محتوي مثبت و شکل بلیغ، راه درست کار و حل صحیح مسئله است. هرگاه فرهنگ ادبی معاصر ما از ارثیه ی غنی گذشته ی خود و از چشمه های فیاض فرهنگ جهانی و زمینه ی سرشار فرهنگ فولکلوریک بهره گیرد و مسئولیت و رسالت تاریخی خود را از نظر دور ندارد، خواهد توانست به خلق آثاری درخشانتر از آنچه که تا کنون توانسته است، موفق شود.

بی اعتنائی به فرهنگ کلاسیک ما، بی خبری از فرهنگ پر تنوع جهان، بی بهرگی از فولکلور غنی ایران، بی توجهی به هدف های هنر پویا در عصر طوفانی ما، نمیتواند موجب سترونی هنر و سقوط آن در شکل گرایی انحطاطی و مضامین پوچ نشود.

شادی، غرور و اعتماد به نفس ناشی از آفرینش را کرانی نیست. مردمی که می آفرینند، تولید می کنند، و می کارند، به زانو در نمی آیند، به ستوه در نمی آیند و درمانده نمی شوند. اینک دعوت احسان طبری به خلاقیت:

زمین

زمین که گورگاہ و زادگاه زندگان
سرشت گاه بودنی است
چو اژدهای جادویی
ز ژرفنای خود بر آورد بساط نغز خرمی
سپس به کام درکشد،
هر آن چه در بساط هشته بُد
به باد مرگ می دهد،
هر آن چه را که کشته بُد
به سوي اوست، بازگشت برگ ها و غنچه ها
به سوي اوست، بازگشت چشم ها و دست ها
از او بُود به رشته ها گسست ها
به معبد شگرف اوست، آخرین نشست ها
مشو ظنین، که این زمین نا امین
چو رهنی به جاده های زندگی کند کمین
که تا تنی نهان کند، به متن سرد خود کنون
که بر زمین روی روان

جوان کن از فروغ زندگي
کنون که بر زمین چمي
دمي،
نمي ز اشك خود،
به خاك وي نثار کن
بر این زمین پير
گورگاه و زادگاه خود، گذار کن
از او بخواه همتي
که تا بر آن رونده اي
نپيچي از سبيل مردمي دمي
چو مرگ بي امان رسد،
ز راه چون درندگان
چنان روي به گور خود
که از برش نرويدا
گياه لعنتي ز تو، به زير پاي زندگان.
زمین ز گنج نغز خود،
تو را نثار داده است
شگفتگي و خرمي به هر بهار داده است
ز موج نیلگون بحر
صيد کن نصيب خود
به چرخ لاجوردِ دهر
پر بکش به طيب خود
ز جادوي گياه ها،
به دست کن طيب خود.
نه گورگاه
کارگاه آدمي است، این زمین
همو برادر تو،
مادر تو،
ياور تو است
سرای آشنای گرم مهر پرور تو است؛
بر این زمین عبث مرو
بيافرين بيافرين

مهدی اخوان ثالث

مهدی اخوان ثالث (۱۳۶۹ - ۱۳۰۷ ه. خ) آئینه دار تاریخ معاصر ایران است. اخوان چندین بار به اتهام سیاسی به زندان افتاد. در سال ۱۳۶۰ جمهوری اسلامی او را از تمام مشاغل دولتی بدون حقوق بازنشسته کرد.

گاه یک اثر هنری چنان روح زمانه را در خود منعکس می کند که گویا تصویری است از احساسات هزاران انسان رنج کشیده. زمانی که هزاران خانواده به خاطر پاکسازی عقیدتی جمهوری اسلامی نانشان بریده می شود، زنده یاد مهدی اخوان ثالث در منظومه ای بنام "آئین مردان حق" اندیشه ابوالحسن خرقانی را در شکلی نو در جامعه فریاد می کند. یادآوری تاریخ است یا زبان حال امروز؟

داستان از این قرار است: روزی مرد گرسنه ای به خانقاه بلحسن پناه جست. مریدان چون وی را دیگر پرست یافتند، به خواری از خانقاهش بیرون راندند. بلحسن چون این ماجرا بشنید، فرمود تا این جمله را برسر در خانقاه نوشتند: "نانش بدهید و نامش نپرسید که هرکس حق را بجان ارزد، بلحسن را به نان ارزد." اخوان این اندیشه انسانی را چنین بازگو می کند:

| | |
|-------------------------------|--------------------------------|
| مگر بلحسن پیر و شیر مهان | که خرقان از او شهره شد در جهان |
| همان شاهد رویش بخشنده ذات | سعه ی صدر او را کهین صفات |
| دلش مهد خورشیدها و نجوم | کز آن پرتوی گشته نور العلوم |
| چه پیری که برشیر گشتی سوار | بدستش چو تازانه ای گرزه مار |
| هر آنکس که آید به این در فرود | به اکرام و با آفرین و درود |
| به هر دین و ایمان امانش دهید | مپرسید از نام و نانش دهید |
| که هرکس که حق را بیرزد به جان | یقین بلحسن را بیرزد به نان |
| چنین است آیین مردان حق | که بردین حق اند و ایمان حق |
| بدانند یزدان، که او جان دهد | همونان، نه با شرط ایمان |
| همه خلق روزی خوران حق اند | به جان و به نان میهمان حق اند |
| کریمی که مخلوق را جان دهداد | چگونه ورا خوان بی نان نهاد؟ |
| گر آبی بری یا که نانی بُری | یزدان تهی بل ز شیطان پری |

آرامش دوستدار

آرامش دوستدار در سال ۱۳۱۰ خورشیدی در تهران زاده شد. در سال ۱۳۳۶ برای تحصیل فلسفه به آلمان رفت و بعدها از دانشگاه بن دکترای فلسفه گرفت. موضوع رساله‌ی دکترای او، «متافیزیک اخلاق در فلسفه‌ی اراده‌ی معطوف به قدرت نزد نیچه» بود. آرامش دوستدار پس از پایان تحصیلات به ایران بازگشت و از سال ۱۳۵۱ تا ۱۳۵۸ استاد فلسفه‌ی دانشگاه تهران بود. وی پس از بسته‌شدن دانشگاه‌ها، بار دیگر به آلمان بازگشت و اکنون در شهر کلن زندگی می‌کند.

آرامش دوستدار در سه کتاب "ملاحظات فلسفی در دین و علم (بینش دینی و دید علمی)"، "درخشش های تیره" و "امتناع تفکر در فرهنگ دینی" گفتمانی انتقادی و پرسشگر دارد. مضمون اصلی نوشته های دوستدار بررسی همه جانبه «دین خویی» فرهنگ ایرانی و خصلت «نیندیش» بودن آن قشری که تولید فرهنگ خواص را عهده دار بوده، از جمله، و به طور بارز، روشنفکری پسامشروطه به اصطلاح سکولار است. او فرهنگ ایران را از گذشته تا به امروز "فرهنگی دین خو" می داند. دینی که "امکان پرسیدن را از آدم ها می گیرد و از آن ها بنده هایی می سازد تا با توسل به مرجع دینی، به پاسخ دست یابند".

او در نوشته هایش نشان می دهد در فرهنگ دینی ایران "هیچوقت کشمکش فکری وجود نداشته" و اگر هم بوده "یا در زمینه فقه یا شرح فلسفه اشراق و یا درگیری هایی بوده که بین شعرا پیش می آمده است". او این فرهنگ را "ایستا" لقب می دهد. دوستدار در معرفی آثار خود می نویسد:

"من کوشیده‌ام اولاً توضیح بدهم که منظور من از اعتقاد چیست و چگونه برابر اعتقاد اندیشیدن یا تفکر قرار می گیرد و نه بی اعتقادی. سپس پرداخته‌ام به اینکه ما از دوران پیشین، یعنی از زمان هخامنشیان و زردشت، عملاً از دو ناحیه تحت سلطه دین بودیم: هم از طریق حکومت هخامنشیان و هم از طریق تصورات زردشتی. سپس من نمونه‌هایی را در اسلام نشان داده‌ام که بر اساس این نمونه‌ها، فکر می کنم موفق شده‌ام نشان دهم که همه آدم‌های مهم ما به صورتی در وابستگی اندیشیده‌اند، البته در اینجا "اندیشیدن" را باید در گیومه گذاشت. یعنی مواردی که من آنجا آورده و نشان داده‌ام، موارد مهمی هستند در تاریخ ما، از جمله ابن سیناست، از جمله در خارج از تاریخ ما اما در تاریخ جهان اسلام ابن خلدون است و ابوریحان بیرونی است. بخصوص در مورد این آخری، یعنی ابوریحان بیرونی، که پژوهشگری نسبتاً مستقل بوده است، می بینیم که نشان می دهد که چگونه در پنجه دین گرفتار است و بنابراین نمی تواند آن گونه که می بایست تکان بخورد. البته دو مورد نیز نشان داده‌ام، که این دو مورد در فرهنگ ما استثنا بوده اند: یکی عبدالله روزبه ابن مقفع است و دیگری رازی است. این دو مورد را نشان داده‌ام که در تاریخ فرهنگ ما از طریق این دو نمونه اندیشیدن صورت گرفته است، با وجود سلطه دائمی و چیره‌ناپذیر دین در مملکت ما. اما هر دو نمونه، یعنی ابن مقفع و رازی، طبعاً کاری از پیش نتوانستند ببرند، برای اینکه زیر چرخ دنده‌های فکر دینی از بین رفتند. در پایان کتاب فصل نسبتاً مشروحی هست که اختصاص داده شده به فردوسی، سبب آن هم این است که فردوسی به عنوان ایرانی‌ترین شاعر ما در سال چهارصد پس از ظهور اسلام آنچه را با رویداد اسلام بر ما گذشته بوده و همچنین ادامه خواهد داشت، دیده است. یعنی فردوسی در هزار سال پیش پیش‌بینی کرده و دیده که این فرهنگ از کجا شروع شده و به کجا منتهی خواهد شد، یعنی به

وضع رقت انگیز کنونی، اگر اینجا بخواهم بگویم. بنابراین بقیه را هم باید به تفصیل خواند و خیال نمی‌کنم بیش از این ممکن باشد که من باز توضیح بدهم».

داریوش آشوری

داریوش آشوری (متولد ۱۳۱۷) نویسنده و مترجم معاصر در مجموعه مقاله‌های «ما و مدرنیّت» به تحلیل بحران فرهنگی جامعه ایران در روبرو شدن با مدرنیّت می‌پردازد.

روشنفکران ایران عمدتاً با شیفتگی با آرمان‌ها و اعتقادات سیاسی برخورد کرده و می‌کنند. از اینرو در تحلیل تحولات و شخصیت‌ها کمتر بی‌طرف و منصف هستند. برخی روشنفکران سعی کردند با یکسان جلوه دادن جنبش گسترده دموکراسی، آزادیخواهی، حقوق بشر و فردگرایی مردم در غرب را با جهان‌خواهی و تجاوزگری دولت‌های غربی، خاک در چشم مردم بپاشند. مهدی بازرگان، جلال آل احمد، علی شریعتی، ابوالحسن بنی صدر، و عبدالکریم سروش (در اوایل فعالیت خود) چنین عمل کردند و جامعه ایران که با مبارزه مردم سنگرهای مهمی چون آموزش و پرورش و دادگستری را از چنگ روحانیت نجات داد را به شدت تضعیف کردند و جاده صاف کن نابودی تمام دستاوردهای سکولار به دست جمهوری اسلامی به رهبری آیت‌الله خمینی شدند. آشوری در مقاله‌ی «هشیاری تاریخی - نگرشی در "غرب زدگی" و مبانی نظری آن» (۱۳۴۶) نخستین بار غرب‌زدگی را به شیوه‌ی عقلانی و علمی در تاریخ اندیشه‌ی روشنفکرانه‌ی ایران نقد می‌کند.

او در دو مقاله‌ی «چرا «رواداری»؟» - کندو- کاو در معنای یک ترم و برابر نهادی آن (۱۳۸۵) و یک نکته‌ی ترم‌شناختی: دنباله‌ی «چرا رواداری» (۱۳۸۵) به ریشه‌شناسی رواداری می‌پردازد:

چرا «رواداری»؟

کندو-کاو در معنای یک ترم و برابر نهادی آن واژه‌ی *tolérance* در فرانسه و دو معادل آن در انگلیسی، *tolerance* و *toleration*، از ترم‌هایی هستند که امروز برای ما روشنفکران ایرانی برجستگی خاصی یافته‌اند. زیرا، گذشته از برخورد با آن‌ها در ترجمه‌ی متن‌های فلسفه‌ی سیاسی مدرن، این ترم در رابطه با خوشه‌ای از مفهوم‌های پیوسته به یکدیگر، همچون آزادی‌های سیاسی و مدنی، جامعه‌ی مدنی، و سکولاریسم، یکی از مفهوم‌های اساسی برای مدرنگری ساختار قدرت در ایران کنونی است. از اینرو، در فلسفه‌ی سیاست به یک برابر نهادی دقیق و سنجیده برای آن نیاز داریم. در ترجمه‌ی آن به فارسی برابر نهادی گوناگونی به کار می‌رود: از تسامح، تساهل، مدارا، و بردباری گرفته تا تحمل. اما این برابر نهادها معنای اصلی این واژه را تا قرن شانزدهم می‌رسانند، که هنوز هم در جای خود درست است و به کار می‌رود، اما از یک چرخش اساسی معنایی

در آن غافل است؛ چرخشی که با آن این مفهوم از معنای اصلی خود فاصله می‌گیرد و با یک معنای تازه پای به میدان ترم‌های سیاسی-حقوقی مدرن می‌گذارد. برای درک این نکته می‌باید به تاریخ این واژه و این چرخش توجه کرد.

«رواداری» یک مشتق قدیمی ست از مصدر رواداشتن که من آن را برای این معنای مدرن تولرانس پیشنهاد کرده ام و به کار برده ام و کسانی نیز از نویسندگان و مترجمان فلسفی آن را پذیرفته اند و به کار می‌برند. اما این گزینش هنوز نیازمند توجیه نظری ست. این را هم بگویم که من نخستین بار در فرهنگ انگلیسی-فارسی سلیمان حبیب به این برابر نهاده برخورد کرده ام و می‌باید از ذوق و زباندانی آن فرهنگ‌نویس توانا این جا یاد کنم. باری، من این برابر نهاده را در معنای دقیق حقوقی-سیاسی تولرانس از آن جهت رساتر و دقیق‌تر از دیگر برابر نهاده‌ها می‌دانم که تولرانس در این کاربرد رفته‌رفته از زمینه اصلی معنایی خود، که همان مدارا یا بردباری و شکیبایی باشد، فاصله گرفته و از قلمرو معنای واکنش روانی منفی نسبت به چیزی، در یک گذار دو قرنی تاریخی، به قلمرو معنای ارزشی کنش مثبت حقوقی-سیاسی درآمده است. تولرانس، در آن معنای اصلی شکیبایی در برابر چیزی تحمیلی و ناخوشایند را می‌رساند. این واژه در فیزیک و پزشکی نیز کاربرد دارد، به معنای میزان مقاومت یک سازه در برابر فشار یا میزان مقاومت بدن در برابر زهر یا یک اندام پیوندی.

ریشه‌ی این کلمه در زبان‌های اروپایی مصدر *tolerare* در زبان لاتینی ست، به معنای کشیدن، تاب آوردن، تحمل کردن درد یا بار، که دو مصدر *tolérer* و *to tolerate*، به ترتیب، در فرانسه و انگلیسی از آن برآمده است که در اصل همان معنا را داشته است. پیشینه‌ی کاربرد آن در زبان فرانسه از پایان سده‌ی چهاردهم میلادی ست. از سده‌ی پانزدهم معنای آن رفته‌رفته اجتماعی می‌شود و معنای شکیبایی در برابر چیزهای ناخوشایند از نظر رفتاری و اخلاقی و اعتقادی به خود می‌گیرد. در سده‌ی هفدهم، با رشد عقل‌باوری، این معنا میدان بیشتری پیدا می‌کند و مشتق *tolérance* در فرانسه از آن ساخته می‌شود که به انگلیسی نیز راه می‌یابد. در انگلیسی، پیش از آن، از نیمه‌ی سده‌ی شانزدهم، مشتق *toleration* نیز از این ریشه ساخته می‌شود که بار معنای مدرن تولرانس بیشتر بر دوش آن است.

علی اکبر سعیدی سیرجانی

علی اکبر سعیدی سیرجانی (۱۳۷۳ - ۱۳۱۰ ه. خ.)، ادیب، پژوهشگر و نویسنده پرکار و جسور که سال ۱۳۷۳ به قتل رسید، فضائی باز برای تنفس آرزو می‌کرد:

خدانشناس

خبر داری ای شیخ دانا که من
نه سر بسته گویم در این ره سخن
زدم چون قدم از عدم در وجود
خدای تو ننگین و آلوده بود
خدائی بدینسان اسیر نیاز
خدائی که بهر دو رکعت نماز
خدائی که جز در زبان عرب
خدائی که ناگه شود در غضب
خدائی چنان خودسر و بلهوس
به پاداش خشنودی یک مگس
خدائی که با شهپر جبرئیل
خدائی که در کام دریای نیل
خدائی که بی مزد مدح و ثنا
خدا نیست بیچاره، ورنه چرا
خدای تو گه رام و گه سرکش است
دل او به "دلایل بازی" خوش است
خدای توبا وصف غلمان و حور
به مکر و فریب و به تهدید و زور
خدای تو مانند خان مغول
ز تهدید آن کارفرمای کل
چو دریای قهرش در آید به موج
به دوزخ درون افکند فوج فوج
خدای تو اندر حصار ریا
کسی دم زند گر به چون و چرا
خدای تو با خیل کر و بیان
چوشاهی که از کار خلق جهان
نهان گشته در خلوتی تو به تو
توئی محرم او که از کار او
تو زاهد بدینسان خدائی بنام
اسیر نیاز است و پابست آ ز
نه پنهان نه سر بسته گویم سخن
مرنج از من ای شیخ دانا که من

خدا ناشناسم خدا ناشناس
نه از چوب تکفیر دارم هر اس
خدایت برم اعتباری نداشت
پرستیدنش افتخاری نداشت
که بر طاعت چون توئی بسته چشم
گر آید به رحم و گر آید به خشم
به دیگر زبانی نفهمد کلام
بسوزد به کین خرمن خاص و عام
که قهرش کند بیگناهان تباہ
زدوزخ رهند تنی پر گناه
کند شهری آباد را زیر و رو
برد لشکر بی کرانی فرو
نگردد به کار کسی چاره ساز
به مدح و ثنای تو دارد نیاز
چو دیوی که اش باید افسون کنند
و گرنه "شفاعتگران" چون کنند؟
دل بنده گان را به دست آورد
به زیر ننگین هر چه هست آورد
"بتهدید چون بر کشد تیغ حکم"
"بمانند کر و بیان صم و بکم"
نداند گنه کاره از بی گناه
مسلمان و کافر، سپید و سیاه
نهان گشته کز کس نبیند گزند
به تکفیر گردد چماقش بلند
به عرش اندرون بزمکی ساخته
به کار حرمخانه پرداخته
به درگاه او جز ترا راه نیست
کسی در جهان جز تو آگاه نیست
که مخلوق طبع کج اندیش تست
خدائی چنین لایق ریش تست!
خدانیست این جانور، ازدهاست
خدا ناشناسم اگر "این" خداست!

تقی مدرّسی

تقی مدرّسی (۱۳۷۵ - ۱۳۱۱ ه. خ.) که در مدت چهل سال دوری از میهن تنها دو بار به ایران آمد دررمان «یگلیا و تنهائی او» از زبان شائول در برابر امّصیا پادشاه اسرائیل می گوید:

"... باید فهمید که مردم از زندگی خودشان مانند قلعه یی دفاع می کنند. در اینگونه مواقع خشن و بیرحم می شوند. عواطفشان لطافت و رقت ندارد. به سوی آسمان فقط به خاطر کمک نگاه می کنند. امّا با وجود این بیچاره و ترحم انگیزند. آری مولای من، مردم روی زمین کور و زمخت می باشند، اما تو باید به خاطر داشته باشی که جهالت ترحم انگیز است. اگر چه مردمان جاهل کینه می ورزند، اما همانطور که اسبهای مجروح دل انسان را به سبب بی زبانشان به درد می آورند و انسان از لگدهای وحشیانه حیوان خشناک نمی گردد و به زخمش مرهم می گذارد، نادانی را باید با محبت رام کرد. انسان با محبت رشد می کند و با گذشت کامل می گردد."

غلامحسین ساعدی

غلامحسین ساعدی با اسم مستعار گوهرمراد (۱۳۶۴ - ۱۳۱۴ ه. ش)، در جمع روزنامه نگاران انگلیس سخنرانی در باره سانسور در ایران ایراد کرد که خواندنی است. این سخنرانی از سوی ایندکس آن سنسرشیپ (Index on Censorship) برگزار شد و در کیهان ۱۳۵۷ در شماره های ۱۰۶۲۵، ۱۰۶۲۸، ۱۰۶۳۱ و ۱۰۶۳۳ نیز منتشر شد. در این مجموعه مقالات، تاریخ سانسور از سانسور رسمی در ایران، یعنی از هنگام تأسیس اداره سانسور توسط اعتماد السلطنه، تا ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ دنبال می شود. در چهار شماره مقاله مذکور به موارد زیر پرداخته است:

اولین بیانیه، سانسور در مطبوعات، انتشار شبنامه در مقابل روزنامه ها، تصویب قانون مطبوعات در مجلس، تاسیس اداره انطباعات، محدود شدن مطبوعات توسط محمدعلی شاه، سانسور در دوران رضاشاه، قربانیان سانسور مانند فرخی یزدی، سانسور بین سال های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲، نقش قوام السلطنه در سانسور مطبوعات، اصلاح قانون مطبوعات و مطالب دیگر. (Javadi, 1984)

سعید سلطان پور

سعید سلطان پور (۱۳۶۰ - ۱۳۱۹ ه. خ.) شاعر، نویسنده و کارگردان تئاتر، زخمی از اوضاع کشور در سال های قبل از انقلاب دارد که هنوز تازه است:

با کشورم چه رفته است

با کشورم چه رفته است
که زندان‌ها
از شب‌نم و شقایق سرشارند
و بازماندگان شهیدان
انبوه ابر‌های پریشان سوگوار
در سوگ لاله‌های سوخته
می‌بارند
با کشورم چه رفته است
با کشورم چه رفته است که گل‌ها هنوز سوگوارند.
با شور گرد باد
آنک

منم که تفته‌تر از گرد باده‌ها
در خارزار بادیه می‌چرخم
تا آتش نهفته به خاکستر
آشفته‌تر ز نعره‌ی خورشیدهای «تیر»
از قلب خاک‌های فراموش سرگشتد
تا از قنات حنجره‌ها
فوج خشم و خون
روزی غروب سوخته‌ی مرگ، پر کشد:
این نعره من است
این نعره من است که روی فلات می‌پیچد
و خاک‌های سکوت شانزده ساله را می‌آشوبد
و با هزار مشت گران
بر آب‌های عمان می‌کوبد
این نعره‌ی من است که می‌روید
خاکستر زمان را
از خشم روزگار
بعد از تو، ای.....
ای آخرین ستاره‌ی اعدامی
ای «خسرو» بزرگ
که برق ولرز در ارکان خسروان بودی
من هیچ نیستم
غیر از مسلسل‌ی که در زمینه‌ی یک انقلاب می‌گذرد
و خالی و برهنه و خونالود
در خون توده‌های جوان می‌غلتنند
تا مثل خار سهمناک و درشتی
- روئیده بر گریوه‌های گل سرخ -

آینده را

بماند

در چشم روزگار

یادآور شهادت شوریدگان خشم

بر ارتش مهاجم این تازی

این تزار

ای خشم ماندگار ای خشم

خورشید انفجار ای خشم

تا جوخه‌های مخفی اعدام

در جامعه‌های رسمی

آنک

آنک هزار لاشخوار ای خشم

مثل هوار باره ی یال افشان

خون شهیه بسته است بر این ویران

دیگر بیار

بیار ای خشم

ای خشم چون گذاره آتشفشان بیار

روی شب شکسته ی استعمار

اما دریغ و درد که جبریل‌ها «او»

با شهپر سپید

از هر طرف فرود می آیند

و قلب عاشقان جوان را

با چشم و چنگ و دندان می خایند

و پنجه‌های وحشت پنهان را

با خون این قبیله می آلاینند

با اینهمه شجاع

با اینهمه شهید

کشورم چه رفته است که از کوچه‌های آتش و خون

با آتش تفنگ

با آتش قیام

انبوه پاره پوشان

انبوه ناگهان

انبوه انتقام نمی آیند

چشم صبور مردان دیری ست

در پرده‌های اشک نشسته ست

دیری ست قلب عشق

در گوشه‌های بند شکسته ست

چندان ز گوشه‌های قفس خواندیم

کز پاره های زخم، گلو بسته ست
ای دست انقلاب
مشت درشت مردم
گلمشت آفتاب
با کشورم چه رفته است

محمد مختاری

محمد مختاری (۱۳۷۷ - ۱۳۲۱ ه. خ) شاعر، نویسنده، مترجم و منتقد که در ماجرای موسوم به "قتل‌های زنجیره‌ای" به قتل رسید. محمد مختاری در کتاب «تمرین مدارا» تاکید می‌کند که آزادی، عدالت و دموکراسی فقط یک واقعیت حقوقی، اقتصادی و سیاسی نیستند، بلکه پیش از همه اینها فرایند و زاینده فرهنگ خاص خودشانند. او در کتاب «چشم مرکب» می‌نویسد: "انقلاب ذات ما را عریان کرد." و در کتاب‌های «تمرین مدارا»، «انسان در شعر معاصر» و «چشم مرکب» این "ذات" یعنی فرهنگ استبدادی، فرهنگ "شبان رمگی" یا "فرهنگ بی‌چرا" را ژرف، نکته‌سنج و بدیع بررسی و نقد می‌کند.

مختاری در آثارش نشان می‌دهد فرهنگ ما نیاز به "تمرین مدارا" داریم. چرا که ما تاب تحمل مخالف خود را نداریم. اگر کسی با ما مخالفت می‌کند، به جای بررسی و نقد نظراتش، خود او را نقد و نفی می‌کنیم. مدارا در فرهنگ ما نهادینه نشده است. نتیجه اینکه به جای درک حضور دیگری و مدارا که پایه و بنیاد فرهنگ دموکراتیک هستند، با حذف دیگری یا ستیزه با دیگری مواجه هستیم.

مختاری استدلال می‌کند فرهنگ ما "بی‌چرا" است. ما عادت به پرسیدن یا پرسیده شدن و به طور کل شک داشتن به خودمان را نداریم. در عرصه سیاسی حق پرسیدن از مردم ما همیشه صلب شده است. زیرا شاه یا رهبر گویا دارای توانایی فرابشری بوده‌اند، جواب همه سوالات را می‌دانسته‌اند و برای حفظ قدرتشان مانع دخالت جامعه در امر حکومت و تعیین سرنوشت خود می‌شده‌اند. حتی در خانواده نیز پدر، شوهر یا به هر حال بزرگتری بوده است که به قول کانت نقش قیم (Vormund) دیگر اعضای خانواده را بازی می‌کرده و به جای آن‌ها می‌اندیشیده و طبعاً تصمیم می‌گرفته است. در چنین فرهنگی است که حتی حق بنیادین هر انسان برای فکر کردن، تشخیص دادن و انتخاب آزادانه او نفی می‌شده است و متأسفانه همچنان نفی می‌شود. در این فرهنگ انسان‌ها برابر نیستند، بلکه یکی به دلایلی بر دیگری برتری دارد. رابطه آن‌ها رابطه‌ای نابرابر و تبعیض‌آمیز است. این جور روابط به رابطه ارباب و بنده می‌ماند. یکی حرف می‌زند و دیگری گوش می‌دهد. یکی فرمان می‌دهد و دیگری اطاعت می‌کند. فرهنگ "شبان رمگی" نیز در برخورد ما با انسان‌های دیگر نمایان می‌شود. "قیم‌گرایی" و "پدرسالاری" عناصر اصلی چنین فرهنگی هستند. میل به سلطه بر دیگری اساس و بنیاد "ساختار استبدادی ذهن" است. ستم فرهنگی بر زنان، اقلیت‌های ملی و مذهبی نیز فرایند همین ساختار استبدادی ذهن است که نمی‌خواهد دیگری که با او متفاوت است و منافع

متفاوتی دارد را به رسمیت بشناسد. انگار انسان ها نقش رمه را بازی می کنند و شاه و رهبر و قیم نیز نقش شبان را دارند و رمه را به راه درست هدایت می کنند.

مختاری در کتاب «تمرین مدارا» برای آسان تر کردن بازخوانی فرهنگ مجموعه ای از ضرب المثل های ما یا نمونه هایی از ادبیات کهن ما را جمع آوری کرده که بخشی از آن ها فرهنگ پدرسالاری، مردسالاری، بیگانه ستیزی و یا انفعال در فرهنگ ما را نمایان می سازند.

در مقاله «بازخوانی فرهنگ» مختاری می نویسد که فرهنگ یک پدیده تاریخی است که از پیشینیان به ما به ارث می رسد. فرهنگ از ناخودآگاه جامعه برمی آید و هم در آن ریشه می دواند. فرهنگ همیشه متغیر است و در دوران مختلف تاریخی با تغییرات اجتماعی دگرگون می شود. این تغییرات همیشه به معنای پیشرفت فرهنگی نبوده و در مواردی حتی کاملاً برعکس هم بوده است.

ما نمی توانیم بدون مدارا و درک حضور دیگری به آزادی، دموکراسی و عدالت برسیم. مدارا یا به زبان غربی "تولرانس (tolerance)" در برابر فرهنگ استبدادی قرار می گیرد. و با آن درمی افتد. و این درافتادن یا مقابله فرهنگی باید از درون خودمان و در خانه خودمان شروع بشود. به همین دلیل مبارزه فرهنگی برای آزادی و برابری شاید بسیار طولانی تر و سخت تر از گونه های دیگر مبارزه باشد.

محمد مختاری در مقاله «بازخوانی فرهنگ» ضمن تاکید بر اینکه "بازخوانی فرهنگ یکی از ضرورت های دوران ما است" می گوید:

بازخوانی فرهنگ از دوره ی انقلاب ضرورت اساسی و همه جانبه یافت. زیرا انقلاب به هر حال ذات ما را عریان کرد. ما را واداشت به دیدن و دریافتن این که چه بوده ایم و نمی دانسته ایم. با انقلاب شروع کرده ایم به داوری درباره ی بازدارندگی خویش، و فاصله گرفتن... به هر حال با انقلاب دریافته ایم که با یک نظام دیرینه ی تاریخی - فرهنگی رو به رویم که عین ساخت ذهنی و معرفتی و نظام درونی ما است. درون و بیرون ما عرصه ی یک حضور فرهنگی است. این هر دو مثل یک متن واحدند که تجزیه ناپذیرند... چه بسا در بیرون می کوشیده ایم با فرهنگی دیگر رابطه بگیریم، اما در درون، باز بر همان اساس قدیم، یا روش ها و گرایش های همساز با اساس قدیم، عمل کرده ایم. چه بسا مبارزان سیاسی و منتقدان تفکر و اخلاق و معنویت، شاعران و نویسندگان و اندیشمندان که به رغم تضاد با وجوه بازدارنده کهن، و نفی نظری آن ها، خود در عمل باز صدای همان وجوه بازدارنده می شده اند و می شوند...

بازخوانی فرهنگ هم چنان که تمرین انتقاد است، تمرین مدارا نیز هست. گسترش ذهنیت انتقادی و افزایش تحمل در برابر اندیشه ها و عقاید دیگران، دو روی یک سکه اند. هر دو نیز کارکرد جامعه مدنی اند که چشم انداز امروزی شان نهادی شدن حقوق و آزادی های دموکراتیک است.

اگر انتقاد از "دیگری" مستلزم مدارا با "دیگری" است، نقد "خویش" مبتنی بر تأمل در "خویش" است. درک نارسایی ها و دشواری ها، عارضه ها و

بازدارندگی های فرهنگی ما، مدارایی دردناک می طلبد. به این اعتبار بازخوانی فرهنگ، گفت و شنیدی با سنت خویش است یعنی گفت و شنید یکی از اجزای این فرهنگ با اجزای دیگر آن است. گفت و شنید با خویش، روی دیگر گفت و شنید با دیگری است. این دو، هم در گرو نهادینه شدن مدارا، و هم زمینه و عملی برای این نهادینه شدن اند. گفت و شنید یک رابطه است. و دو سوی رابطه، در نقد نظر، مکمل و تصحیح کننده همدند. زیرا برقرار ماندن رابطه، در گرو تفاهم در تفاوت، و مدارا در اختلاف ها است از این رو اساس گفت و شنید بر امکان درک حضور دیگری استوار است، درک حضور دیگری نیز مبتنی بر درک و پذیرش حق و شأن برابر اندیشگی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و... برای دیگری است.

مختاری نشان می دهد که مدارا با تمکین تفاوت دارد. مدارا درک و به رسمیت شناختن حضور دیگری است. اما تمکین نوعی همکاری با دیگری است. مدارا که بنیاد فرهنگ دموکراسی است، بر این حقیقت استوار است که انسان ها اساساً با یکدیگر متفاوت هستند و این تفاوت باید به رسمیت شناخته بشود. از سوی دیگر اما دولت های تمامیت گرا این تفاوت ها را به رسمیت نمی شناسند و از این طریق منافی تکثر و تفاوت انسان ها هستند.

مدارا یک مفهوم منفعل و یک طرفه نیست، بلکه فرایندی از تفکر انتقادی است. تفکر انتقادی در همه چیز شک می کند و خدا، پیغمبر و شاه و رهبر را به باد پرسش می گیرد. تفکر انتقادی بنیاد تجددگرایی (مدرنیته) است. نگاه انتقادی یک آموزه مدرن است و مدارا فرایند چنین آموزه ای است. کسی که به خرد انتقادی معتقد است، باید تحمل شنیدن حرف مخالفش را هم داشته باشد.

با شعر او در می یابیم او نه فقط با برهان و استدلال با فرهنگ استبدادی به مبارزه برخاست، بلکه این فضا و فرهنگ را با تمامی وجود خود حس می کند:

جست و جو

دستی به نیمه ی تن خود می کشم
چشم هایم را می مالم
اندام را به دشواری به یاد می آورم
خنجی درون حنجره ام لرزشی خفیف به لب هایم می دهد:
- نام چه بود؟
این جا کجاست؟

دستی به دور گردن خود می لغزانم
سیب گلویم را چیزی انگار می خواسته است له کند
له کرده است؟
در کپه ی زباله به دنبال تکه ای آیینه می گردم
چشم به روی دیواری زنگار بسته می ماند

خطی سیاه و محو نگاهم را می خواند:
«آغاز کوچه های تنها
و مدخل خیابان های دشوار
تُف کرده است دنیا در این گوشه ی خراب
و شیب فاضلاب های هستی انگار این جا
پایان گرفته است.»
باد عبور سال هایی کز این جا گذشته است اندامم را می برد
و سایه ای کرخت و شرعی درست روی سرم افتاده است.
سنگینی پیاده رو از رفتن بازم می دارد
می ایستم کنار ساختمانی که نا تمام ویران شده است
خاکستر از ستون های سیمانی
افشانده می شود بر اشیای کپک زده
از زیر سقف سوراخی گاهی سایه ای بیرون می خزد
خم می شود به سوی گودالی
که در کفش وول می خورند سایه های نمور گوش ماهی ها
دستی به سوی سایه ی دیگر دراز می شود
و محو می گردد
در سایه ی بلند جرثیقی زنگ زده
و حلقه ی طنابی درست روی سرم ایستاده است.
در انقباض ناگهانی
دردی کشیده می گذرد از تشنج خون
انگار چشم هایم
آن جا به روی سیم خاردار پرتاب شده است

نیمی از این تن
اکنون آشناست.
نیم دگر
آن سایه ی شکست است که دوران انحلالش
پایان گرفته است.
تنها نیاز تاریکی را به خاطر می آورم
مثل پوستی هنوز بر استخوان کشیده شده ست و
چهره اش در نیمی از چهره ی زمین
گم گشته است
تا آدمی تنزل یابد به ناگزیرترین شکل خویش و
نیم سایه ی گرسنگی تنش را چون کسوف دائم ببوشاند
و هر زمان که چشمانش فروافتد
بر نیم آفتابی ذهنش
چشم بندی بر تلالو خونش ببندند

سرنگونش آویزند
در چاه های شقاوت:
حس کبود غار که تنهامان نگذاشته است از سایه ای
به سایه و چاهی به چاه و
ریشه های ظلمت را گره زده ست به گیسوانمان
-«گیسوی کیست این که به زنگار می زند؟»
و زسیم خاردار
آویخته است؟»
گام ها از پی هم می رسند
تخت کبود و قوس درد که تودر تو فرود می آید پرشتاب و
کلاف عصب را برش می زند
در کف پا و
زیر چشم بند فرو می رود.
خون و لعاب دندان های هم را حس می کنیم از کهنه پاره ای
خشکیده
که راه های صدا را نوبت به نوبت در دهان هر یکمان بسته
است و جیغ ها بر می گردد
تا سرازیر شود به درون
آماس می کند روح و تاول بزرگ می ترکد در خون و ادرار
از نیمسایه ای که فرو افتاده است بر خاک
دستی سپید ساق عفن را
می برد و می اندازد و در سطل زباله
گنجشک های سرگردان
دیگر درنگ نمی کنند
بر سیم ها که رمز شقاوت را می برند
و عابران - که اکنون کم کم می بینمشان - می آیند و می روند
نه هیچ یک نگاهی می اندازد
نه هیچ یک دماغش را می گیرد
و تکه ای از آفتاب انگار کافی ست تا از هم بپاشند
هم ذاتی عفونت و وحشت که سایه ای یگانه پیدا می کنند
تابوت ها که راه گورستان را
تنها
می پیمایند
و این خیابان دراز که غیبتش را تشییع می کند

-«آن نیمه ام کجاست؟»
تا من چقدر گورستان باقی است؟»
گودال ها چه زود پر شد

از ما که از طناب ها و آمبولانس ها یکدیگر را پایین
می آوردیم
حتی صدای گریه ی هیچ کس را انگار نشنیدیم
تا آمدی و ایستادی روزی بر سینه ی بیابانی
و از تشنج خونت آوایی برخاست
که یک روز در تنم
پیچیده بود و تاول را
ترکانده بود
آن شب که شهر را از تابوت بیرون کشیدند
گودال دسته جمعی ما را ستاره ها نشان کردند
از زیر دب اکبر یک شب پایین آمدند و رد پایشان
بر خاک ماند.
تا خانه ها نشانی مان را پیدا کردند،
به راه افتادند
آمدند
تا رویایشان را پیدا کنند
و بولدوزرها، تانک ها، از برابر سر رسیدند.

آن گاه آمدی و ایستادی و از تشنج خونت
خاک از صدای گمشده ی خویش
آگاه شد

دیدم که استخوان هایم
از گوشت تنت گویاتر شده است
و ناله ای که بر می آمد از درونشان
پنهان ترین زوایای سنگ را به سنگ می شناساند.
دیدم به روی خاک می لغزد دست هایت
و شکل می گیرد اندامم
خط ها بروز می کند و سایه ها به هم می گرایند.

گیسویت از کدام جهت پیچید در گیسوانم
دیدار خاک هیچ پریشانش نکرد
انگار ریشه ای که مددگیرد از ریشه ای
دیدم که بید مجنون می روید می روید
و ریشه در تنم آویخته است.
-«پس عشق بود؟»
گسترده بود نقشه ی میدان مرگ
و عشق بود؟»

این واژه را چگونه به خاطر آوردم؟
باید کسی دوباره آن را بر زبان آورده باشد
که اکنون پژواکش را می شنوم.
وقتی که آیه های غیبت هر روز در محله ای خوانده می شد
یک روز کودکی که پای طناب ایستاده بود
و گوش ماهی بزرگی را به گوش چسبانده بود
ناگاه سر بر آورد و بی تحاشی چیزی گفت و گریخت.
و من هنوز ایستاده بودم
بین تمام جمعیت
پژواک گام هایش را می شنیدم
می شنوم
غوغای استخوان هایش را می شنیدم
می شنوم
انگار آن صدف را بر گوشم نهاده ام
می لرزد از طنینش لب هایم
سنگینی زمین گویی در انگشتانم مانده باشد.

نزدیک می شود آن نیمه ی گریخته
گیسوی موج برداشته
بر شانه ی خیابان های تباه

هر دم هزار چهره ی مرگ از برابرت برود
و آن که چهره ها را آراسته است
دیدار هم زمان شان را هرگز احساس نکرده باشد
آن گاه عشق مهیا شود
تا چهره های غایب را تصدیق کند!

این غیبت از حضور من اکنون واقعی تر است
قانون این خیابان
ساده ست
از گوشه های پرت دنیا نیز هر کس می تواند به این زوال بگردد

عشق از کنار این میدان ها چگونه گذشته است؟
وز خاکروبه های روان در جوی های تاریک کدام گوش ماهی را می توان برداشت
که لحن ما را هنوز به یادمان آورد؟
بر می دارم
از روی خاک ساعتی مچی را

که روی صفحه ی چرکش هنوز لکه ای سرخ می زند
و هر دو عقربه اش
افتاده است

حتی شماره هاش نیز پاک شده است

برمی دارم

می برم

می آویزم

از گیسوی سپیدی که تاب می خورد

بر سیم خاردار

حس می کنم که انگشتانم به رنگ پستان هایی در آمده است

که بوی شیر از آن

همواره می دمید

و قطره های سپید

پیوسته بر کسوف پوستش می چکید.

این ساعت از کدام جهت گشته است؟

معمای هراس فروخورده است

آن سرخی و طراوت لب شور را که از انگشتانت می تراوید.

انگشت های شیری

و حلقه های سرخ نامزدی

از تار گیسوانی مهتابی آویختند

از ماه تا زمین موجی شد از صدف های ارغوان

که حلقه حلقه گذر می کردند

تا زاد روز تنهایی را چراغان کنند

داسی فرود آمده بود و صدای خاک را می درود

آن کس که صبح از خانه در می آمد

رویای مردگان را با خود می برد

آن کس که شب به خانه در می آمد

رویای مردگان را باز می گرداند

و سرخی از لبان تو شیر از انگشتان من به یغما می رفت

تا هر دو

خاموش شوند

پیراهن سپید عروسان تاریک گردد

و گیسوی جنین به سپیدی گراید...

-«آغاز کوچه های تنها

و مدخل خیابان های رسوا...»

شعری که می وزد از دیوار نوشته

آن نیمه ی دگر را سراغ می دهد

الهام شاعران نفسم را باز می شناساند
بی جانهاده عشق نشان هایش را
تا واژه واژه ردش را بگیرم و تمام دلم را بازجویم
در شهری
که در محاصره ی خویش مرگ را یاری کرده است.

حسن یوسفی اشکوری

حسن یوسفی اشکوری (متولد ۱۳۲۸ هـ. خ.) در یک سخنرانی تحت عنوان «مدارا در فرهنگ ایران و اسلام» در پاریس (تابستان ۱۳۸۵) می گوید:

مدارا، رواداری و تساهل یا همان تلورانس محصول دنیای جدید است و عمدتاً از فرهنگ غربی به سایر فرهنگها و زبانها انتقال و ترجمه شده است. اصل این موضوع بحث خیلی تازه ای نیست اما در جامعه ایران خشونت زیاد و گسترده است و دامنه آن هم روز بروز بیشتر می شود. خشونت در جامعه ما یک مصیبت و بلیه بزرگ است که خودش بلایای دیگری را بوجود آورده است. از سوی دیگر برخورد جهان اسلام و جهان غرب نیز بر اهمیت طرح مجدد و بررسی همه جانبه این موضوع افزوده است. این برخورد پس از یازده سپتامبر جدی تر شده است زیرا تقابل خشونت آمیز میان بنیادگراهای اسلامی و بنیادگراهای سکولار روندی را ایجاد کرده که مدارا را ضعیف و خشونتمداری را گسترش می دهد. همچنین در تجربه شخصی خود من زیست رواداری دارای اهمیت بیشتری پیدا کرده است. از وقتی به زندان رفتم و خشونت عریان و غیر عریان را بصورت حسی دریافتم اهمیت موضوع نفی خشونت و ترویج رواداری بیشتر برآیم جلوه نمود. آقای اشکوری افزود: مدارا و خشونت دو روی یک سکه هستند و در طول تاریخ سه هزار ساله، ما هم دوره خشونتمداری و هم دوره رواداری را شاهد بوده ایم. فرهنگ خشونت، فرهنگ حذف است و فرهنگ مدارا مساوی است با تحمل دیگران و نفی حذف. خشونت عبارت است از تحمیل چیزی به کسی و البته آنهم مراتب و انواعی دارد و برخی آنرا به حذف دگر اندیش معنا کرده اند. فرهنگ حذف و خشونت در جای جای پیشینه تاریخی ما وجود داشته است. در ریشه یابی مقوله خشونت باید بگوئیم هر چیزی که غیریت ساز است بستر خشونت طلبی را نیز ایجاد می کند. یکی از عوامل غیریت ساز که به قهر و خشم و کینه و نفرت دامن می زند نژادپرست است. در همین اروپا نازیسم و فاشیسم که مولود نژادپرستی بودند فجایع بزرگی را بوجود آوردند. زبان، مالکیت، ناسیونالیسم و منافع اقتصادی دیگر عوامل غیریت ساز هستند که به موجب آنها انسانها دست به خشونت می زنند.

عامل مذهب یکی از مهمترین عوامل غیریت ساز است که موجب جنگها و خشونت‌های گسترده ای در طول تاریخ میان انسانها شده است زیرا دین با عواطف و احساسات انسان سرو کار دارد و انسان را در چارچوبی قرار می دهد که عقل و وجدان او تحت تأثیر قرار می گیرد و به سمتی سوق داده می شود که دست به خشونت می برد. هر دینی ذاتا انحصارطلب است و می گوید من حق مطلق هستم. در میان سه دین ابراهیمی حداقل این تلقی وجود دارد که ما حقیق و سایر ادیان باطل هستند. پیروان هر دین پیروان سایر ادیان را سرپیچی کنندگان از دین حق می دانند و وظیفه خود می دانند که با ایشان که پیروان دین باطل به جنگ بپردازند.

در طول تاریخ سه هزار ساله از آغاز دوره مادها تا آغاز دوره ساسانی ها ما شاهد رواداری بوده ایم. البته در همین دوره از زمانیکه کورش وارد بابل می شود و آنجا را فتح می کند و بعد جانشینان او همچون کمبوجیه و خشایار شاه و دیگران همواره هر جائی را که فتح کردند بر کتیبه های آن با افتخار نوشتند که ما به فرمان آهورامزدا اینکار را کردیم، به فرمان آهورا مزدا آن را آتش زدیم، به فرمان آهورا مزدا داریوش اول آن کشتارهای عظیم را براه انداخت تا امنیت را در سرتاسر امپراطوری اش گسترش دهد اما با همه این حرفها در این دوره پادشان یک امتیاز داشته اند و آن این بود که هیچ دینی را دین رسمی کشور و امپراطوری قرار ندادند. برخی از این پادشاهان زرتشتی بودند و برخی از ایشان معلوم نبوده است که دارای چه آئینی بوده اند اما این امتیاز را داشته اند که دین رسمی را در اعلام ننموده بودند تا موجب غیریت و سرکوب غیر مؤمنان به آن دین رسمی نشود. همین عامل باعث شد که در این دوره دویست، سیصد ساله دگر اندیشی مجاز شمرده شد و دگر اندیشان مورد آزار و اذیت قرار نگیرند. اما از دوره ساسانی ها به بعد دین و حکومت چنان به هم آمیخته شد که دین ایدئولوژی رسمی حکومت شد. در این دوره چهارصد ساله آئین زرتشت ایدئولوژی رسمی حکومت شد و دین زرتشت از میان توده های مردم به حاکمان انتقال پیدا می کند. از این دوره به بعد دگر اندیشی محل یکپارچگی حکومت و امپراطوری تلقی می شد و مسیحیان و غیر مؤمنان به دین زرتشت موجب آزار و اذیت قرار می گرفتند. در این دوره دین عامل غیریت ساز عمیقی شد که توجیه گر سرکوب و حذف دگر اندیشان گردید. از این منظر فراز و نشیبهای زیادی در ادوار مختلف تاریخ کشورمان داشته ایم تا به دوره صفویه می رسیم که ایدئولوژی رسمی ایران مذهب شیعه می شود و همانطور که ساسانی ها در رقابت و دشمنی با بیزانس مؤمنان به دین مسیح را دشمن و نفوذی می شمردند و دین عاملی بود برای تشدید خصومت بین دو امپراطوری آن زمان، صفویه نیز در پی کشمکش با امپراطوری عثمانی به مذهب شیعه متوسل می شود. عثمانی ها در سرزمین خودشان به شیعه کشی دست می زنند از این سو پادشاهان صفوی نیز با شیعه شدن و ادعای جانشینی امام زمان، متقابلا سنی کشی براه می انداختند.

ما باید از تاریخ درس بگیریم و به مدارا روی بیاوریم و از خشونت و حذف دست بر داریم. وی افزود: البته اسلام فقهی ما سراسر خشونت است اما اسلام عرفانی و تا حدودی اسلام کلامی می تواند مروج فرهنگ رواداری در میان مردم ما باشد اما در ادبیات ما ایرانیان مدارا و پرهیز از خشونت به وفور دیده می شود.

علی میرفطروس

علی میرفطروس (متولد ۱۳۲۹) پژوهشگر و شاعر پرکار در آثار خود قشریت مذهبی و دیکتاتوری سیاسی را افشا می کند. از جمله آثار او: جنبش حروفیه و نهضت پسیخانیان، اسلام شناسی، حلاج، آخرین شعر، ملاحظاتی در تاریخ ایران، عمادالدین نسیمی، شاعر و متفکر حروفی، برخی منظره ها و مناظره های فکری در ایران امروز، تاریخ در ادبیات، دکتر محمد مصدق: آسیب شناسی یک شکست

رحمان هاتفی

رحمان هاتفی، نام مستعار و قلمی حیدر مهرگان، (اعدام ۱۳۶۲) روزنامه‌نگار و فعال سیاسی، سردبیر روزنامه کیهان در آستانه انقلاب بهمن ۱۳۵۷. در باره ارزش تاریخی آثار هنری می نویسد:

شاعران بزرگ در عین حال برترین مورخان زمانه اند. آنجا که تاریخ نویسان متوقف می شوند، شاعران آغاز می کنند. تاریخ، روایت انسان در درون طبیعت است، شعر اما سیر و سلوک تاریخ در درون انسان است. چنین است دیالکتیک شعر و تاریخ که از دو نقطه مقابل راه می افتند و در وجود انسان یکدیگر را ملاقات می کنند.

چه مورخی بهتر از حافظ تا از روح دوران خود عصاره ساخت و زندگی را آنچنان عمیق و آکنده از ظرافت حفر کرد؟ حافظ هم چهره انسان مجرد و هم چهره های پر شمار انسان مشخص زمانه خود را با بلاغت نیرومندی تصویر کرد. از یک سو در وجود «شاه محتسب» و «صوفیان ریاکار» و «زاهدان عبوس خم شکن» که «لاف صلاح» می زدند، «ناراستی کار» و «غدر اهل روزگار» را روی دایره ریخت و در روشنائی تلخ «آتشی که در خرقة سالوس» افکند، بطالت و عبث محیط بی رحم خود را ثبت کرد، و از دیگر سو در هیأت قلندری «آزاد از هر چه رنگ تعلق پذیرد» و بهانه «خراباتی گری» علیه تعصب و خرافه و افسانه پرستی، به شورش و شیبخون رندانه ای دست زد و صورتی آرمانی بر فراز همه این صورتک ها، از «انسان حداکثر» دوره خود نشان داد. او در «طامات» و «شطیحاتی» که تلقیات قشری آن را کفرآمیز و وعاظ السلاطین و «ریزه خواران» «درشت مدعا» غرقه در ارتدادی خون آلود می یافتند، جنگ بی پروای تن به تن با «مدعیان» و «نامحرمان» را به سطح فلسفی و تجربیدی خیره کننده ای تعالی داد، که نه فقط روز، که روزگار

را شخم زد.
 معجون جادویی حافظ با این خواص، در قطب دیگر سوداها، عشق ها، تمنیات و آرزو های خاکستر شده انسان فرزنه ای که در خانه خویش بیگانه است، زوال تاریخ موریانه خورده ای را که در حال تخمیر و انحطاط باطنی بود و انسان اسیر در این تاریخ و لهیده در زیر آوار آن را تعبیر کرد. بدین سان شعر جغرافیای انسان عصر شد و طول و عرض جان و نهان این انسان را در مرمر خود حجاری کرد.
 چنین شعری در رنگین کمانی از حس و لفظ و تجربه قوام یافته، در وجود سعدی «نماینده کامل یک شهر فنودالی ایران» در سده های میانه را معرفی می کند و در طرح ساده و عامیانه «موش و گربه» ی عبید زاکانی خود نمایی مذهبی و ماهیت قدرت های ضد مردمی را به مسخره می گیرد و با کشاندن هزل تا سطح «ذم اجتماعی زور مندان» جدی ترین واقعیت های جامعه را برهنه می کند.

اکبر گنجی

اکبر گنجی (متولد ۱۳۳۸) از مخالفین ادامه جنگ ایران و عراق بعد از فتح خرم شهر بود. دادستانی سپاه این مخالفت را تمرّد در شرایط جنگی دانست و برای او خواستار حکم اعدام شد. اما با وساطت آیت الله منتظری و آیت الله یوسف صانعی این موضوع منتفی شد.

گنجی پرونده قتل‌های زنجیره ای را در کتاب های «تاریکخانه اشباح» و «عالیجناب سرخپوش و عالیجنابان خاکستری» بررسی کرد. وی پس از شرکت در «کنفرانس برلین» در بازگشت به ایران در فرودگاه مهرآباد تهران در اردیبهشت ۱۳۷۹ دستگیر شد و پس از تحمل ۶ سال زندان و پایان محکومیت خود، در اسفند ۱۳۸۴ با شرایط جسمانی بسیار ضعیف از زندان آزاد شد.

او در جزوه «مانیفست جمهوری خواهی» به جدایی کامل دین از سیاست پرداخت. در مجموعه مقالات «قرآن محمدی» دلایل بسیاری را برای این مدعا که "قرآن یک کلام بشریست" ارائه می کند و بر نبودن دلیل عقلی بر کلام خدا بودن قرآن تاکید می کند. برای این مقالات آیت الله مکارم شیرازی او را مرتد و ناپاک اعلام کرد. گنجی در بخش دیگری از این مقالات مدعی می شود که امام دوازدهم شیعیان (امام زمان) وجود خارجی نداشته است: "دوازدهمین امام شیعیان (حضرت مهدی) وجود خارجی ندارد، امام غایب، برساخته نزع‌های خانوادگی بر سر ارث و میراث است."
 نمونه ای از آثار گنجی:

تلقی فاشیستی از دین و حکومت، برای تمام فصول، تاریکخانه اشباح، عالیجناب سرخپوش و عالیجنابان خاکستری، اصلاح گری معمارانه، کیمیای آزادی، مانیفست جمهوری خواهی ۳ - ۱، ملاحظاتی پیرامون سرکوب زنان، جمهوری اسلامی: نظام سلطانی یا فاشیستی؟، دولت احمدی و مجلس سلطانی، بیرحمی و عظمت طلبی شبه فاشیستی

سلطان، به کام سلطان، به زیان دموکراسی، صدای سلطان و صدای آزادی، روشنفکری فقیهانه، حق بهایی بودن و بهایی صاحب حق بودن، همجنس‌گرایی: اقلیتی ناحق؟ و فاقد حقوق؟!، گزاره‌های غلط و غیر عقلانی در اسلام، مجموعه مقالات قرآن محمدی

محمد جعفر پوینده

محمد جعفر پوینده (۱۳۷۷ - ۱۳۳۳ ه. خ) مترجم، نویسنده و عضو فعال کانون نویسندگان ایران که در ۱۸ آذر ۱۳۷۷ در خیابان ایران شهر ر بوده شد و چند روز بعد جسد خفه شده اش را در روستای بادامک شهریار یافتند.

کسانی که به شکل بنیادی و سازمانمند و پیگیر در راه دشوار و توانمندی طلب استقرار یک جامعه پویا و روادار کار می‌کنند، بسیار نیستند. یکی از پویندگان هدفمند این راه زنده یاد پوینده بود. به نظر می‌رسد که در تفکر و تفحص ژرف خود عرصه‌های مختلف عقب ماندگی را در جامعه ما شناسائی کرده و یک کار بنیادی سازندگی را برنامه ریزی کرده بود.

نخستین عرصه مسایل زنان بود. او با ترجمه و نگارش کتاب و مقاله در باره زنان با ایده‌های تبعیض‌آلود جنسی و جلوه‌های آن در خانه، مدرسه و جامعه به مبارزه بر خاست. ترجمه‌آثاری چون «پیکار بابتبعیض جنسی» از آندره میشل، «زنان از نگاه مردان» از بنوات گری، و «اگر فرزند دختر دارید» از الناجانینی بلوتی نمونه‌های تلاش در این عرصه است.

دومین قلمرو فعالیت پوینده مبارزه علیه نقض حقوق بشر و تشریح مبانی حقوق بشر بود. ترجمه اعلامیه حقوق بشر و شرکت در مناظره و میزگرد آدینه پیرامون این موضوع، استدلال‌های کوبنده و شجاعانه او را در افشاگری از نظام سیاسی حاکم نشان می‌دهد. پوینده با صدای رسا و در عین حال مستدل می‌گوید: «فلسفه تدوین اعلامیه حقوق بشر بر مبنای حقوق طبیعی تدوین شده... و آمیزه‌ای است از فلسفه حقوق طبیعی و تاریخی. قانون اساسی ما بر مبنای فلسفه‌ی حق الهی و دینی تدوین شده و به نظر من به جز بعضی موارد استثنائی که آن به حقوق اجتماعی بر می‌گردد، در بقیه موارد از بنیاد آشتی‌ناپذیر است با اعلامیه حقوق بشر، در ماده ۱۹ قانون اساسی از عقیده و مذهب صحبتی نشده است، و در اعلامیه حقوق بشر گفته شده داشتن مذهب و یا نداشتن مذهب حق هر کسی است. در قانون اساسی ما نه فقط حقوق مساوی مذهب نیامده بلکه عقیده هم نیامده یعنی حقوق مساوی شامل همه انسان‌ها نمی‌شود و در بسیاری از موارد پشت این شعار نوعی تبعیض آشکار خوابیده است.» ترجمه «پرسش و پاسخ در باره حقوق بشر» از لیا لوین و «اعلامیه حقوق بشر و تاریخچه آن» از گلن جانسون نمونه تلاش در عرصه است.

سومین حوزه فعالیت پوینده به ترجمه آثاری بر می‌گردد که به نحوی از انحاء روایت جدیدی از چپ معرفی می‌کند که با قرائت جزم‌آلود و دگماتیک آن تفاوتی آشکار دارد. در عرصه از ترجمه شده پوینده کتاب تاریخ و آگاهی طبقاتی درخشش بی نظیری دارد.

پوینده با ترجمه این کتاب خدمت ارزنده و گران بهایی برای صیقل دادن به اندیشه چپ از خود به جای گذاشته است.

وبالآخره باید از نقش سازمان گرانه او در احیای کانون نویسندگان ایران یاد کرد. به حق او را باید از بنیان گذاران دوره سوم فعالیت کانون نویسندگان به شمار آورد. او در تدوین، انتشار و دفاع از متن نامه سرگشاده ۱۳۴ نویسنده/ایرانی، تحت عنوان "ما نویسنده ایم" (۲۳ مهر ماه ۱۳۷۳) نقشی چشم گیر داشت

امابیش از همه به گونه ای پی گیر، سرسختانه و اصولی از آزادی بی قید و شرط بیان دفاع کرد او درجایی گفته است: "بدا به حال حکومتی که ملتش با اختناق و سانسور از انحراف و فساد محفوظ بماند".

میرزا آقا عسگری

میرزا آقا عسگری (مانی) (۱۳۳۰ هـ. خ.) از حرمت انسان می گوید بی توجه به تعلق فکری برگرفته از دیوان دو جلدی اشعار مانی: «خوشه ای از کهکشان»

من مفسد فی الارض ام

مفسد فی الارض ام
زیرا
خانه ام را بدون هیولاها دوست می دارم!

در گذرگاه اشتر مست
که سرزمینم را بیابان می کند
دشمنه می کارم.

عاشقم
تغزل و غزل حافظ را
با شراب اسپانیا در معاشقه می گنجانم
و به جای بسم الله می گویم: بسم الانسان!

من مفسد فی الارض ام
چرا که صدای این قناری شکسته دهان را
از گلوی میهنم که می شنوم
پرنده ها را از تیررس جانوران دور می کنم.

نیای بزرگوارم فردوسی است

که زیر آسمان شکسته‌ی حماسه
داربست و ستون‌های پارسی می‌زد.

حتا کودک هم که بودم
مفسد فی الارضی بیش نبودم
چرا که
فواره‌های رنگی را
از فواره‌های خون دوستتر می‌داشتم.
و از مردگان و مقابر «متبرک» می‌ترسیدم.
و آواز مستان نیمشب را
از مویه‌ی سیاه و اعظان خوشتر می‌داشتم.

بی‌گمان
مفسد فی الارض زاده شدم
زیرا
شیر مادرم را
از آب کوثر و
پستان فرشتگان دروغین دوستتر می‌داشتم
ساقی می‌کده را هم
از ساقی کوثر دوستتر می‌دارم.

حتا پیر هم که شوم
مفسد فی الارض خواهم ماند
- زیبا و ایرانی -
و سرانجام
گورستان کافران را
بر همجواری با مقابر «قدیسان» برتری خواهم داد.

به راستی که مفسد فی الارض ام
چرا که در برابر چکه‌ئی شب‌نم زانو می‌زنم
اما در برابر دایناسورهای بیابانی، سر خم نمی‌کنم.

به جای سنگ سیاه،
پیکر روان و روان پیکر دل‌بندم را می‌ستایم
و چهره‌ی شکفته‌ی وی را
بر حوریان بهشتی برتر می‌نشانم.

چهارینه‌های حضرت خیام

آیه های محبوب من اند.
کتاب آسمانی من کهکشان است و
کتاب زمینی ام موسیقی.
به جای سینه زدن، می رقصم.

مرجع تقلید من، حافظ شیراز است و
خود، مرجع تقلید تن کامگان (*) جهانم!
شاعر اشعار اروتیکی ام.
رافضی ام، بابکی ام، ملحدم
قرمطی ام، مانوی ام، سرخوشم.
مفسد فی الارض ام!

حتا عاشق هم که نبودم
مفسد فی الارض بودم
چه رسد به هم اکنون
که با کهکشان، رایزنی دارم
تا هماغوشی ام با زمین را
با همگان در میان بگذارد!

ایرانی ام، این جهانی ام و عاشقم.
اکنون شما بگوئید
من، چیستم
اگر که مفسد فی الارض نیستم!؟

(*) تن کامگان: معاشقه کنندگان

ناشناس ها

سرایندگان اندیشه های والای زیرین برایم ناشناس است. (از خوانندگانی که
سرایندگان این اشعار را می شناسند سپاسگزار خواهم شد اگر به من کمک کنند تا در
ویرایش آینده با نام افرینندگان آنها تکمیل شود.):

جهانی را توانی از محبت یار خود سازی

محبت کن که دشمن از محبت یار می گردد

در کوی وفا دو کعبه دارد منزل یک کعبه صورت است و یک کعبه دل

تا توانی عمارت دل ها کن

بهتر ز هزار کعبه باشد یک دل

متاع کفر و دین بی مشتری نیست

گروهی آن، گروهی این پسندند

از خشم چو با کس در افتاد به فروش
با خشم ز خشم دیگری نتوان کاست

خواهی که شود نرم درشتی مفروش
کاتش نتوان کرد به آتش خاموش

فرهنگ مردم

دود هر حرکت قشری در جامعه به چشم توده ها می رود. در نهایت توده های سازنده جامعه هستند که فرزندان آزاده آنها به خاک و خون می غلظد و مزارع، باغ و ساختمان هائی که با عرق جبین با سالها کار و تلاش ساخته اند طعمه آتش می شود. توده های سازنده اگر با اندیشه های تنگ نظرانه قشریت مسموم نشده باشد، آزاده، گشاده دست و انسان دوست هستند و این خصایل در فرهنگ توده ها (فولکلور)، انعکاس دارد:

آب دریادر مذاق ماهی دریا خوش است.

آبکش به کفگیر می گوید ته سوراخدار.

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف است با دوستان مروت با دشمنان مدارا آزادی آبادی است.

آزادی، با ارزش تر از طلا است.

آزادی در بی نیازی است.

آنجا که نمک خوری نمکدان مشکن.

آنچه به خود نمی پسندی به دیگران میسند

آنکس که به عیب خلق پرداخته است زانست که عیب خویش نشناخته است. آنکه باد بکارد طوفان درو می کند.

آواز هر کس به گوش خودش خوش نوا است.

از آن گناه که نفعی رسد به غیر چه باک.

از محبت نار نوری می شود وز محبت دیو حوری می شود

از مکافات عمل غافل مشو گندم از گندم بروید جو زجو از هر دستی بدهی پس می گیری.

اسب را می توان به زور تا دم نهر برد، اما نمی توان به زور به آن آب نوشاند.

اگر بر آب روی خسی باشی، و اگر به هوا پری مگسی باشی، دل بدست آر تا کسی باشی.

اگر بر دیده مجنون نشینی به غیر خوبی از مجنون نبینی اگر خواهی قدر تو بجا باشد، قدر مردم نیکو شناس.

اگر خواهی بی دوست و بی یار نباشی، کینه دار مباش.

اندک شمار دوست تو را هست هزار ور دشمن تو یکی است بسیار شمار انسان جایز الخطاست.

با هر دست که دادی پس می گیری.

با دوست چو بد کنی شود دشمن تو با دشمن اگر نیک کنی گردد دوست
 با زبان خوش، مار را از سوراخ بیرون می کشند.
 بار کج به منزل نمی رسد.

بر خلق جهان حکم چنان کن که اگر آن بر تو کند کسی تو راضی باشی
 برای یک دستمال قیصریه را آتش نمی زنند.
 بر رسولان پیام باشد و بس.

بزرگش نخوانند اهل خرد که نام بزرگان به زشتی برد.
 بنگر که چه می گوید، منگر که، که می گوید!
 بوزینه، به چشم مادرش غزال است.

بهشت آنجاست که آزاری نباشد کسی را با کسی کاری نباشد
 پرده کس را مدر تا پرده ات ماند بجای.
 پلنگ از زدن کینه ور تر شود.

تا توانی دلی به دست آور دل شکستن هنر نمی باشد
 تا صلح توان کرد، در جنگ مکوب.
 تازی را به زور به شکار نتوان برد.

تازی را که به زور به شکار بردند مردار می آورد.
 تبسم زبان جهانی است، همه آن را می فهمند.
 ترا توی قبر او نمی گذارند
 تنها به قاضی رفته خوشحال برمی گرده!

تو نیکی می کن در دجله انداز که ایزد در بیابانت دهد باز
 جنگ، نیرنگ است.
 چاهکن همیشه ته چاه.
 چاه مکن بهر کسی، اول خودت، دوم کسی.
 چراغی که به منزل رواست، به مسجد حرام است.
 چو بد کردی مشو ایمن ز آفات که لازم شد طبیعت را مکافات
 چون رشته گسست می توان بست اما گرهیش در میان است
 چه مکن که خود افتی بد مکن که بد افتی
 خار را در چشم دیگران می بیند و تیر را در چشم خودش نمی بیند.

خود گویی و خود خندی، عجب مرد هنرمندی.
خون را به آب شویند، خون را به خون نشویند.
داد آبادانی بود و بیداد ویرانی.
داد از خویشتن بده تا داورت بکار نیاید.
در عفو لذتی است که در انتقام نیست.
سقراط می گوید: "گذشت نشانه بزرگی و انتقام نشانگر حقارت و کوچکی انسان است." این گفته با تجربه مردم ما هماهنگ است که در عفو لذت یافته اند.
درخت دوستی بنشان که کام دل به بار آرد نهال دشمنی بر کن که رنج بی شمار آرد
دست بر دامن هر کس که زدم رسوا بود کوه با آن عظمت آن طرفش دریا بود
دل بدست آور که حج اکبر است.
دور کن بدی و کینه را از سینه دیگری، با کندن آن از سینه خودت.
دیگران کاشتند ما خوردیم ما بکاریم دیگران بخورند
رطب خورده منع رطب چون کند؟
زبان خوش مار را از سوراخ بیرون می آورد.
زخم زبان از زخم شمشیر بدتر است!
شراب خوردن پنهان به از عبادت فاش.
شود جهان لب پر خنده ای اگر مردم کنند دست یکی در گره گشائی
صلاح مملکت خویش، خسروان دانند.
صوت هر کس به گوش خودش خوش نوا بود.
ظالم پای دیوار خودش می‌کنه.
عبادت بجز خدمت خلق نیست به تسبیح و سجاده و دلق نیست
علف به دهان بزی باید شیرین بیاد.
عیب خود را کسی نمی بیند.
عیب می جمله بگفتی، هنرش نیز بگو.
عیسی به دین خود، موسی به دین خود.
غریب را جلوی کولی گرفت و گفت: منو چطور می‌بینی؟ گفت: همانطور که تو من را می‌بینی.
کافر همه را به کیش خویش پندارد.
کسی را در قبر دیگری نمی‌گذارند.

کلوخ انداز را پاداش سنگ است
جواب است ای برادر این نه جنگ است
کور خود، بینای مردم.

گر به منصب برسی مست نگردي، مردی.

گر حکم شود که مست گیرند
در شهر هر آنچه هست گیرند
گرگ درنده ندرد در بیابان گرگ را
گر همی دعوی کنی بر مردمی مدر
گره کز دست بگشاید، چرا آزار دندان را؟
گره نباش، گره- گشا باش.

گندم از گندم بروید جو ز جو (از مکافات عمل غافل نشو... مولوی)
گنه راعفو شوید جامه را آب.
لالائی میدونی چرا خوابت نمیره.

لقمان حکیم پسر را اندرز می داد: ای پسر جماعتی برآند که آتش بدی را با بدی
فرو نشانند و دفع فاسد جز به افسد ندانند. آنان مردمانی هرزه پیمای و ژاژخای هستند که
جز دعوی ندارند. دو آتش را با هم آمیختن، دو چندان شعله برانگیختن است، آتش را از
آب خاموشی است و بدی را از خوبی فراموشی.

لیلی را از دریچه چشم مجنون باید دید.

محبت، محبت می آورد.

مکوب در کسی را تا مکوبند درت.

ملا شدن چه اسان، آدم شدن چه مشکل.

موسی به دین خود، عیسی به دین خود.

در قران نیز آمده: لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ (کافرون / ۶) دین شما برای خودتان و دین من
برای خودم

موسی جان به خدا بگو صبر کن

روزی موسی برای مناجات به کوه طور می رفت، مردی جلوی او را گرفت و گفت:
یا موسی وقتی با خدا راز و نیاز می کنی، از او بخواه تا به من گاوی بدهد تا کمکی
به خانواده من شود. موسی قبول کرد و گفت با خدا در میان می گذارم. روز بعد مرد
جلو موسی را گرفت و جویای نتیجه کا شد. موسی گفت خدا قبول کرد و گفت یک
گاو به تو و یک گاو به همسایه تو می دهد. روز سوم مرد باز جلو موسی را گرفت
گفت: موسی جان به خدا بگو صبر کن، الان جا و علوفه ندارم و گاو نمیخواهم.

مهربانی، مهربانی آورد.

می بخور منبر بسوزان، آتش اند خرقة زن
ساکن میخانه باش و مردم آزاری مکن
(همای اصفهانی)

مردم شکوه انسان پاس می دارند. اصولاً همه تلاش اندیشمندان و پیامبران برای اعاده شکوه انسان بوده است. متولیان مذاهب و مسالک این شکوه را از یاد برده به تظاهر به ظواهر ادیان و مسالک ارجعیت دادند، ولی مردم کرامت انسان را. از اینرو، بیت همای اصفهانی مثل ساحره است.

نقش از گلیم می رود از دل نمی رود.

نه نماز شبگیر کن، نه آب توی شیر کن.

هر شهر به نهری

هر بزی را به پای خود آویزند.

هر جا که نمک خوری نمکدون نشکن.

هر چه بخود نپسندی به دیگران نپسند.

هر چه کاری در بهاران تیرماهان بدروی.

گر همه خوب و بد کنی

هر چه کنی به خود کنی

هر کسی از صدای خودش خوشش می آید.

هر که تنها به قاضی رفت راضی برمی‌گردد.

برزگر باران و گازر آفتاب

هر که نقش خویشتن ببند در آب

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد به عشق.

که استخوان خورد و جانور نیازارد

همای بر سر مرغان از آن شرف دارد

همسایه نزدیک، بهتر از برادر دور.

هزار دوست کم است، یک دشمن بسیار.

همه چیز را همگان دانند و همگان هنوز از مادر زاییده نشده اند.

هیچ بقالی نمیگه ماست من ترشه.

هیچکس را به گور دیگری نمی گذارند.

یا علی، غرقش کن، من هم به جهنم.

یک کشتی دچار توفان شد. اهل کشتی سنی بودند، دست به دامن خلیفه شده بودند و برای

نجات کشتی یا عمر یا عمر می کردند. یک شیعه در آن میان بود. سخت برآشفته، نعره

زد: "یا علی، غرقش کن، من هم رویش!"

یک دست بی صداست.

یک سوزن به خود بزن یک درفش به دیگران.

یه جا میل و مناره را نمی‌بینه یه جا ذره رو در هوا می‌شماره.

برخی نتیجه گیری ها

بدون استثناء، تمام جوامعی که رنگ آرامش، آسایش، رفاه، پیشرفت علمی و فنی و کرامت انسان را، چه در تاریخ چه در زمان ما، دیده اند، یک تسامح و رواداری مذهبی، سیاسی و فرهنگی بر آن حاکم بوده است.

رواداری، تسامح و سعه صدر در جامعه ایران هرگز تمرین نشده است از اینرو مردم با شیوه گفت و شنود و سازندگی ناآشنا هستند و بیشتر آماده سازمان یافتن در حرکات تخریبی، بدون برآورد پیامد سیاسی اجتماعی آن و منافع خود هستند تا متحد شدن در یک جبهه رزمنده یا سازنده. اینجاست که ستایش توده ها به صفات قهرمان و از جان گذشته، کاری از پیش نمی برد. یک کار دراز مدت و پیگیر و خستگی ناپذیر جهت رسوب تساهل در توده ها لازم است. این میدان بزرگ کار و آوردگاه کلان استی که توده ها رواداری را لمس کنند و به بار درونی آنها بدل شود: رواداری در جامعه بلااستثناء به نفع همه اعضای جامعه است.

تاریخ نشان می دهد آسایش، رفاه و پیشرفت تنها در جوامعی عملی شد که سعه صدر، تحمل دگراندیش و کار و تولید پیگیر در آن صورت گرفت. جوامع تنگ نظر جز فرار اندیشمندان و فقر نصیبی نداشتند.

در کشورهای عقب مانده روشنفکران و بخشی از مردم در گفتار و اداری، سعه صدر و تساهل را می ستایند ولی در عمل تنگ نظر و متعصب هستند.

هرچند ما شاهد اندیشه های تابناک تساهل و مدارا در افکار این یا آن بزرگان تاریخ ما هستیم، ولی هرگز این اندیشه ها از محدوه اندیشمندان و بزرگان به توده ها سرایت نکرده و به نیروی مادی در جامعه ما بدل نشده است. علت آن یکی جدائی و دوری اندیشمندان و توده هاست و دیگری سوء استفاده قشریون از اعتقادات توده در جهت منافع خود می تواند باشد. از اینرو قدرت دگراندیش-ستیز و تخریبی مردم ما راحت تر بسیج پذیر است تا توان مدارا و سازندگی آنها.

در جوامعی که رواداری، تسامح و تساهل جاری است دو پدیده برجسته است: باورمندان به مذهب آزادانه بدون هیچ ترس و اجبار و یا چشمداشت مادی به نیایش خود خود می پردازند. سیاست مداران باورمند به مذهب در چارچوب جوامع مدارا همدوش دیگران بدون اعمال تضعیق به دیگران در ساختمان جامعه شرکت دارند.

تنها راه آزمون شده اجتناب از خشونت سیاسی و مذهبی و باز کردن راه برای شکوفائی همه جانبه انسان و نیل به کرامت انسانی رواداری است. هر جا رواداری جاری شد شکوفائی جوانه زد و برعکس هر جا تعصب و قشریگری چنگال های خود را بر گلوی آزادی فشرد فقر، جهل و فساد دامنگیر جامعه و مردم شد. در بسیاری از جوامع رواداری ریشه دوانده است زیرا مردم با تجربه و گاه با بهای بسیار سنگین در یافتند انسان ها متفاوتند و رواداری و همزیستی صلح آمیز به سود همه است.

رواداری، حیثیت و کرامت انسان و حقوق بشر در جامعه ما محلی از اعراب ندارد. برای نیل به یک جامعه روادار راهی دراز و کاری کلان پیش رو داریم. چاره ای جز آن نداریم که با همه امکانات بذریه حیثیت و کرامت انسان را در جامعه بکاریم. این بذریه را با تاکید مدام بر ارزش انسان گسترش و تعیین ببخشیم و به چشم اندازهای گسترده تر و ژرف تر ببخشیم. با یک کار مدام، پیگیر و خستگی ناپذیر این بذریه را از میان سرما و برف زمستانی جوانه خواهد زد. اندیشه های آزادیبخش و جویای کرامت انسان وقتی با مانع روبرو شوند، آهسته اما استوار راه خود را به سوی فردای روشن می گشایند. به قول نظامی گنجوی:

پریرو تاب مستوری ندارد در ار بندی سر از روزن در آرد

همانگونه که نمی شود در خشکی شنا یاد گرفت، بدون تمرین مدارا جامعه روادار نمی شود. هر چند برخی عرصه ها نهادهای رسمی و دولتی باید اقدام کنند و امکانات مادی می طلبد اما ما همگان می توانیم سهمی شایسته در تمرین مدارا و بهبود روابط را جامعه ایفا کنیم.

برخورد روادارانه در خانه، مدرسه، محل کار و محله و.... مجوز دولتی و یا سرمایه کلان نمی خواهد. این گره با دست گرم تو و چهره گشاده تو باز می شود. بیدرنگ می توانی دست بکار شوی.

یاد آوری ضرور

نگارنده این بررسی را در شرایطی نگاشته است که به بسیاری از منابع ادبی و تاریخی دسترسی نداشته است. از خوانندگان خواهش می‌کنم اگر اطلاعات ارزنده‌ای در باره رواداری در تاریخ و فرهنگ ایران دارند نگارنده را مطلع سازند. امیدوارم خوانندگان بر نویسنده در بهبود این نوشته منت نهاده و با فرستادن نمونه‌های گویای رواداری در تاریخ، ادب و فرهنگ ایران کمکی به پایگیری رواداری در جامعه بنمایند؛ به ویژه کسانی که در اشاعه رواداری در کشورمان قدم بر داشتند و در این نوشته معرفی نشدند.

برگزیدن نمونه‌های رواداری از ادبیات داستانی ایران کاری است سترگ و مستلزم کار پژوهشی گسترده. نمونه‌های را در این نوشته آوردم در چاپ آتی اثر آن را تکمیل‌تر خواهم کرد. در این زمینه هر گونه راهنمایی و پیشنهاد را با تشکر می‌پذیرم.

این اثر بدون کمک بی‌دریغ خانواده، بستگان و دوستانم که با فرستادن کتاب از ایران و نقد بهبود بخش نوشته قبل از انتشار، مسلماً این غنا و کیفیت را نداشت. تهیه برخی از کتاب‌های وقت و انرژی زیادی طلب کرد و دوستان نوشته را با دقت بی‌نظیر و موشکافانه بررسی کردند. همه کسانی که با اهدا کتاب و نقد اثر مرا یاری کردند را در شکل‌گیری اثر سهم می‌دانم و صمیمانه سپاسگزارم.

هنگام نگارش این اثر از کتابخانه غنی «پاتوق کتاب اندیشه»

(<http://andishegbg.blogspot.com/>) در گوتنبرگ (به مدیریت امیر جواهری) و

کتابخانه ارزشمند اینترنتی «کتاب فارسی»

(<http://www.ketabfarsi.com/index.htm>) بسیار استفاده نمودم. از این طریق از

زحمات امیر جواهری در جمع‌آوری این مجموعه غنی و بی‌نظیر کتاب‌های فارسی در

گوتنبرگ و تلاش تحسین برانگیز دست‌اندرکاران کتابخانه اون لاین «کتاب فارسی»

صمیمانه سپاسگزارم و توفیق بیشتر این فرهیختگان را در اشاعه فرهنگ و ادب ایران

آرزو می‌کنم.

به زودی چاپ دوم این اثر با ویرایش جدید منتشر خواهد شد که یافته‌های اخیر من و نظرات خوانندگان را منعکس خواهد کرد و نارسائی در ارجاع منابع را برطرف خواهد کرد. نظرات انتقادی، اصلاحی و تکمیلی شما، بهترین روش بهبود و تکامل این اثر است. لطفاً نظرات خود را از من دریغ نفرمائید. با نگارنده می‌توانید از طریق پست الکترونیکی زیر مکاتبه کنید:

Ahad.Ghorbani@gmail.com

کتابشناسی

فارسی

- آجودانی، ماشاءالله. ۱۳۸۲. مشروطه ایرانی. تهران: نشر اختران
- آدمیت، فریدون. ۱۳۴۹. اندیشه های میرزا فتحعلی آخوندزاده. تهران: انتشارات خوارزمی
- فریدون آدمیت و هما ناطق. ۱۳۵۶. افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشرشده دوران قاجار. تهران: انتشارات آگاه.
- آرین پور، یحیی. ۱۳۷۲. از صبا تا نیما. دو جلد. تهران: انتشارات زوآر.
- ابن اسحاق و ابن هشام. ۱۳۶۴. سیره النبویه. تهران: انتشارات اسلامیه.
- اخوان ثالث، مهدی. ۱۳۶۹. ترا ای کهن بوم و بر دوست دارم. تهران: انتشارات مروارید.
- اقبال لاهوری، محمد. ۱۳۵۴. سیر فلسفه در ایران. ترجمه امیرحسین آریانپور. نشر سوم. تهران: انتشارات بامداد
- ابوالفرج اصفهانی. ۱۳۶۸. الاغانی، ترجمه، تلخیص و شرح از محمد حسین مشایخ فریدنی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. جلد اول: ۱۳۶۸ و جلد دوم: ۱۳۷۴.
- برتلز، یوگنی ادواردویچ. ۱۳۸۲. تصوف و ادبیات تصوف. ترجمه سیروس ایزدی. تهران: امیر کبیر
- بیهقی، ابوالفضل. ۱۳۳۲. تاریخ بیهقی. تصحیح و حواشی سعید نفیسی. تهران: دانشگاه تهران.
- بی بی خانم استرآبادی. ۱۳۷۲. معایب الرجال. ویراستار افسانه نجم آبادی. سوئد: نشر باران.
- پطروشفسکی، ایلیا پاولویچ. ۱۳۵۳. اسلام در ایران. ترجمه کریم کشاورز. تهران: انتشارات پیام
- تفضلی، دکتر احمد. ۱۳۷۶. تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام. به کوشش ژاله آموزگار. تهران: انتشارات سخن.
- جامی، عبدالرحمان. ۱۳۴۱. دیوان کامل جامی. به اهتمام هاشم رضی. تهران: پیروز
- جانسون، گلن. ۱۳۷۷. اعلامیه جهانی حقوق بشر و تاریخچه آن. ترجمه محمد جعفر پوینده. تهران: نشر نی.

جمال الدین ابوروح لطف الله ابن ابی سعید بن ابی سعد. ۵۴۱ هـ. ق. حالات و سخنان ابوسعید ابوالخیر. مقدمه، تصحیح و تعلیقات دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی. تهران: آگاه، ۱۳۷۷

جلالی مقدم، مسعود. ۱۳۸۵. تاریخچه ادیان و مذاهب در ایران. تهران: امیر کبیر، کتابهای جلیبی.

حجازی، بنفشه. ۱۳۸۲. تذکره اندرونی (شرح احوال و شعر شاعران زن در عصر قاجار تا پهلوی اول). تهران: قصیده سرا (شابک: 964-7675-76-3)

دوستدار، آرامش. ۱۳۸۳. *امتناع تفکر در فرهنگ دینی*. پاریس: خاوران دهخدا، علی اکبر. لغت نامه. تهران: دانشگاه تهران.

رجائی، احمدعلی. ۱۳۷۳. فرهنگ اشعار حافظ. تهران: انتشارات علمی

رجب زاده، احمد. ۱۳۸۰. *ممیزی کتاب. پژوهشی در ۱۴۰۰ سند ممیزی در سال ۱۳۷۵*. تهران: انتشارات کویر.

رنجبر، احمد. ۱۳۷۲. *اجتماعیات در ادبیات*. تهران: انتشارات اساطیر.

ریاض، محمد. ۱۳۷۰. احوال و آثار و اشعار میر سید علی همدانی (۷۱۴ - ۷۸۶). لاهور: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

روح الامینی، محمود. ۱۳۷۷. نمود های فرهنگی و اجتماعی در ادبیات فارسی. تهران: انتشارات آگاه

زرین کوب، عبدالحسین. ۱۳۴۴. ارزش میراث صوفیه. تهران: امیر کبیر

ستاری، جلال. ۱۳۷۲. *مدخلی بر رمزشناسی عرفانی*. تهران: نشر مرکز

ستاری، جلال. ۱۳۷۴. *عشق صوفیانه*. تهران: نشر مرکز

سلیم، غلامرضا. ۱۳۷۴. *تعاون در متون ادبیات فارسی*، شامل قطعات برگزیده نثر مربوط به تعاون. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

صفا، ذبیح الله. ۱۳۵۳. *مقدمه‌یی بر تصوف تا قرن هفتم هجری*. تهران: امیرکبیر

طبری، احسان. ۱۳۴۸. *بررسیهائی در باره برخی از جهان بینی ها و جنبش های اجتماعی در ایران*. انتشارات حزب توده ایران.

غنی، دکتر قاسم. ۱۳۳۰. *تاریخ تصوف در اسلام و تطورات و تحولات مختلفه آن از صدر اسلام تا عصر حافظ*. تهران: مروی.

فروزانفر، بدیع الزمان. ۱۳۵۳. *شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری*. تهران: انجمن آثار ملی.

- فلاح، غلام فاروق. ۱۳۷۴. موج اجتماعی سبک هندی بررسی برخی از اندیشه های اجتماعی در شعر مکتب هندی. مشهد: انتشارات ترانه.
- کرمانی، ناظم الاسلام. ۱۳۶۱. تاریخ بیداری ایرانیان. به اهتمام علی اکبر سعیدی سیرجانی. تهران: انتشارات آگاه.
- لاک، جان. ۱۳۷۷. نامه ای در باب تساهل. ترجمه کریم شیرزاد گلشاهی، تهران: نشر نی.
- محبوب، محمد جعفر. ۱۳۸۱. تحقیق در احوال و آثار و افکار و اشعار ایرج میرزا. فرانکفورت آلمان: نشر البرز.
- محرابی، معین الدین. ۱۳۷۳. مهستی گنجی ای بزرگترین شاعره رباعی سرا. سوئد: نشر باران.
- مختاری، محمد. ۱۳۷۷. تمرین مدارا (ببیت مقاله در بازخوانی فرهنگ و...). تهران: ویراستار.
- مراغه ای، حاجی زین العابدین. ۱۳۸۴. سیاحتنامه ابراهیم بیگ. به کوشش: م.ع سپانلو. تهران: انتشارات آگاه (شابک: 0-103-329-964)
- مشکور، محمد جواد. ۱۳۶۸. فرهنگ فرق اسلامی. مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی
- مهستی، گنجوی. ۱۳۳۶. دیوان مهستی گنجوی. باهتمام شهاب طاهری. تهران: کتابخانه طهوری
- مینوی، مجتبی و مهدی محقق. ۱۳۵۷. دیوان حکیم ناصر خسرو قبادیانی. تهران: دانشگاه تهران.
- نصر، سید حسین. ۱۳۷۱. سه حکیم مسلمان. ترجمه احمد آرام. تهران: انتشارات شرکت سهامی کتابهای جیبی با همکاری مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- نیکفر، محمد رضا. ۱۳۷۸. خشونت، حقوق بشر، جامعه مدنی. تهران: طرح نو.
- همائی، جلال الدین. ۱۳۴۲. غزالی نامه. تهران.

انگلیسی

Al-Ghazali, Abu Hamid. *The Faith and Practice of Al-Ghazali* (translation by W. Montgomery Watt). London: George Allen and Unwin, 1953.

Averroes (Ibn Rušd) ~1180. *Tahafut al-Tahafut*. (The Incoherence of the Incoherence)՝ transl. by. S. van den Bergh՝ London: Luzac & Co՝ 1954.

Javadi՝ Hassan. "Iran under the Party of God" (Translation of an article by Gh. Saedi) Index on Censorship՝ Vol. 13՝ No. 1՝ February 1984՝ London. Reprinted as "Deculturization and Censorship in Iran" in Fiction International՝ San Diego State University Press՝ Vol. 15՝ No. 1՝ 1984.

Seyyed Hossein Nasr. 2007. *Science and Civilization in Islam; Islamic Science՝ An Illustrated Study*. Kazi Publications.

Seyyed Hossein Nasr. 2007. *The Islamic Science՝Intellectual Tradition in Persia*. Kazi Publications.

Seyyed Hossein Nasr. 1996. *The Islamic Intellectual Tradition in Persia*. Edited by Mehdi Amin Razavi. Richmond, Surrey: Curzon Press.

پیوندگاہ ها

آشوری، داریوش. چرا «رواداری»؟

http://ashouri.malakut.org/archives/2006/06/post_31.shtml

احمد کسروی

<http://www.kasravi.info/>

اسلامی ندوشن، دکتر محمد علی

<http://eslaminodushan.com/>

بنیاد فرهنگ ایران

<http://www.farhangiran.com/>

بنیاد فرهنگی دکتر فریرز بقایی

<http://www.fariborzbaghai.org/archives/authors/index.php?menu=authors>

تارنمای کتاب فارسی

<http://www.ketabfarsi.com/index.htm>

دفتر هدایت

<http://www.sadeghedayat.com/>

رفیع صافی، عبدالسمیع

http://www.zendagi.com/new_page_1194.htm

سعیدی سیرجانی، علی اکبر

<http://www.saidisirjani.com/default.asp>

سکولاریسم برای ایران

<http://www.secularismforiran.com/index.htm>

شجاع‌الدین شفا

<http://www.sh-shafa.com/>

شورای گسترش زبان فارسی

<http://www.persian-language.org/Index.asp>

فرهنگسرا

<http://www.farhangsara.com/index.html>

کانون ایرانی پژوهشگران فلسفه و حکمت

<http://www.iptra.ir/index.html>

کتابخانه دموکراسی و حقوق بشر در ایران

<http://www.iranrights.org/farsi/library.php>

لغت نامه دهخدا و فرهنگ معین

<http://www.mibosearch.com/>

مرکز اسناد و مدارک میراث فرهنگی کشور

<http://www.ichodoc.ir/home.htm>

مرکز حافظ شناسی

<http://www.hafezstudies.ir/TAJANDefault.aspx?tabid=406>

مشیری، فریدون

<http://www.fereydoonmoshiri.org/>

مکتب عرفان

<http://www.abouterfan.com/farsi/default.asp>

میرفطروس، علی

<http://www.mirfetros.com/index.html>

نوشتارهای فلسفی

<http://www.falsafeh.com/farsi.htm>

Toleration in Persian Culture and Literature

Ahad Ghorbani

Gothenburg, Sweden

Maaz Publisher

2008

نشر ماز
۱۳۸۷
گوتنبرگ